

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXVII
HEFTE 1
SIDE 1-157
1977

Den nye folkeskolelov og historieundervisningen

Kommentar af *Verner Bruhn*

Den 1. august 1976 trådte en ny folkeskolelov (lov nr. 313 af 26.6. 1975) i kraft i den danske skole, en lov hvis vilkår for historieundervisningen er af en sådan karakter, at man alvorligt kan frygte for at historien er på vej til at forsvinde fra folkeskolen.

Bestemmelserne for undervisningen findes i loven og de tilhørende cirkulærer og bekendtgørelser¹ og kan kort anføres således:

Formålet for *historie* og det nye fag *samtidsorientering* lyder:

Fagmål i historie

Formålet med undervisningen er, at eleverne erhverver viden om tidligere tiders levevilkår, tankesæt og samfundsforhold, og at de får en oplevelse af sammenhængen mellem fortid og nutid og af de forandringer, der har fundet sted i menneskenes udfoldelsesmuligheder.

Stk. 2. Det skal tilstræbes, at eleverne bliver fortrolige med den tradition, det danske samfunds- og kulturliv bygger på som forudsætning både for forandring og for videreførelse.

1.-2. klasse	} (2) 3 ugentlige timer i alt til historie, geografi, og biologi,	ingen undervisning i historie,
3. klasse		
4. klasse		
5. klasse		
6. klasse		
6. klasse	} ingen obligatorisk undervisning i historie, historie er valgfag sammen med 16 andre fag, f.eks. maskinskrivning, filmkundskab, geografi, biologi, musik, sløjd, motorlære o.fl.a.	2 timer ugentlig til historie,
7. klasse		2 timer ugentlig til historie,
8. klasse		
9. klasse		
10. klasse		

For disse valgfag er timetallet 2 timer pr. uge for 1 år ad gangen.

I 8.-10. skoleår, hvor historie (sammen med geografi og biologi) hidtil har været obligatoriske fag (realafdelingen) eller emner (i hovedskolens orientering), er disse fag afskaffet til fordel for det nye

Stk. 3. Undervisningen skal medvirke til, at eleverne opøves i at lytte til og læse sammenhængende historiske skildringer og vurdere dem som forklaring på fænomener, de ikke umiddelbart kender fra deres egen erfaringskreds.

Fagmål i samtidsorientering

Formålet med undervisningen er, at eleverne opnår indblik i nogle væsentlige lokale, nationale og globale samtidsproblemer.

Stk. 2. Det skal tilstræbes, at eleverne tilegner sig nogen færdighed i at vurdere politiske, økonomiske og ideologiske udsagn.

Stk. 3. Undervisningen skal medvirke til, at eleverne udvikler interesse for politiske forhold, så de søger at klargøre sig de historiske forudsætninger og det værdigrundlag, der ligger bag egne og andres udsagn og handlinger.

Stk. 4. Undervisningen skal tillige medvirke til, at eleverne får kendskab til nogle af de faktorer, der danner baggrund for det nutidige samfunds konflikter, til hvordan de søges løst, og til hvorledes det enkelte menneske alene eller i samarbejde med andre kan få indflydelse på beslutninger i samfundet.

Selve undervisningen er organiseret således:

samtidsorientering, der er tillagt 3 ugentlige timer.

For 3.-5. skoleår hedder det i lovens § 4, stk. 3, at undervisningen i historie, geografi og biologi »kan tilrettelægges som

1. De vigtigste er Cirkulære om gennemførelse af lov om folkeskolen, cirk.nr. 143 af 22. aug. 1975. Bekendtgørelse om formålet med undervisningen i folkeskolens fag, bek. nr. 518 af 24. sept. 1975 (historie § 8, samtidsorientering § 11).

ikke-fagdelt undervisning« – dvs. at de tre fag samlæses; afgørelse herom træffes af de kommunale myndigheder.

M.h.t. valgfagene i 8.–10. klassetrin har eleverne ikke krav på at få deres valgønsker opfyldt; om de får det vil afhænge af tilslutningen til faget på den enkelte skole, af antallet af lærertimer o.a. – Der foreligger ikke endnu nogen samlet opgørelse for hele landet over resultatet af det første års valgfag; i Ribe amt har ca. 10 % af eleverne valgt historie, i en by som Esbjerg er der oprettet valgfag i historie ved ca. hveranden skole.²

Der er sammenlagt sket en alvorlig reduktion af fagets timetal i forhold til tidligere. I 3.–5. skoleår vil der »normalt« være 3 timer til rådighed for de tre orienteringsfag, men der kan måske kun være 2 timer i alt; usikkerheden skyldes at lærertimeforbruget beregnes anderledes i den nye lov, og denne beregning kan spille ind i fagernes timetal.³ Men enten fagene samlæses – og det bliver sikkert det almindeligste – eller ikke, så er der maksimalt 1 ugentlig time til historieundervisning, i værste tilfælde mindre.

I 6.–7. skoleår har faget uændret 2 ugentlige timer, og det er på disse klassetrin at den egentlige – og eneste reelle – undervisning kommer til at foregå. Et blik på formålsformuleringen ovenfor vil godtgøre den håbløse situation en lærer i folkeskolen er i, når han på to år med så få timer skal realisere de nævnte mål.

Der er ikke angivet bestemte emner eller perioder i formålet, som kan være vejledende for indholdet. Selve udformningen af læseplanen er overladt til de enkelte kommuner, der i disse måneder er i færd med at gøre læseplaner færdige. Direktoratet for folkeskolen har i august 1976 ud-

sendt en »vejledende læseplan«, men i hvor høj grad denne vil danne norm er umuligt at sige.⁴ En ting står imidlertid fast: den større frihed til lokalt at udforme skolens indhold vil betyde, at der vil blive arbejdet med vidt forskellige emner i de forskellige kommuner landet over.

Faget samtidsorientering må ikke forveksles med historie, selv om mange, ikke mindst politikere, har hævdet, at historie sandelig ikke er afskaffet i 8.–10. skoleår, faget er blot omlagt til samtidsorientering. Imidlertid viser fagmålet (se ovenfor), at fagets formål er et ganske andet, og at historiske emner kun indgår for så vidt de er nødvendige for at forstå de aktuelle samtidsproblemer, der er fagets indhold.

Timetallet i samtidsorientering – 3 – er i øvrigt halveret i forhold til timetallet for orienteringsfagene i den tidligere skolelov.

Den alvorlige svækkelse af faget vil få virkninger også ud over folkeskolens rammer. I gymnasieskolen skal man overtage elever hvis faglige grundlag i verdens- og danmarkshistorie vil være meget spinkelt, og det vil næppe være muligt at videreføre den nuværende undervisning i hf og gymnasium. I gymnasie- og hf-lærernes blad *Noter* nr. 49 og i Gymnasieskolen er problemet allerede taget op til drøftelse.⁵ For den del af de unge der ikke fortsætter i en boglig uddannelse, og det er dog de fleste – ca. $\frac{2}{3}$ – vil folkeskolens undervisning være den eneste – mangelfuld, tilfældig og uden sammenhæng som den må blive under de utilstrækkelige vilkår folkeskolelærerne får at arbejde under.

Det kan synes ejendommeligt at netop den danske folkeskole med sin grundtvigsk-folkelige tradition er kommet i denne situation; mere ejendommeligt er det at faget historie er blevet fordrevet så

2. Landsgennemsnittet har senere vist sig at ligge på 8,5 %.

3. Vejledning af 16. september 1975 om udarbejdelse af timefordelingsplaner i folkeskolen.

4. Vejledende læseplan for faget historie, august 1976; et udvalg under undervisningsministeriet arbejder for tiden på undervisningsvejledning for faget, som forventes udsendt i foråret 1977. Dansk Historielærerforening udsendte i marts 1976 et særnummer af tidsskriftet *Historie og Samtidsorientering* til alle skolekommissioner med foreningens idéoplæg til udarbejdelse af lokale læseplaner i historie og samtidsorientering.

5. Der henvises generelt til bladet *Gymnasieskolen* og specielt til *Noter* nr. 49, august 1976, udg. af Foreningen af gymnasie- og hf-lærere i *Historie*.

stiltfærdigt som sket er. Fra Dansk Historielærerforenings side har der kun været spage indsigelser,⁶ og fra forældrekredse er modstanden først kommet bagefter og for sent. Og tankevækkende er det at skolen gøres historieløs i en tid, hvor den historiske interesse er i åbenbar vækst uden for skolen – og viser sig bl.a. i interesse for historisk litteratur, i tilslutning til lokalhistoriske foreninger og på anden vis. Lad være at den faglige kvalitet kan være diskutabel, men den historiske interesse kan ikke underkendes.

De historiske institutioner (museer og arkiver f.eks.) og foreninger vil i høj grad komme til at formidle historien som en del af vor kulturarv, efter at skolen har lagt den opgave til side. Det er en hård belastning men nødvendig at tage op, for de institutioner og foreninger der gennem for-

skning og formidling har historien som emne, kan ikke være tjent med, at det historiske grundlag i folket ganske stille forsvinder; så skrider grunden også under dem selv, de kan ikke eksistere i et historieløst samfund.

Derfor bør DHFs medlemsgrupper interessere sig anderledes aktivt end før for historieundervisningens placering i vort undervisningsmønster. Det er lykkeligt at museerne gennem den sidste halve snes år har udviklet en museumspædagogisk aktivitet, der nu bliver større behov for end nogensinde, og det er lovende at DHF har besluttet sig til at gøre en særlig indsats for at fremme lokalhistorisk arbejde i undervisningen (jvf. Fortid og Nutid XXVI, 3, s. 471). Når mulighederne er så små som tilfældet er, er det vigtigt at de udnyttes til det yderste.

I Historie og Samtidsorientering, 14. årg. 1975 nr. 5 s. 99–301 bringes foreningens kommentar til formålsformuleringerne. I samme nummer s. 303–307 ytres tvivl om den nye undervisning i artiklen Historieundervisningens krise. Debatten fortsættes i de følgende numre. Februar 1977 udsendtes et særnummer om de nye læseplaner.

Mønternes funktion i Danmark i perioden c. 1075 til c.1300 belyst ved skriftlige og numismatiske kildeudsagn

Af Kirsten Bendixen

De ældste mønter, der i større mængder har været kendt her i landet er romerske sølvdenarer, især fra kejserne fra 2. årh. efter Kristus (Fig. 1). De fulgtes af senantikke guldmønter: solidi, der ofte benyttes som smykker (Fig. 2). De sidste års udgravninger i og ved Ribe har vist os, at merovingiske guld- og sølv mønter såvel som engelske og frisiske sceattas fra 6 og 700-tallet har fundet vej hertil (Fig. 3). Derefter kommer en stor strøm af arabiske sølv mønter (Fig. 4) i 8 og 900-tallet som følge af den opblomstrende handel, og også mange tyske (Fig. 5) og engelske (Fig. 6). Det ser imidlertid ikke ud til, at mønterne i århundrederne op til omkring 1000 i almindelighed er blevet opfattet, som de blev det i de lande, de kom fra: betalingsmidler med en vis garanteret værdi og købekraft, som gjorde dem umiddelbart anvendelige ved køb og salg og for eksempel udbetaling af løn eller sold. De udenlandske mønter brugtes oftest sammen med ædelmetaller af andre former: barrer, ringe, smykker til betaling efter vægt, undertiden evt. brudt i stykker, når en bestemt pris skulle opnås. Skattefundene afspejler, at både ved daglig brug og ved opsparing betjente man sig af sådant brudsølv. 700-tals mønterne fra Frankerriget og

Frisland kan imidlertid i handelsbyer som Ribe og Hedeby have været anvendt som egentlige mønter, ligesom de ældste danske mønter, der prægedes i Hedeby i begyndelsen af 800-tallet, viser en spirende forståelse af penges betydning. Deres typer er karakteristisk nok for en dels vedkommende inspirerede netop af de frankiske og frisiske (Fig. 7, 8, 9). Deres mængde var dog endnu for ringe til at præge omsætningen. Først Knud den Store, der som konge af England var vel bekendt med det langt mere udviklede engelske møntsystem, indfører systematiske og store udmøntninger af faste typer, præget ved en række møntsteder landet over. Hermed kommer begrebet møntpolitik ind i billedet, og det begynder at blive påkrævet at undersøge, hvilke følger det fik for den økonomiske udvikling.¹

Problemet mønternes funktion i det danske middelalderlige samfund er så kompliceret, så kontroversielt og indtil nu egentlig så lidet gennemarbejdet, skønt strejft mange steder i numismatiske og andre historiske artikler, at det kræver meget indgående studier at prøve at løse det bare nogenlunde tilfredsstillende. Det er et arbejde, der bør gøres, men de her i det følgende fremsatte betragtninger re-

---

1. Om Danmarks mønthistorie se:

- P. Hauberg: I: Myntforhold og Udmøntninger i Danmark indtil 1146, København 1900.
II: Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146–1241, København 1906.
III: Danmarks Myntvæsen og Mynter i Tidsrummet 1241–1377, København 1885.
Kirsten Bendixen: Danmarks Mønt, 1967 og 1976.
The First Merovingian Coin-treasure from Denmark, »Mediaeval Scandinavia«
nr. 7, 1974, s. 85–100 (1975).
Mønterne fra Dankirke, Nationalmuseets Arbejdsmark 1972.

Kirsten Bendixen, f. 1924, mag. art. 1954, museumsinspektør v. Den kgl. mønt- og medaillesamling, Nationalmuseet.

Planche I: Mønter i danske fund før 1075 og eksempler på ældste danske mønter

1. Romersk denar, 2. årh. e. Christus

2. Romersk solidus, Constantin den Store (306-37)

3. Frisisk sceatta, slutningen af 700-tallet

4. Arabisk dirhem 805/06 e. Christus

5. Speir, Kejser Henrik III, (1039-56)

6. Aethelred II, England (979-1016)

7. Hedeby, Ansigtsmaske/hjort c. 800

8. Karl den Store, Dorestad

9. Carolus efterligning c. 800

præsenterer kun en begyndelse, ikke en færdig løsning.² De skriftlige kilder, der benyttes, er i og for sig for de flestes vedkommende velkendte, men er blot i almindelighed ikke blevet betragtet ud fra, hvad de kunne fortælle netop om mønters funk-

tion. Understreges skal den selvstændige kildeværdi, møntfund kan have, hvor man med tilpas forsigtighed og kritik prøver at omsætte deres udsagn til vidnesbyrd om historiske forhold.³

Før vi forsøger at få rede på de mønthi-

2. På Den kongelige Mønt- og Medaillesamling er påbegyndt en systematisk registrering af alle danske fundmønter indgået efter c. 1900 med den hensigt at skaffe materiale til et nyt Corpusværk. I forbindelse hermed skal dansk mønthistorie naturligvis nybearbejdes.

3. De tanker, der bliver givet udtryk for i det følgende, fremkom oprindeligt som et foredrag og oplæg til diskussion ved det nordiske forskerkursus i numismatik på Krogerup højskole august 1975. Om mønters kildeværdi, se Kirsten Bendixen: Mønternes vidnesbyrd, numismatik, arkæologi, historie i festskrift til K. G. Kaaber »Fra Holbæk amt« 1976, s. 21-32.

storiske problemer og mønternes funktion i middelalderens Danmark, vil det være helt nødvendigt at prøve at se lidt på, om man kan finde nogle generelle retningslinjer og væsentlige tendenser ved at undersøge de europæiske forhold og det økonomiske spil mellem Vest og Øst, hvor korstogene bragte øget handelskontakt med sig. Blot et overfladisk kendskab til den enorme litteratur, der i årenes løb er kommet om Middelalderens økonomi, hvor også mønthistoriske emner behandles, vil vise os, at det ofte er diametralt modsatte resultater, man udleder af de samme præmisser: Overgangen til alene at benytte sølvmønter i Europa fra slutningen af 700-tallet og frem gennem middelalderen blev af historikeren Pirenne betragtet som et væsentligt tegn på manglende handelsaktivitet, mens mange – f.eks. numismatikeren Lafaurie – tværtimod ser sølvudmøntningerne som udtryk for øget aktivitet.⁴ Oprettelsen af mange nye møntsteder i et land kan opfattes som svækkelse af centralmagten og tegn på dårlige forbindelser, men det kan også ses som øget behov for likvide midler til en stigende omsætning. Forringelse af mønternes metalindhold anses af mange som skadelig for handelen, andre mener, at det ikke er så vigtigt for omsætningen, hvordan det forholder sig med kvaliteten af mønterne, som hvor store udmøntningerne er, og de øges givetvis i den her behandlede periode.⁵ Begrebet feudalt pengevæsen og dertil hørende betragtninger over f.eks. evig eller tidsbegrænset mønt er gjort til genstand for kraftige diskussioner bl.a. mellem Bolin og Hävernick.

Når man har gjort sig klart, at der således langtfra er enighed om detaljer i den middelalderlige økonomis udvikling i 1100- og 1200-tallet, kan man dog vist nok med forsigtighed fastslå, at der både ude omkring i Europa og i Norden er tale om en periode med kraftig ekspansion, hvor mange kræfter virker sammen. Det dyrkede areal udvides på grund af en stigende befolknings øgede krav om mad, flere byer vokser frem, omsætningen på markederne stiger, behovet for møntet metal øges. For økonomiens udvikling spiller forholdet mellem mængden af ædelmetaller, udmøntningernes størrelse og prisudviklingen en afgørende rolle, men forskerne kan ikke enes om en forklaring på årsager og virkninger i dette spil. Vigtige indlæg i diskussionerne er f.eks. kommet fra Postan, Irving Fisher, Marc Bloch, Maurice Lombard og W. C. Robinson.⁶ En almindelig these er, at øget pengemægte i omløb får priserne til at stige, men denne formulering er nok for enkel. Øget ædelmetal-mængde giver i første omgang øgede indtægter til mineejerne, som oftest fyrsterne, samt til købmænd, der handler med ædelmetal. Dette giver øget efterspørgsel og dermed stigende priser. Prisernes stigning er naturligvis ikke den samme for alle varer, og prisstigninger er afhængige af, hvor meget det er muligt at fremskaffe af en bestemt vare. De der lægger hovedvægten på den øgede pengemængdes betydning ser altså her den direkte årsag til prisstigningen i 1200-tallet og den øgede omsætning.

Den tendens, der ses alle andre steder end i England, til at forringe mønternes

-
4. Henri Pirenne: *Mahomet et Charlemagne*, Bruxelles 1935. Jean Lafaurie: *Monnaies d'argent mérovingiennes des VIIe et VIIIe siècles* (Revue Numismatique, 1969).
  5. Se f.eks. Philippe Wolff: *Monnaie et développement économique dans l'Europe médiévale* (stencileret manuskript til foredrag) Prato 1975.
  6. M. M. Postan: *Some Economic Evidence of Declining Population in the later Middle Ages*, *Ec.Hist.Rev.*, 2. ser., 1950.
Irving Fisher: *The Purchasing Power of Money*, New York 1931. Marc Bloch, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Paris 1954.
Maurice Lombard: *L'or Musulman du VII au XIe siècles* (Annales II, 2, 1947).
W. C. Robinson: *Money, Population and Economic Change in Late Medieval Europe* (*Ec.Hist.Rev.* XII, 1959–60).

metalindhold er som oftest blevet betragtet ud fra et »feudalt« synspunkt, som udtryk for møntherrernes skattepenge-politik, men den kan også sættes ind i den her skitserede sammenhæng og være et udtryk for, at man simpelthen ikke kunne dække behovet for sølv til de af forholdene krævede større udmøntninger. Ganske vist kom der efterhånden flere miner i brug, men teknikken var endnu for mangelfuld til virkelig udnyttelse. Kunne man ikke skaffe sølv nok til at følge med det øgede krav om flere mønter, var der ikke andet at gøre end at blande kobber i. Det kan næppe afgøres, hvilken af årsagerne, der på et givet tidspunkt var det vigtigste: Fyrstens indkomspolitik eller omsættningens krav. Derimod er det indlysende, at de to ting ikke udelukker hinanden, men tværtimod arbejder i samme retning, dog kun så længe som møntforringelsen og den deraf følgende tvangskurs på pengekstykkerne kan holdes inden for det antagelige.

Kun England er i hele perioden noget for sig selv. Her møntes af godt sølv med kun små udsving i lødighed og vægt, og udmøntningerne var store. Det er det eneste sted, hvor det konsekvent lykkedes at gennemføre det ideal, der egentlig var middelalderens, at mønterne virkelig skulle være det værd, de gav sig ud for. Dette betyder dog ikke, at kongen ikke havde et vist rimeligt udbytte af udmøntningerne. England må faktisk have haft meget store reserver, når man f.eks. betænker, hvor meget sølv vikingernes danegæld-udbetalinger havde krævet. Metcalf⁷ mener, at hjemlige miner har klaret problemet, andre at det skyldes en tidlig uldhandel med Tyskland.

Det er vigtigt for et forsøg på vurdering af det møntede metals funktion i verdensøkonomien at huske på den kends-

gerning, at mønter var et hovedbetalingsmiddel både i hjemlig og udenrigs handel, hvor der ikke var tale om direkte vareudveksling. Det middelalderlige bankvæsen var nemlig ikke af stor betydning. Selv om betalinger med værdipapirer af forskellig slags forekommer, især i Italien, spiller de før 1300 ikke den store rolle. Derimod var møntomveksling, hvor man måtte betale vekslingsafgift for at tilbytte sig den nyprægede mønt, af vigtighed i områder med territorialmønt. Foruden møntet metal brugtes også barrer, men det er ofte svært at se i hvilket omfang. Nævnes der i en kilde en sum i rent sølv, kan det jo blot være udtryk for en vurdering, ikke håndgribelige sølvbarrer eller sølvgenstande. Et godt eksempel på, at man i et samfund, der må betragtes som absolut indrettet på møntøkonomi, dog benytter sig af ædelmetal i barreform, er de store summer, som grev Alfonse af Poitiers, Ludvig den Helliges bror, i 1250 får sendt til det Hellige Land.⁸ Betalingerne bestod dels af mønt dels af sølvbarrer. I økonomisk langsomme udviklede områder som f.eks. Böhmen ses det, at hovedomsættingsmidlet – ifølge Ivo Pánek hele 90 % af betalingsmidlerne – i 1200-tallet var sølvbarrer.⁹

I Tyskland kendes både skriftlige belæg og fund af sølvbarrer i stort omfang. Frederik II søger således 1232 at få gennemført et forbud mod handel med umøntet sølv, da han jo derved snydes for vekselsafgiften. Fra Sverige har vi fund, hvor sølvbarrer indgår, både i 1100- og 1200-tallet.¹⁰

Når pengemængden i en længere periode er øget og dermed har stimuleret vareproduktionen og vareomsætningen til et maksimum, kan prisstigninger afløses af prisfald, som det skete i det 14. årh. Denne udvikling medfører iflg. Robinson, at man tesaurerer mønterne i håbet om at

7. D. M. Metcalf: How Large was the Anglo-Saxon Currency (Ec.Hist.Rev., 2. ser., XVIII, 1965).

8. M. Cartier: Monnaies du XIIIe siecle, or et argent monnoyes ou non monnoyes, envoyés en Palestine a Alfonse, comte de Poitiers (Revue de la numismatique française, 1847, s. 120 flg.).

9. Ivo Pánek: Das Münzvermächtnis des 13. Jahrhundert in Böhmen (Num. Sbornik, vol. 12, 1973, s. 65-74).

10. N. L. Rasmusson: Sterlingar och barrer som betalingsmedel på Gotland under 1200-tallet (Gotländskt Arkiv 1940).

have noget værdifast under de dalende priser. Herved opstår mangel på omsætningsmidler og dalende handel.

I det indviklede forløb af stigende og faldende priser og de forskellige forsøg på at forklare årsagerne mener Postan, at det ikke er mønterne, der har den vigtigste indflydelse, men derimod ændringer i befolkningstallet. Prisstigninger i 1200-tallet skyldes en øget befolknings stigende krav, og udbredelsen af det dyrkede areal spillede en væsentlig rolle. Robinson¹¹ gør i den forbindelse opmærksom på, at øget befolkning ikke nødvendigvis er lig med øget omsætning, hvis tilvæksten falder fortrinsvis i den fattige del af befolkningen. Fra slutningen af 1200-tallet og i 1300-tallet oplever Europa en økonomisk tilbagegang, på hvilken der er givet mange forklaringer. Vigtige faktorer er det dalende befolkningstal efter de store pestepidemier og nedgang i betalingsmidlerne, hvilket influerede på priserne.

Uundværlig til forståelse af ædelmetallernes – og dermed det møntede metals – betydning for verdensøkonomien er et forsøg på at udrede forholdet mellem guld og sølv og mulighederne for handel mellem områder med forskellig møntfod. Andrew M. Watson har i en tankevækkende, men ikke uden videre acceptabel, artikel (1967)¹² skildret spillet mellem Øst og Vest fra c. 1000 til c. 1500. Som nævnt tidligere udmøntede araberne i Vikingetiden umådelige mængder af sølv, der eksporteredes til Norden i så stort omfang, at der af denne – og andre medvirkende – årsager blev sølvmangel ved de østlige udmøntningssteder. Guldudmøntninger blev derfor almindelige i 1100-tallet. Dette falder sammen med, at man i Europa så godt som udelukkende udmøntede sølv. I 1200-tallet skifter billedet, idet araberne nu udmønter meget sølv, bl.a. ved hjælp af det de har fået som betalinger fra Europa. F.eks. viser franske kilder, at det drejede sig om meget

store mængder af sølv, der gik østpå – både legalt og illegalt.

Samtidig begynder store guldudmøntninger i Europa ved florinens og dukatens indførelse i anden halvdel af 1200-tallet. Dette kan dog ikke tages som tegn på, at de to halvdele af verden var uafhængige af hinanden økonomisk, tværtimod var de uløseligt bundet til hinanden. Forholdene skyldtes netop, at metallerne skiftede ejere. Et vigtigt led i metallernes udveksling var korsfarerrigerne.

Det indviklede spil mellem guld og sølv havde kun indirekte betydning for Norden. Her fortsatte man den omkring 800 indledte sølvudmøntning og indlod sig ikke på prægning af guldmønt, før vi nærmer os 1500. Det betød imidlertid ikke, at guldmønt var ukendt, det var blot udenlansk guld, der brugtes både som værdimåler og reelt til betalinger. Det der havde betydning var derimod, om man var i stand til at skaffe sølv nok til sine egne udmøntninger.

Mønternes funktion i Danmark

Hvis vi skal prøve at finde ud af, hvilke funktioner det møntede metal havde i det middelalderlige danske samfund, så har vi to kildegrupper, der må konsulteres, den ene mønterne selv, som vi kender dem fra fund, samt disse funds vidnesbyrd, den anden samtidige skriftlige kilder af forskellig art, hvor forskellige værdimålere nævnes, og hvor møntforhold er omtalt (se oversigtsskema side 20).

Et samlet overblik over alle kendte fund af danske middelaldermønter fra Danmark er vi ved at bygge op i kartoteksform i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling ud fra vore fundprotokoller. Af trykte hjælpemidler findes i dag Haubergs udmærkede oversigter, der dog kun dækker en del af materialet, nemlig til kort efter 1900. Der-

11. W. C. Robinson: ovenfor anført note 6, s. 67–68.

12. Andrew M. Watson: Back to Gold – and Silver (Ec.Hist.Rev. XX, 1967, s. 1–34).

næst er der Roar Skovmands »De danske Skattefund fra Vikingetid og ældste Middelalder indtil omkring 1150¹³ og mange enkeltpublikationer af fund især skrevet af Georg Galster, der iøvrigt har gjort et stort arbejde for ud fra litterær overlevering i gamle protokoller, breve og dagbøger at rekonstruere meget gamle, delvis forsvundne møntfund. Når danske fund er færdigbehandlede, vil man registrere danske mønter i udenlandske fund. F.eks., ved vi, at der er fundet mange i Sverige og en del i Norge og i Nordtyskland. Først når dette stof er tilgængeligt og samlet – og der er kun lidt af det, der er publiceret, kan vi vurdere danske udmøntningers funktion som middel til storhandel med udlandet, et problem jeg derfor vil lade ligge foreløbig.

De fund, vi arbejder med, er af mange forskellige kategorier. Der er skattefund, gravfund, ophobningsfund som boplads- og kirkegulvsfund og offerfund af forskellig art. Hver kategori svarer så at sige til en funktion.¹⁴

De store *skattefund*, hvadenten de er nedlagt under krig og uroligheder af frygt for plyndringer, eller de er lagt bort af sikkerhedsgrunde for at undgå tyveri, taler deres tydelige sprog om *mønternes funktion ved kapitaldannelse og som tesaureringsobjekt* – en funktion de i så rigt mål udfyldte i Vikingetiden, og som fortsatte ind i middelalderen. Den sidste virkelig store gruppe af den gamle type finder vi dog i Svend Estridsøns regeringstid (1047–74). Der er så påfaldende mange fund fra hans tid – Skovmand har registreret 25 fra det nuværende Danmark og Skåne, og flere er kommet til – at man kan se en bekræftelse

på Sture Bolins¹⁵ these om krig som hovedårsag til nedlæggelsen, idet det meste af Svend Estridsøns tid var overordentlig krigerisk, og landet blev gentagne gange udsat for plyndringer.

Ser vi på skattefundenes indhold af mønter, viser det sig, at indtil c. 1000 var hovedmassen af de mønter, der befandt sig i omløb i Danmark, som nævnt i indledningen arabiske, men fra o. 975 var et betydeligt antal tyske og angelsaksiske. Dette gælder stadig for fundene fra Svend Estridsøns tid. Her er pengemængden endnu meget blandet, og trods store kongelige udmøntninger cirkulerede udenlandske mønter frit. I den opstilling, som Lars Haastrup foretog 1969¹⁶ over hjemlige og udenlandske mønters procentvise andel i skattefundene, er danske mønters part meget beskeden fra 925 til 1050, men i det følgende 10-år stiger den til langt over halvdelen. Efter Svend Estridsøn er dansk mønt enerådende i en meget lang periode. Kun få fund som Store Frigård fra Bornholm har endnu den gamle karakter.¹⁷ Fundene vedvarer at være af rent dansk indhold indtil midten af 1200-tallet. Af dette meget karakteristiske skift i skattefundenes sammensætning er det muligt at udlede, at en ny funktion nu får overtaget. Allerede fra starten, da et organiseret møntvæsen indførtes under Knud den Store, blev udmøntningerne efter engelsk forbillede et regale, en eneret for kongen – som det er udtrykt i Ethelreds lov »Et nullus habeat aliquem monetarium nisi rex.«¹⁸ Derved kunne udmøntningerne blive en indtægtskilde for kongemagten: *skattepenge*. Det er denne funktion, der fra o. 1075

13. Roar Skovmand: De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150 (ÅNOH 1942).

14. Otto Mørkholm har i en artikel i NNUM 6. august 1976: »Nogle betragtninger over klassificeringen af møntfund« hævdet, at en hovedinddeling i skattefund og enkeltfund er den eneste nødvendige. Andre som Kolbjørn Skaare, Brita Malmer og forfatteren går ind for en opdeling i overensstemmelse med især arkæologiske forhold af forskellig art. Nogle, som Philip Grierson og V. M. Potin gør inddelingen så differentieret, at det snarere vanskeliggør end letter klassificeringen.

15. Sture Bolin: Ur penningens historia, 1962:

16. Lars Haastrup: Oversigt over kompositionen af danske skattefund c. 800–1150, NNUM 1969.

17. Georg Galster: Møntfundet fra Store Frigaard (ÅNOH 1929).

18. »Og ingen har nogen Ret til at slaa Mønt undtagen Kongen«.

kommer til at spille en stedse stigende rolle. Sture Bolin har i sin artikel »Skattepenning och plogpenning« gjort udmærket rede for, hvad man kan udlede af dette påfaldende skift i de danske skattefunds karakter. Jeg skal citere det vigtigste: »Det er ikke svært at angive, hvad der er hændt. Danmark er definitivt blevet indlemmet i det møntproducerende Vesteuropa. Det feudale pengevæsens principper er inaugureret i riget. I overensstemmelse hermed mister de udenlandske mønter deres gyldighed ved handel indenfor riget. Men også andre deraf følgende foreteelser kan iagttages. Møntskattene bliver nu, da tilvirkningen af mønt for alvor sætter i gang i Danmark, færre i antal, og de bliver af betydelig mindre omfang end forhen. Endnu mere tydeligt markeret bliver skattenes fåtallighed og lidenhed, jo længere vi går frem mod og over 1100-tallets midte. Det møntede ædelmetals rolle har dermed ændret karakter. Penningen er blevet en skattepenning med stærkt begrænset gyldighed i tid og rum, en penning med synkende værdi, ikke tjenlig som værdibevarer og middel ved kapitaldannelse. Den bliver lokal handelsmønt, og man skaffer sig ikke mere møntet sølv, end behovet uundgåeligt kræver.«¹⁹

At de tyske mønter ophører at vise sig i nordiske fund fra o. 1100 giver Hävernicks en anden forklaring på. Han vil ikke som Bolin se et feudalt forbud mod benyttelse af fremmed mønt, der derfor veksles og indsmeltes, men hævder at handelen mellem Norden og Tyskland nu er foregået som vareudveksling. Mønterne er blevet i Tyskland, hvor deres funktion som kapitaldannende vokser i samme periode.²⁰ Det forekommer mig dog ikke særligt indlysende, at man pludselig skulle gå over til naturaløkonomi. Gert Hatz, der har skrevet et vigtigt værk om fund af tyske

mønter i Sverige i 10. og 11. årh. accepterer imidlertid Hävernicks these.²¹

Samtidig med at de danske fund ændres, ændres også mønterne. Under Svend Estridsøn træffer vi en overvældende mængde af typer, mange møntsteder i virksomhed, og masser af møntprægernavne er kendt fra omskrifterne på mønterne. Disse mange forskellige mønter og en del uregelmæssigheder såsom mere eller mindre forvirrede omskrifter og mangel på kongens navn giver det indtryk, at kongen ikke har kunnet gennemføre sit møntprivilegium fuldt ud, skønt han utvivlsomt har stræbt efter det. Indflydelsesrige mænd rundt om i landet har måske også ladet slå mønt.

Disse forhold ændres imidlertid under efterfølgeren Harald Hen (1074–1080), der – at dømme efter det bevarede møntmateriale – formåede at håndhæve sin *eneret til møntprägningen*. Da skriftlige kilder ganske lader os i stikken med hensyn til oplysninger om kongens møntpolitik, er mønterne selv den primære kilde, og deres karakter gør det nærliggende at slutte, at der er foretaget en bevidst kongelig møntreform. De forvirrede omskrifter ophører, møntsteder og mønttyper bliver færre (Fig. 15). Stilmæssigt er en mere dansk tradition ved at udvikle sig. Sammenholder vi disse facts – der kan læses ud af selve de bevarede møntstykker, med den omtalte ændring i fundene, må det være klart, at Bolin har ret i, at vi står over for en vigtig ændring i møntpolitikken. Ved betragtning af det til rådighed stående numismatiske materiale kan vi tillade os at drage den historiske slutning, at Danmark nu er gået over til det samme feudale møntsystem som Vesteuropa.²²

Kan vi ikke i de skriftlige kilder finde bekræftelse på fundenes og mønternes ud-sagn om den såkaldte Harald Hens mønt-

19. Note 15, nævnte bog s. 147.

20. Walter Hävernicks: *Epochen der deutschen Geldgeschichte im frühen Mittelalter* (Hamburger Beiträge zur Numismatik, 1956).

21. Gert Hatz: *Handel und Verkehr zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit*, Lund 1974.

22. Kirsten Bendixen, *Danmarks Mønt*, s. 23–27 og s. 102–103.

reform, så kan vi i hvert fald finde mange belæg for den kongelige møntpolitik videre frem gennem Middelalderen.²³

Det er klart, at kongen betragter udmøntningerne som en vigtig indtægtskilde og af denne grund dels forlanger møntomveksling mod afgift ved udbetalingen af de nye mønter, dels benytter sin ret til at forringe mønten, en forringelse der bl.a. kan udledes af kildernes kurser mellem mark sølv og mark penge. Forholdet i sidste del af 1100-tallet kan f.eks. udledes af to gavebreve til munkene i Odense, det første fra Erik Lam 1141 nævner 30 mark (penge) fra øen Sild, i Valdemar den Stores bekræftelsesbrev står i stedet 10 mark sølv.²⁴ Forholdet bliver herved 1:3. I løbet af 1200-tallet sker der imidlertid en forringelse af mønterne, således at man f.eks. i 1282 regner 1:5 og i begyndelsen af 1300-tallet 1:10.²⁵ *Møntforringelsen* i første del af 1200-tallet hænger ikke så meget sammen med feudal udnyttelse af møntrettighederne som med bitter trang og nødvendighed. På grund af den enorme løsesum på 40.000 mark sølv, som landet skulle betale til Henrik af Schwerin for Valdemar Sejrs frigivelse ifølge overenskomst af 4. juli 1224,²⁶ blev der udpræget mangel på sølv. Da man ikke kunne undvære mønt til den hjemlige omsætning, var man nødt til at blande kobber i møntsølvet for at opretholde en rimelig udmøntning. Dette kunne gå inden for landets grænser, hvor en tvangskurs kunne opretholdes, men det gik ikke, hvis mønterne skulle bruges til udenrigske betalinger, således

f.eks. de årlige Peterspenge, man var pligtig at sende til paven i Rom. Da ærkebisp Uffe i året 1231 skulle sende de 1000 mark sølv, som han skyldte Gregor IX, skrev han: »Denne sum har vi ikke uden stor omkostning fået samlet, thi da vore fjender besidder vort sølv og guld, deres sjæle til fortabelse, var vi nødsaget til at indsmelte vor kobbermønt og uddrage den ringe del sølv deraf.«²⁷

Den omveksling af mønt, der hænger nøje sammen med udmøntningernes skattemæssige funktion, kan anes allerede i Slesvig Stadsret 1150,²⁸ hvor der tales om kongens befaling til at præge ny mønt. I Anders Sunesøns parafrase over Skånske Lov²⁹ fra de første år af 1200-tallet tales om, at mønternes værdi kan ændres både op og ned. At møntombytningen skulle foregå til Mikkelsdag 29. september møder vi første gang i Valdemar Sejrs privilegier fra Lybæk, der også stammer fra 1200-tallets begyndelse (1203–1209) »die domenico ante Michaelis dantur novi denarii pro theloneo et non prius.«³⁰

Møntfornyelsen behøvede således, som Anders Sunesøn sagde, ikke altid at være en forringelse, det ses f.eks. af de gode og velprægede mønter fra slutningen af Valdemar Sejrs regeringstid. Stridighederne mellem hans sønner Erik, Abel og Christopher bevirkede dog nye møntforringelser, som ganske vist Christopher søgte at imødegå ved at opkræve en speciel plovskat på 1 øre pr. plov til møntens forbedring: »quod stabilis moneta habeatur.«³¹

23. Et godt hjælpemiddel til en hurtig førstehåndsorientering i kilderne har vi i de tre samlinger af kildecitater, der er udgivet af Møntsamlingen og trykt i Nordisk Numismatisk Årsskrift 1955, 1960 og 1961. En hovedkilde er naturligvis de i »Diplomatarium Danicum« trykte breve.

24. Kilde nr. 8, 1141, Dipl. Dan. I, 2 nr. 81.

Kilde nr. 16, 1180, Dipl. A. M. I, 263.

25. Kilde nr. 96, 1282, Dipl. Dan. II, 3, nr. 33.

26. Kilde nr. 30, 1224, Dipl. A. M. I, 289–292.

27. Kilde nr. 34, 1231, Mecklenburgisches Urkundenbuch X, 471. »Compulsi sumus liquefacere cupram monetam nostram et eligere inde argenti modicam portionem.«

28. Kilde nr. 10, 1146–1157, Dipl. Dan. I, 2, nr. 96.

29. Kilde nr. 24, 1202–15, Danmarks gamle Landskabslove II.

30. Urkundenbuch der Stadt Lübeck I, XXI, pag. 20. Gentages ordret f.eks. ved stadfæstelsen 1316. Kilde nr. 224, Dipl. Dan. II, –, nr. 373.

31. Kilde nr. 52, c. 1251. Den abel-christopherske Forordning, Geheimearkivets Aarsberetning V, s. 10.

Under Erik Klipping gik det imidlertid igen nedad med møntens lødighed.

En hel del detaljer om møntombytningen kan hentes fra en forordning, som Erik Menved udstedte 1304.³² Det fremgår heraf, at overholdelsen af terminen for ombytningen er et vigtigt led, »Om mønten . . . . er det anordnet, at fornyelsen af mønten på ingen måde lyses førend på hver landsdels sidste landsting inden Mikseldag, såfremt møntmesteren vil undgå at miste sit hoved.« Efter lysningen er det forbudt at købe for de gamle penge. Alle afgifter skal betales i det pågældende års mønt: kirkelige indtægter, ledingspenge o.s.v. At den stærkt forringede mønt på Erik Menveds tid ikke bare betød en indtægt for kongen som møntherre, når han fik 3 gamle mønter for 2 nye,³³ men var til gene for ham f.eks. ved betaling af visse afgifter og skatter, ses af en bemærkning i samme kilde i forbindelse med omtale af told på udførsel af heste. Den skal sættes til seks sterlinge, »for at vor told, som på grund af møntens forringelse er meget betydelig formindsket, ikke helt skal ødelægges.« Kongen ville dog på ingen måde selv indrømme nogen skyld, men havde i processen mod Jens Grand 1296–1297 hævdet, at den møntforringelse, som ærkebispens klagede over, ikke skyldtes hans fars og hans udmøntninger, men de fredløses virksomhed som falskmøntnere.³⁴

Den opfattelse, at møntforringelser er til skade for alle parter, udtrykkes i de krav, ærkebiskop Jens Grand stiller til kongen 20. juni 1299:³⁵ »Fremdeles skal mønten i landets stift føres tilbage til værdien af den lille mønt fra Tours, at gælde sådan til evig tid, thi så god og bedre var den for ærkebispens, som har del i mønten, ved hvis forringelse han og hele gejstligheden og folket, ja selv kongen lider megen skade og

tynge.« Hvis kongen skulle betale den af paven for Jens Grand krævede skadeserstatning på 49.000 mark lødigt sølv,³⁶ kunne bispens dog næppe samtidig forvente en møntforbedring. Summen måtte iøvrigt nedsættes og delvis afløses med indtægter fra jordegods, da kongen ikke kunne skaffe så meget sølv.

At det havde været galt fat med de danske penge længe før mordet på Erik Klipping i Sancta Cæcilia-natten 1286 er dog klart. Som eksempel kan tages et pavebrev fra 1279,³⁷ der omtaler tiende indsamlet i Danmark og Sverige til det Hellige Land: »Af din meddelelse har vi (pave Nicolaus 3.) nyligt hørt, at de mænd, som du har indsat til tiendeindsamlere i hine lande, klogt har betænkt, at det indsamlede tiendebeløb på grund af den hyppige ændring af mønten i de lande blev forringet i værdi, derfor har de i ønsket om at holde det Hellige Land skadesløst overgivet disse beløb til forskellige personer på den betingelse, at de til en bestemt termin skulle tilbagebetale værdien i sølv.« Måske et eller flere af de store fund af de usle »borgerkrigsmønter« kan hænge sammen med sådanne transaktioner.

Havde det været galt med møntforringelsen, skulle det kun blive værre, både på grund af de fredløse og deres falske penge, på grund af Erik Menveds kostbare udenrigspolitik og den fuldstændige opløsning politisk og økonomisk under Christopher II, hvor til sidst al dansk udmøntning standsede, og udenlandsk mønt i mange år blev eneste betalingsmiddel. Møntens funktion som skattepenge ophørte, fordi den var drevet til bristepunktet.

»Ærkebispens har andel i mønten« stod der i Jens Grands førnævnte skrivelse. Denne biskoppelige andel i udbyttet af udmøntningerne er en gammel foretelse på dette

32. Kilde nr. 165, 1304, Dipl. Dan. II, 5, nr. 310.

33. Forholdet 2:3 udtrykkes første gang klart: »ij solidi denariorum novorum scanensium vel iij veterum« i kilde fra 1316, men er ældre. Kilde nr. 226, Dipl. Dan. II, 7, 1316, nr. 398.

34. Kilde nr. 134 og 135, 1296–97, Acta Processus Litium (ed. Krarup et Norvin).

35. Kilde nr. 145, 1299, Dipl. Dan. II, 5, nr. 44.

36. Dipl. Dan. II, 5, nr. 47 og 48.

37. Kilde nr. 90, 1279, Dipl. Dan. II, 2, nr. 365.

Planche II: Eksempler på udmøntninger fra Lund – fra Svend Tveskæg til Christopher II

10. Svend Tveskæg c. 1000

17. Oluf Hunger

23. Knud den sjette

11. Knud den Store

18. Erik Ejegod

24. Valdemar Sejr

12. Hardeknud

19. Niels

25. Erik Plovpennig

13. Magnus den Gode

20. Erik Emune

26. Erik Klipping

14. Svend Estridsøn

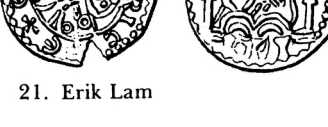
21. Erik Lam

27. Erik Menved

15. Harald Hen

22. Valdemar den Store

28. Christopher II

16. Knud den Hellige

tidspunkt, og den har sat sig talrige spor både i den skriftlige overlevering og i selve mønternes udseende. En Lunde-mønt fra Erik Lam (1137–1146) viser for første gang den type, der derefter skulle blive meget almindelig: på forsiden af mønten kongens billede, på bagsiden bispens (Fig. 21). Bispens på Erik Lams mønt må være ærkebiskop Eskild (1137–77), men desværre er den uden portrætlighed ligesom den berømte Roskildemønt med Absalons navn og billede (Fig. 29). Fra Valdemarstiden

29. Valdemar I og Absalon, Roskilde

får mange bisper andel i møntindtægterne og deres billede eller symbol på mønten. Der er bispemønter fra Lund, Roskilde, Viborg, Ribe og Slesvig. Undertiden søgte kongen dog at komme bort fra denne deling af møntindtægterne ved at afløse bispens andel med andre indkomster, således som det skete for Ribebispen 1234. Fra dette år stammer den sjældne Annodomini-mønt, der som den eneste bærer årstal (Fig. 30). Den skal formentlig henføres til

30. Valdemar II, Anno domini 1234

Niels Stigsen i Roskilde, der har ladet den slå for at fejre, at han beholdt sin møntret.³⁸ At mønternes skattefunktion var vigtig ikke bare for kongen men også for bisperne er der mange eksempler på. Særlig godt belyses det af et brev fra 1293 om

en strid vedrørende omveksling af gammel mønt for ny mellem Roskildebispens Jens og den kongelige møntmester Sommer.³⁹ Bispens klager over ikke at have fået ordentlig besked, og han har derfor tabt en stor del af sin andel i omvekslingsafgifterne. Et brev fra samme år viser iøvrigt, at Roskildebispens forpagtede sin møntret bort til en særlig møntmester, der så skulle inddrive afgifterne.⁴⁰

Om selve *organisationen* af det møntvæsen, der spillede så stor en rolle for økonomien, fortæller de skriftlige kilder os alt for lidt, og mønterne selv og møntfundenes karakter kan kun til en vis grad udfylde hullerne. Vi er orienterede om kongernes og bispens udbytte, og vi hører lidt om forskellige møntmestre, der også fungerer som vekselerere ved pengeombytningerne. En del møntsteder kendes både fra kilderne udsagn og fra møntomskrifter. Lund fremtræder i hele perioden som rigets vigtigste møntsted. (Se planche II fig. 10–28).

Både skriftlige kilder og mønterne selv såvel som fundenes karakter tegner for os et billede af en opdeling i *landsdelsmønt*, uden at der dog er tale om noget forbud mod benyttelse af mønter uden for deres prægeområde, sådan som der jo var bestemt forbud mod at bruge gammel mønt, når den nye var tinglyst. For dette var der som nævnt strenge straffe. Kun at tillægge mønterne lokal gyldighed er faktisk at lægge mere i kilderne, end de kan bære, og fund viser da også, at det ikke var tilfældet. Rent praktisk var det naturligvis lettest at skaffe nok af den på egnen prægede mønt. Dertil kom, at møntregningen i en stor del af den her behandlede periode var forskellig i de forskellige landsdele og møntvægtten som følge heraf ikke den samme overalt. På Sjælland og i de skånske egne regnedes 240 penninge på marken, i Jylland derimod 288, der derfor blev lidt lettere. Mønterne justeredes iøvrigt al marco –

38. Fritze Lindahl: Valdemarernes mønter, især Anno Domini MCCXXXIII-Mønten belyst ved løsfund fra kirkerne, NNÅ 1963.

39. Kilde nr. 123, 1293, Dipl. Dan. II, 4, nr. 100.

40. Sømmesteds nr. 101.

man tog det ikke så nøje med det enkelte penningstykkets vægt.

Som eksempel på landskabsmønt kan vi f.eks. tage Absalons testamente fra 1201,⁴¹ hvor vi ser, at der omtales en betaling i »septingentis marchis denariorum Schaniensium veteris monetæ.« Det er altså specielt understreget, at betalingen skal være i skånsk mønt til gammel kurs. En kilde fra 1274 nævner en gæld, der skal betales i en anden landskabsmønt: »centum marchis denariorum Hallandensis«,⁴² i 1286 omtales slesvigsk mønt i hertug Valdemar af Sønderjyllands brev,⁴³ og 1289 tales i brev vedrørende Roskilde Domkapitel om sjællandsk mønt.⁴⁴ I det førnævnte brev om Roskildebispens andel i udmøntningerne fra 1293 tales om Roskilde som prægested for den sjællandske mønt, men pengeomvekslingen kan finde sted både i Roskilde, Slagelse og på Falster. Bispen er utilfreds med, at der nu også er præget på Falster og har vidner på, at møntmester Sommer har slået mønt der med andet præg end den sjællandske. »Quod dictus Somarius negare non potuit ullo modo.«⁴⁵ En mængde vigtige oplysninger både om kongens og bispens andel i udmøntningerne, møntsteder, og om landskabsmønt m.m. kan hentes i den såkaldte Kong Valdemars Jordebog fra 1231, der dog desværre mange steder er svær at tolke til bunds.⁴⁶

Taler de skriftlige kilder således tydeligt om en opdeling af pengemængden i landskabsmønt, er der et hermed samhørende fænomen, som vi ikke får belyst ad denne vej, nemlig at Valdemar II gennemførte en *rigsmønt* ved siden af landsdelsmønterne. Det er typen Hauberg 42b, hos denne henført til Ribe (Fig. 31). Denne mønt har tydelige og letlæselige omskrifter: WALDEMARVS REX DANORVM, der klart angir

31. Valdemar II's rigsmønt

ver, at det er kongens mønt alene. Af de mønter fra Valdemar II's tid der er indgået i fund efter 1900 udgør denne type langt over halvdelen. En part af dem (182 stykker) stammer fra et skattefund ved Braaskovgård, og nogle få er strøfund, altså tilfældigt tabte mønter. Resten, hvilket er godt 100 stykker, er fra ophobningsfund, især kirkegulvsfund. Mønttypen er fundet overalt i landet, en tendens der allerede kan ses af de ældre fund. En specialundersøgelse af hele materialet er påtænkt. Der er nemlig talløse varianter. Måske kan der udfindes et system, så det varierede antal små prikker i korsssidens vinkler og omkring »II« viser sig at angive år-gange eller prægested.

Vi har nu materiale nok til at bevise, at typen cirkulerede i hele riget. De nye fund stammer fra ikke mindre end 12 jyske amter, dertil fra Sjælland med øerne, Fyn og Bornholm. Påfaldende i den nye oversigt er også det store antal af mønttypen Ribe Hauberg 5 fra Christopher I (Fig. 32).

32. Christopher I's rigsmønt

Denne mønt er en nøje efterligning af faderens 42b og må have haft samme funktion. Undersøger vi fundspredningen for denne mønt, viser det sig, at den er brugt i hele landet.

41. Kilde nr. 22, 1201, Dipl. Dan. I, 4, nr. 32.

42. Kilde nr. 83, 1274, Dipl. Dan. II, 2, nr. 224.

43. Kilde nr. 105, 1286, Dipl. Dan. II, 3, nr. 170.

44. Kilde nr. 111, 1289, Dipl. Dan. II, 3, nr. 352.

45. »Hvad omtalte Sommer ikke paa nogen Maade kunde benægte«.

46. Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær (Kbh. 1926-43). Se Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, bind XIX, opslagsord: Valdemars Jordebog.

En anden i fundene almindelig mønt fra Valdemar II er Hauberg 29. Den er henført til Roskilde, hvad der heller ikke kan være tvivl om, da den tydeligt har angivet navnet Nicolaus, hvilket er Roskilde-bispen Niels Stigsen (1225–49). Også denne mønttype bryder med landsdelsprincippet, idet der er fundbelæg for den fra hele landet. Dette er imidlertid mere mærkeligt, da det altså er en bispemønt.

Beviset for at nogle af mønttyperne havde en funktion som rigsmønt kan kun hentes ud fra det numismatiske materiale, og vi kan derfor ikke gennem skriftlige kilder finde svar på det vigtige problem, der rejser sig: Hvorledes fungerede landsdelsmønt og rigsmønt samtidigt?

Det fremgår af flere kilder, f.eks. det lige nævnte Absalons testamente, ærkebisp Uffes klagebrev, da han skulle betale Peterspenge og flere andre, at man kunne vurdere og regne med *betalinger i pengestykker*. Disse pengestykker kan være specificerede ved ord som sjællandsk, slesvigsk, gode o.s.v., men der kan også stå *lovlige* eller *usualis* – *gængs*.⁴⁷ I et paveligt regnskab for indsamling af korstogstien i Danmark 1282 nævnes,⁴⁸ at der betales såvel med guld og sølv som med så og så mange mark »denariorum cupreorum.« Men disse mønter må veksles, før summen sendes til paven. I de fleste kilder fra 11- og 1200-tallet, hvor vurderinger, gældsposter, gaver eller bøder omtales, er det dog almindeligt, at summerne nævnes i regnemønt: så og så mange mark, øre, ørtug. Da der som sagt var en væsentligt forskel på værdien af en mark sølv og en mark penge, nævnes det udtrykkeligt, hvis det er sølv, man mener. Vi hører f.eks. at et stykke

jord skal sælges »pro decem marchis argenti«⁴⁹ eller er vurderet til »octo marcas denariorum« . . .⁵⁰ Er der intet nævnt efter mark, må man som regel gå ud fra, at der menes mønt. Betaling i såvel mønt som rent sølv kan udledes af flg. passus i kilde om pantsættelse af gods »pro centum quinquaginta marcis denariorum bonorum et legalium usualis monete et decem marcis puri argenti.«⁵¹

Det rene sølv kan have været *sølv i barreform*; jeg har nævnt, at dette ingenlunde var ualmindeligt ude om i Europa i 11–1200-tallet. I nordisk vikingetid var sølv i form af barrer en vigtig del af betalingsmidlerne, og der er ikke mindste tvivl om, at de fortsat er i brug i store dele af middelalderen.⁵² For Danmarks vedkommende har vi et par karakteristiske fund, hvor sølvbarrer indgår. Således Ribe-fundet, det store dobbeltfund fra 1911 og 1958, hvis indhold hovedsagelig var engelske sterlinge, men som også havde barre-sølv. Skatten er nedlagt omkring midten af 1200-tallet. Et andet barrefund er fra Glumsø på Sjælland. Hertil slutter sig flere skånske fund.⁵³

Frit valg mellem penge og naturalier giver Peder Vidersens testamente fra 1288,⁵⁴ hvor dekanen skal have »unam marcham vel unam waccam«. Samtidig har vi her en vurderingspris på en mark penge for en ko – et nyttigt holdepunkt, hvis man skal gøre sig lidt begreb om, hvad summen egentlig er værd.

At en del af den indenlandske omsætning, aflønning m.m. er foregået ved hjælp af *naturalier* og sølv er givet, men det er formentlig helt umuligt at få faste begreber om, hvor stor en del af betalingerne,

47. Se f.eks. Kilde nr. 84, 1275, Dipl. Dan. II, 2, nr. 256.

48. Kilde nr. 96, 1282, Dipl. Dan. II, 3, nr. 33. »Inprimis de marchis denariorum cuprorum cambite sunt ad argentum«.

49. »for ti Mark Sølv«. Kilde nr. 12, 1158, Dipl. Dan. I, 2, nr. 126.

50. »otte Mark Penge«. Kilde nr. 68, 1261, Dipl. Dan. II, I, nr. 333.

51. »for 150 Mark Penge i god og lovlig gængs Mønt og 10 Mark lødigt Sølv«. Kilde nr. 109, 1289, Dipl. Dan. II, 3, nr. 345.

52. Kulturhistorisk Leksikon, opslagsord: Silverbarrer.

53. Asger Christiansen: Valdemarstidens Valuta, NNUM 1970.

54. Kilde nr. 108, 1288, Dipl. Dan. II, 3, nr. 313.

der er klaret ad denne vej. Ligeledes er det vanskeligt at gøre sig begreb om *udmøntningernes størrelse* i de her behandlede århundreder; vi er jo ikke så heldige, at vi har prægetal eller prægeordrer bevaret så langt tilbage. Møntfund og de mange mønttyper fra periodens konger peger i retning af, at udmøntningerne var store. Der er mange forskellige typer fra hver konge, hvilket tyder på, at pengeombytningen virkelig har fundet sted årligt, og de enkelte typer har mange stempelvarianter, hvilket igen tyder på mange mønter pr. udmøntning. Den førnævnte kilde vedrørende indsamling af korstogstiende 1289 har en samlet sum af alt, hvad der er modtaget i Danmark og Sverige: 70.271 mark kobberpenge. Regner vi marken til 240 penninge, bliver det c. 17 millioner penningstykker. Det er dog ganske mange.

At mønterne havde uundværlige funktioner i samfundet, ses også deraf, at der blev drevet falskmøntneri, selvom der var strenge straffe derfor. Som eksempler kan vi nævne Jyske Lovs bestemmelser fra 1241⁵⁵ og Tønder Stadsret fra 1243.⁵⁶ Bestemmelsen fra Jyske Lov, III, kap. 65 lyder således:

»Det er falsk, hvis en mand rejser ambolt med underlag og slår penge uden kongens tilladelse eller befaling eller smelter falsk sølv og køber eller sælger med penge, som han ved er falske, eller med falsk sølv. Hvis en mand begår falsk, da skal kongen have hans hånd, og den der fik falske (penge), skadeserstatning. Men bliver en mand narret og får enten falsk sølv eller falske penge og bringer dem til møntmesteren eller guldsmeden eller en anden mand, der kan skønne derom og undersøge det, og ikke vil købe med det, før han har fået det prøvet, om det er falsk eller ej, da skal han ikke kaldes falskner. Men hvis han ved, af

hvem han har fået dem, skal han rejse sag mod ham og enten have erstatning eller edsbevis af ham. Men det forfalskede skal dog blive med vidnesbyrd der, hvor det er fundet. Det forfalskede, der bliver fundet således, skal ikke mere gives ud, men skal enten brændes eller sønderhugges eller kastes i havet, således at ingen kan finde det.«

I akterne fra processen mellem ærkebisp Jens Grand og kong Erik nævnes som før omtalt⁵⁷ som årsag til de dårlige økonomiske forhold, at de fredløse kongemordere slog falsk mønt: »... på borgen Hjelm begyndte de deres falskmøntneri, idet de fangede og holdt fast på nogle af kongens møntmestre, der før var gode nok, og lod slå og mønte mønt, der var falsk, mønt, der bar kongens navn, men var ganske undervægtig og kun i form og skikkelse var lig rigets almindelige mønt; og denne falske mønt sendte de med deres private sendebud til deres gode venner i riget i de forskellige landsdele, når de skulle skaffe sig nogle fornødenheder, og lod den løbe sammen med rigets lovlige mønt, hvorved de forfalskede hele rigets mønt og besveg kongen og riget og ikke mindst de fattige og enfoldige.«

Ved et enestående tilfælde har man her en skriftlig kilde og et arkæologisk fund, der helt stemmer overens idet man i ruinerne af Marsk Stigs borg på Hjelm i Kattegat har fundet dette falskmøntnerværksted, hvis barrer, blanketter og mønter iøvrigt er den bedst tænkelige illustration til den middelalderlige møntprægningsproces.⁵⁸

Det fremgår mange gange af kilderne, at man er dybt bekymret over pengenes synkende værdi. Man søger at dække sig ind ved at holde sig til vurderinger i sølv, eller man giver løfter om at tilbagebetale »in moneta veteri«,⁵⁹ hvilket formentlig må ud-

55. Kilde nr. 42 på gammelt dansk. Her er citeret efter: Danmarks gamle Love i Oversættelse ved Erik Kroman og Stig Juul (Kbh. 1945), s. 222–223.

56. Kilde nr. 44, 1243. Danmarks gamle Købstadslovgivning I, s. 223, kap. 47 om falskmøntnere.

57. Side 12.

58. Om udgravningerne se Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928, s. 38–48, Georg Galster: »De fredløses Falskmøntnerværksted paa Hjelm«. Om møntprægning se »Danmarks Mønt«, s. 38 flg.

59. Kilde nr. 115, 1290, Dipl. Dan. II, 3, nr. 411.

lægges efter den kurs, der var gældende, da man lånte pengene, da gamle pengestykker jo ikke måtte bruges.

Efterhånden som de danske udmøntninger blev slettere og slettere, kunne forbudet mod udenlandske mønters cirkulation i omsætningen ikke længere håndhæves. Vi har intet kildemateriale, der direkte omtaler dette, men vi har et stigende antal kilder, der sætter vurderinger i sterlinge som regnemønt: pund, skilling, mark sterlinge- og fundene, især det flere gange nævnte Ribe-fund, viser, at engelske sterlinge (Fig. 33) indkom i landet i stort tal. Efterhånden finder vi også i begge kildegupper franske tournoser (Fig. 34) og tysk mønt (Fig. 35), og som noget helt nyt får vi oplysning om, at udenlandske guld-mønter begynder at benyttes. Floriner (Fig. 36), slået i Firenze fra 1252 og snart

36. Firenze, florin 1312

efterlignet f.eks. i Tyskland, fandt hurtigt vej til Danmark. De nævnes fra slutningen af 1200-tallet ved betaling af Peters-penge, i året 1300 ved betaling af gæld til Jens Grand,⁶⁰ og de ældste fund af floriner er samtidige hermed. Brugen af de mange udenlandske mønter viser os, at det feudale møntsystem var ophørt at fungere.

Lad os til sidst se på nogle af de former for fund, der kan illustrere for os, ikke hvordan mønterne brugtes i det store spil om landets økonomi som kapital og skattepenge, men hvordan de benyttedes af almindelige danskere. Også dette hører jo med til mønternes funktion. Vi kan f.eks. træffe på mønter i grave, ganske som i førkristen tid, det viser, at tanken om charonsmønter til betaling for færden gennem dødsriget var uudryddelig. Mønter ved kilder og helligsteder viser, at offerttanken også stadig var levende. Mønter fra byer og markedspladser fortæller om pengeøkonomi ved hjemlig handelsvirksomhed. Endelig viser mønter forsynet med øskner og nåle, at møntsmykker altid har været på mode.

En vigtig gruppe fund, der kun har spillet en rolle den sidste snes år, er *kirkegulvsfundene*,⁶¹ mønter tilfældigt tabt gennem hundreder af år og tilsammen udgørende, hvad man kan kalde et ophobningsfund. Netop her, hvor vi beskæftiger os med de forskellige funktioner, mønterne var bestemt til at have i samfundet, må vi inddrage dem som kildemateriale. De mange mønter, man har tabt under messen, giver

33. Engelsk sterling, Edward I, Durham

34. Frankrig, Ludvig den Hellige (1226–70) Gros Tournois

35. Lybæk, Hulpenny 1300-tallet

60. Kilde nr. 154, 1300, Dipl. Dan. II, 5, nr. 100 og nr. 102.

61. Om kirkegulvsfund se:

Fritze Lindahl: Valdemarernes mønter især Anno Domini MCCXXXIII-mønten belyst ved løsfund fra kirkerne, NNÅ 1963.

Kirsten Bendixen: Middelaldermønter i de sidste 10 års danske kirkefund, NNÅ 1972.

Jørgen Steen Jensen: Kirkegulvsmønter, Hikuin 3, 1976 (i trykken), s. 58, samt NNUM 1952, s. 126–127.

Samme: Mønter fra kirkegulve i det gamle Holbæk Amt, festskrift til K. G. Kaaber »Fra Holbæk Amt« 1976.

jo et begreb om, at mønter var noget, almindelige mennesker havde i hænde, og som man fandt det ganske naturligt og rimeligt at give til kirken ved indsamlingen under gudstjenesten. Der kendes kirkefundsmønter fra så godt som alle danske konger. Da det beror på tilfældigheder, hvilke kirkegulve der er undersøgt, og hvilken dybde man har gravet i, kan stoffet ikke bære udtømmende statistikker, hverken kronologiske eller topografiske, men de giver os et glimt af dagliglivet og viser, at det dengang som nu var almindeligt at have penge i lommen eller pungen. Middelalderlige pengepunge findes fra danske fund, men de er sjældne. Af særlig interesse er derfor Rådvedfundet fra 1976, hvor mønterne før de blev gemt ned i krukker var lagt i punge af skind. Fra Sverige kendes en del pengeposer og portemonæer fra vikingetid og middelalder. En meget omhyggelig oversigt over sådanne fund kan findes i Gert Hatz's bog om fund af tyske middelaldermønter i Sverige,⁶² opstillet med det udtrykkelige formål at vise mønters funktion blandt almenheden.

Et særligt forhold, der belyser, at mønter har været i almindelig brug i Danmark i middelalderen, er *halve mønter* (Fig. 37),

37. ½ overklippet mønt (Svend Grathe)

mønter der bevidst er klippet midt over. Man udmøntede jo indtil dronning Margrethe's tid udelukkende penninge, og udgjorde en penning for stor en sum ved en betaling, var det almindelig praksis at klippe den over i to halvpenninge. Så-

danne halvpenninge er ret hyppige i kirkefund.

En helt speciel funktion for udmøntningerne, som ikke er af økonomisk karakter, er den *propaganda*, politisk såvel som religiøs, der ved hjælp af møntbillederne kunne spredes blandt folk. Kongebillederne og herskersymbolerne demonstrerede kongens magt. Kors, bispestave, helgener, Guds lam, Guds hånd: Kirkens og Guds magt over riget. Symbolerne var letfattelige for enhver, også for det brede folk, der ikke kunne læse. Dette velkendte fænomen bør næppe undervurderes. Middelalderens herskende klasser kendte særdeles vel begrebet indoktrinering og forstod at benytte sig deraf.

I indledningen omtalte jeg, hvorledes udenlandske forskere ikke lod sig nøje med at undersøge en række af mønternes væsentlige funktioner, såsom at de var middel for handelsomsætningen, skatteobjekt, velegnede eller mindre egnede til tesaurering alt efter de møntpolitiske forhold, men også gik ind på det helt fundamentale problem, om udmøntningerne så at sige var bærere af det økonomiske liv, en af de vigtigste faktorer i udviklingen. Diskussionerne i slutningen af 1200-tallet mellem ærkebiskop Jens Grand og kong Erik om møntforringelse og falskmøntneri viser klart, at man i samtiden lagde meget stor vægt på mønternes betydning for landets økonomiske tilstand. Hvor afgørende en indflydelse på den middelalderlige danske økonomi, vi idag kan tillægge møntpolitikken, er møntmaterialet dog hverken stort nok eller gennemarbejdet nok til utvetydigt at vise. Det er et emne, der må undersøges langt grundigere, end det – som man plejer at sige: »på forskningsens nuværende stade« – har været muligt. At mønter har haft flere uundværlige funktioner at udfylde i middelalderen, håber jeg derimod at have fået belyst.

62. Gert Hatz: Note 21 nævnte bog, s. 121–127. Kirsten Bendixen: »En pung fra Svend Estridsøns tid«, NNA 1963.

63. Tak til medhjælp ved Møntsamlingen stud.mag. Ivar Schjørring for optællinger ud fra det nyregistrerede materiale af betydning f.eks. for problemerne landsdelsmønt – rigsmønt.

Overensstemmende kildeudsagn fra 11- og 1200-tallet

Skriftlige kilder

1. Harald Hens møntreform – ingen oplysninger.
2. Skattepenge.
3. Møntomveksling (til Mikkelsdag).
4. Bispernes andel i møntoverskud.
5. Landsdelsmønt.
ad 2–5: Der er mange belæg for disse forhold i kilderne.
6. Særlige rigsmønttyper fra Valdemarstiden – ingen belæg.
7. Møntforringelse, kan f.eks. aflæses af kurserne mellem mark sølv og mark penge – Jens Grands klager.
8. Ophør af forbud mod fremmed mønt: Fra midten af 1200-tallet ses engelsk mønt at have været benyttet både som regnemønt og til betalinger. Senere fransk og tysk mønt.

Fund af mønter

1. Harald Hens møntreform:
  - a) mønternes udseende og indskrifter viser reformen.
  - b) møntfundene ændrer karakter, jfr. næste punkt.
2. Skattepenge: skattefund få. Indeholder kun dansk mønt efter c. 1075.
3. Møntomveksling: mange mønttyper, mange varianter tyder på årlig fornyelse.
4. Bispernes andel i møntoverskud: selve mønttypen konge/bisp viser forholdet.
5. Landsdelsmønt: mønter med bynavne eller andre karakteristika, der kan placere dem geografisk, findes som oftest inden for prægeområdet.
6. Særlige rigsmønttyper fra Valdemarstiden: Den store geografiske spredning og de mange fund karakteriserer Valdemar II Hbg. 42b, 29 og Christopher II Hbg. 5 som rigsmønt med rigsgyldighed.
7. Møntforringelse kan verificeres ved lødighedsprøver af mønterne.
8. Ophør af forbud mod fremmed mønt: Fra midten af 1200-tallet er der engelsk mønt i fundene (f.eks. Ribe-fundet). Senere kommer franske og tyske mønter.

Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede

Af Karl-Erik Frandsen

I Fortid og Nutid bd. 26 hæfte 3, 1976 bragte adjunkt Gert Poulsen et vigtigt bidrag til diskussionen om metoderne til beregningen af foldudbyttets størrelse i det 17. årh., idet han i opposition til tidligere forskning sandsynliggjorde, at kirketienden, selv hvor denne er afløst af en fast størrelse, kan bruges til at bestemme i hvert fald minimumsstørrelsen af foldudbyttet.

Målet med denne undersøgelse er ikke at anfægte Gert Poulsens metoder og resultater, men derimod at videreføre disse med supplerende kildemateriale dels fra Gert Poulsens eget undersøgelsesområde i Jylland og dels fra Brenderup sogn på Fyn, hvorfra kildematerialet er usædvanligt fylldigt (jvnf. fig. 1). Ved historiske undersøgelser af foldudbyttet beregner man i reglen, hvor mange gange høsten er større end det kvantum korn, der blev sået, hvorimod det i moderne landbrugsstatistik er udbyttet pr. arealenhed, der måles f.eks. som hkg pr. hektar eller tønner korn pr. tønne land.

I den ældre landbrugshistoriske litteratur har man ofte forsømt explicit at angive, hvilken af disse beregningsmåder man anvendte, simpelthen fordi man antog, at der normalt blev sået én tønne korn pr. tønne land.¹

Tal for høstudbyttet er forholdsvis hyppige i litteraturen fortrinsvis på grundlag af regnskabsmateriale fra godserne (bl.a. udnyttet af Gunnar Olsen og Hans H. Fusing), hvorimod man for bøndergårdenes vedkommende stort set har været henvist

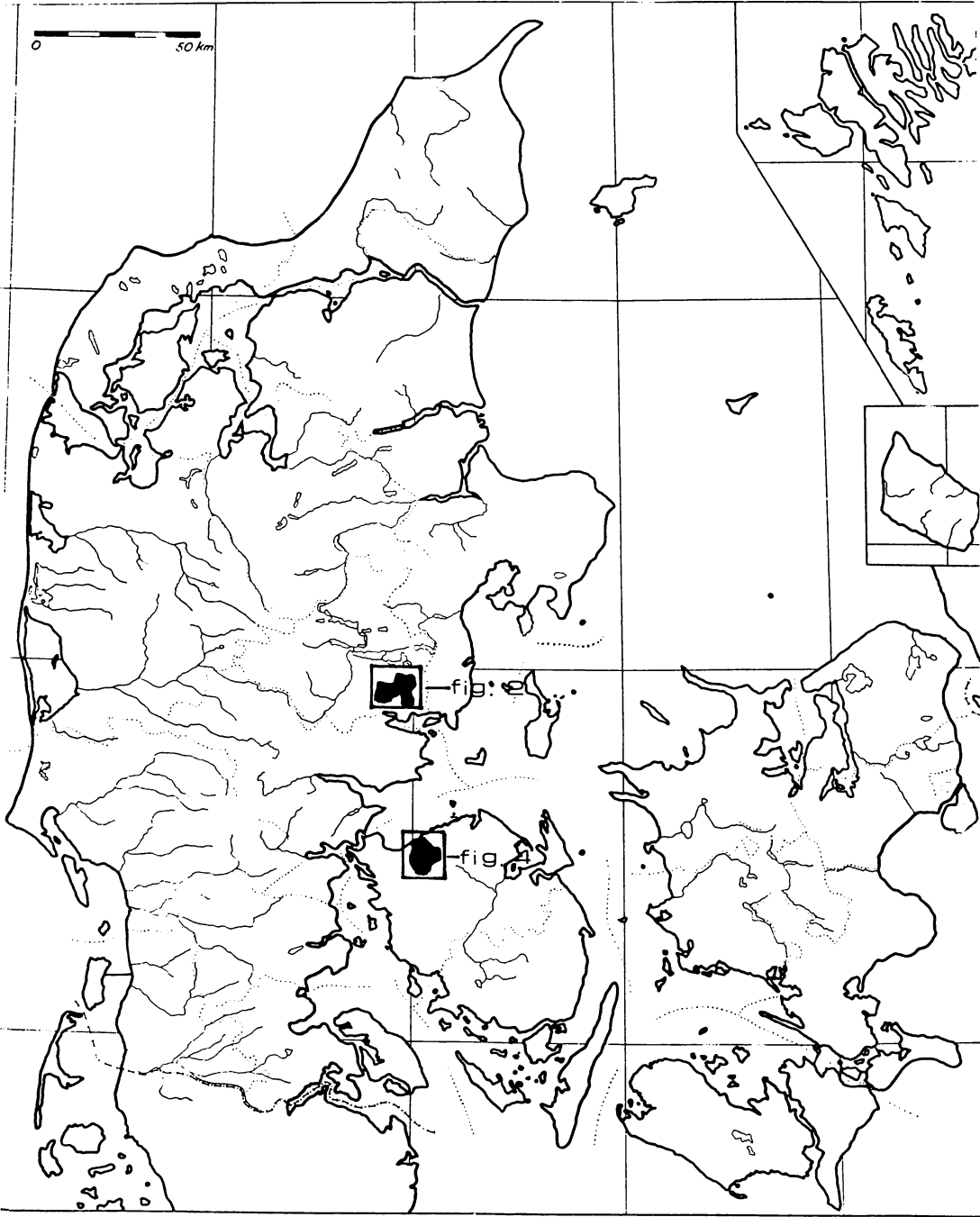
til at søge oplysninger indirekte nemlig fra tienderegnskaber. Disse kan enten være afløsninger ved en form for forpagtning, som især blev brugt ved krone- og kirketienden, eller bestå af den faktiske tiende, hvor denne blev ydet »i kærven« altså udtaget på marken efter høsten men før tærskningen. Dette sidste system anvendtes fortrinsvis ved præstetienden, men oplysninger af denne art fra det 17. årh. er forholdsvis sparsomme.

Det er her afgørende at vide, hvorvidt tienden er beregnet på grundlag af høsten før eller efter tærskningen. I det første tilfælde angives høsten (og tienden) i traver à 20 kærve à 3 neg, og problemet er at omsætte disse angivelser til de rummål udtrykt i tønner-skæpper m.v., som kornet blev målt i efter tærskningen. I Fortid og Nutid bd. 13 1939 s. 27 har Fridlev Skrubbeltrang på grundlag af skifter fra det 18. årh. anført, at man da regnede med 4–5 skæpper pr. trave. Da kontrolmateriale fra det 17. årh. mangler, er vi henvist til at bruge datidens omregningsfaktor, som i Brenderup sogn i 1678 var 1 trave = 4 skæpper (= ½ tønne efter åbomål) af alle kornarter.

Men i virkeligheden er det meget vanskeligere at fastslå *udsædens* størrelse. Gert Poulsen er opmærksom på problemet (anf. arb. s. 365), men anfører, at størrelsen af udsæden skal være ekstremt fejlagtig, for at det beregnede foldtal ikke kan sige noget om gennemsnitshøsten, et synspunkt jeg bestemt må afvise.

Angivelser af udsæden findes i jordebø-

1. Svend Gissel: Landgilde og Udsæd på Sjælland, 1968 s. 86. Staffan Helmfrid: Östergötland »Västanstång«. Geografiska Annaler bd. 44, 1962 s. 44 (med udførlige litteraturhenvisninger til den svenske forskning).

Figur 1.

ger, skifter og lignende kilder tilbage til det 14. årh.² Fra tiden efter 1550 findes et stort antal udsædsangivelser i de besigtigelser, der blev afholdt forud for mageskifter, et materiale der for Sjællands vedkommende er undersøgt af Svend Gissel,³ dog uden at han mere indgående har sat disse data i relation til de tilsvarende fra landmålingen 1681–83.

I samtiden gav den utvivlsomt meget kyndige ekspert i landboforhold Arent Berntsen følgende karakteristik af udsædsangivelserne⁴: »Hvercken udi Danmarck eller Norge ingen Jord effter visse Alen Maal oc storlighed sin Sæd tilregnis men alleene efter som der ud inden aarligen lidt eller meget kand saais, til med siunis vel at der med ingen ræt vjshed kunde hafvis formedelst den u-lighed udi Sæden holdis dermed: At ofte udi en aff trende Agre eller lige store Støcker Jord flux mere kand taale at saais end udi den anden hvilcken da aff Jordens underskeedlige fedme oc Fructbarhed skal haffve sin aarsag«.

For dog at kunne sammenligne gårde med forskelligt areal (egl. udsædskapacitet) bl.a. for at vurdere om landgilden stod i misforhold til udsæden, var indført det såkaldte udsædshartkorn efter taksten: 1 tdr. udsædshartkorn svarede til årlig udsæd af: 3 tdr. rug eller byg, 1½ tdr. boghvede eller ærter, 4½ tdr. blandkorn, 6 tdr. havre,⁵ men dette rettede jo strengt taget ikke op på den fundamentale usikkerhed i angivelserne.

Ved matriklerne af 1662 og 1664 samt i forarbejderne dertil⁶ blev udsæden anført efter de traditionelle principper, og ved nogle af kommissionerne blev den ydermere omregnet til hartkorn. Da tolkningen

af disse udsædstal er central for beregningen af foldudbyttet, skal de i det følgende analyseres nærmere i forhold til det eneste kontrolmateriale, vi besidder, nemlig resultaterne af landmålingen 1681–83. Her blev arealet af den dyrkede jord angivet i tdr. land (à 14.000 sjællandske kvadratalen), og noget misvisende ligeledes benævnt »udsæden«. Men for at kunne udføre en sådan kontrol er det nødvendigt at identificere de enkelte gårde i matriklen 1662 med de tilsvarende 20 år senere ved hjælp af fæsternavne, landgilde og landgildehartkorn, hvor man så ydermere må håbe på, at der ikke er sket større uoplyste forskydninger mellem gårdenes areal i mellemtiden.

Det jyske undersøgelsesområde

Udvælgelsen af undersøgelsesområder er helt styret af det foreliggende kildemateriale. Geografisk set er de to undersøgelsesområder nemlig ikke meget forskellige. Begge ligger i regioner med gode lermuldede morænejorder, omend terrænet er væsentlig mere kuperet i det jyske end i det fynske område. Som det fremgår af fig. nr. 2 består det jyske undersøgelsesområde af sognene Kattrup, Tolstrup og Ørridslev i den sydøstlige del af Voer herred mellem Skanderborg og Horsens. Hvert af sognene bestod i 1683 af 3–4 landsbyer, hvoraf nogle var ganske små. I Kattrup sogn lå der tidligere yderligere et par små landsbyer Ingestrup ved Kattrup og Stenderup ved Tebstrup sø, som i 1683 var blevet delt mellem Borup og Overby, hvad der giver nogen usikkerhed i beregningerne.

Dyrkningssystemet i de 3 sogne var næ-

2. Et af de ældste eksempler på udsædsangivelser er Aarhus Kannikebords Jordebog fra 1315, hvis afsnit om landsbyen Starreklinte i Odsherred er behandlet i Karl-Erik Frandsen, Aa. H. Kamp og Margit Mogensen: Starreklinte. Tidsskriftet Kulturgeografi bd. 123, Århus 1975.

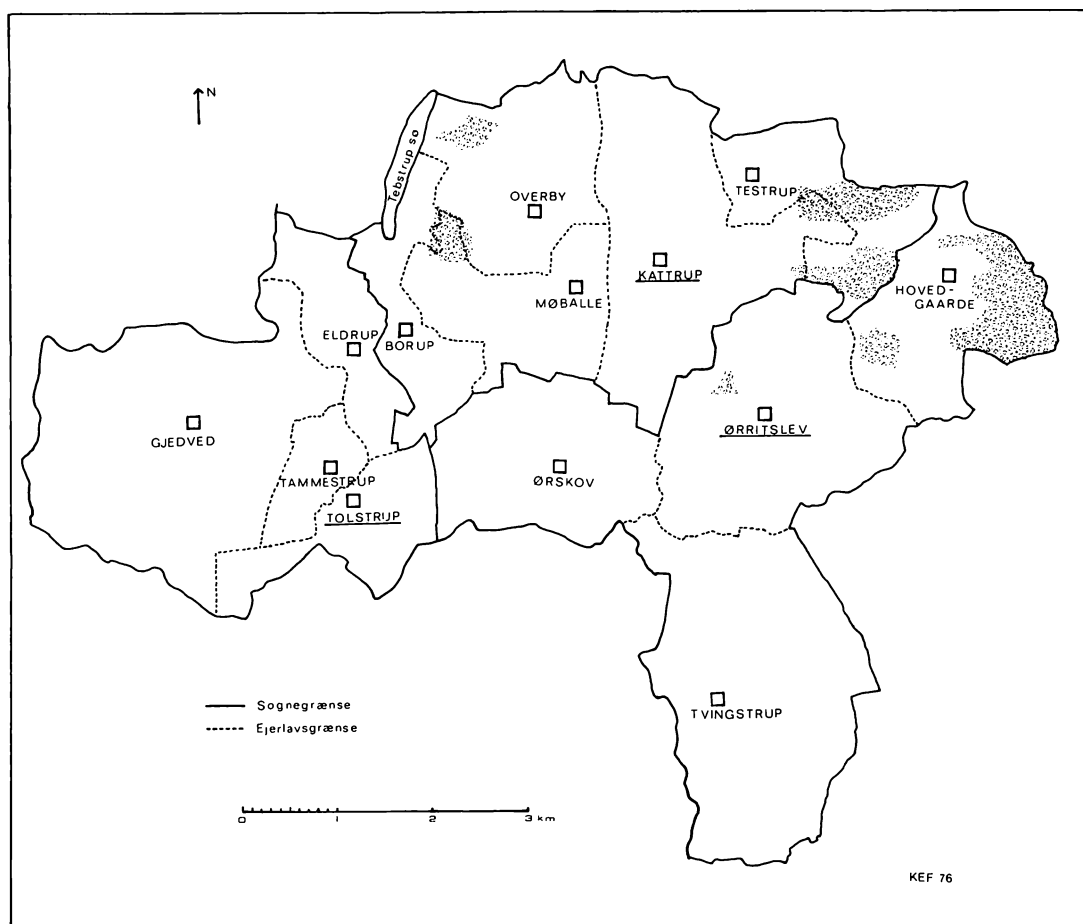
3. Svend Gissel anf. arb. ss. 35 ff., 81 ff. og 119.

4. Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed 1656, (repr. 1971) II bog s. 57 f.

5. Arent Berntsen: anf. arb. II bog, s. 53–56.

6. Jvnf. Gunnar Knudsen: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser. Fortid og Nutid bd. 2,

samme: De ældste danske Matrikler. Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikelsvæsen. bd. 12. Kbh. 1929–31.

Figur 2.

sten overalt 3-vangsbrug med rotationen 2 års brug og 1 års hvile, således at én mark var besået med rug, én med byg og den tredje lå fællede.

Desværre tillader udskiftningskortene, hvoraf de fleste er fattige på marknavne, ikke nogen rekonstruktion af vangegrænserne. Markbøgerne fra 1683 angiver normalt kun besåningen under formlen: »Søndermarken, besået med rug«, men det er dog muligt heraf at slutte, at de enkelte marker har været helt indhegnede også mellem byerne, således at der altså ikke som almindeligvis i Østdanmark var vangelag mellem byerne.

Markbøgerne eller modelbøgerne tillader heller ikke nogen beregning af det gennemsnitligt besåede areal, da tallene for brug og hvile er en form for taksering, hvor hvileperioden er væsentlig længere end den faktiske.

Kun i et enkelt tilfælde, nemlig Kattrup by, indeholder markbogen oplysninger om den aktuelle besåning af hver enkelt ås. Byen er opmålt af Hans Mortensen, som ene af landmålerne i den skanderborgske kommission angav besåningen.⁷ Da udskiftningskortet fra 1780 tilmed er meget rigt på marknavne, har det været muligt at rekonstruere besåningen 1683 på kortet

7. Jørgen Rydén Rømer: En undersøgelse af historiske marksystemer i Centraljylland. Utrykt specialeafhandling. Århus Universitet, Geografisk Institut 1976.

fig. 3, hvoraf det fremgår, at der her er forskellige varianter i 3-vangsbruget i forhold til den fra øerne så velkendte model. For det første viser det sig, at ikke hele Østermarken, der ellers lå fælled, var udyrket, men ca. 6 % af jorden var besået med havre og et lidt større areal med boghvede. Dette implicerer, at enten har disse besåede åse været specielt indhegnede, (hvilket har været muligt, da de består af et samlet område længst mod syd i Østermarken) eller også har den hvilende vang kun kunnet græsses af tøjret kvæg.

Vestermarken beskrives som rugmark, men det var rigtignok kun ca. 25 % af marken, der var besået med rug. Godt 40 % af jorden var besået med havre og 10 % med boghvede. De resterende 25 % af Vestermarken lå brak, og det er tydeligt, at dette var den ringeste jord i denne mark. I markbogen takseres disse åse som ringe havrejord med rotationen $\frac{2}{8}$ – $\frac{2}{12}$, hvad dog nok kun betyder, at en eller flere besæningsperioder blev sprunget over. Sådanne hvilende åse i den ellers besåede mark kaldes »båre-agre«, og de har været brugt til høslet eller til græsning af tøjret kvæg.

Nørremarken var bygmark, men også her gælder det, at kun 52 % var besået med byg, 32 % med havre og 12 % med boghvede, dertil kom en smule rug i tofterne, der regnedes med til Nørremarken.

Denne analyse kan synes omstændelig, men den er af største vigtighed for forståelsen af udsædsproblematikken. For den viser, at der her klart er tale om et fleksibelt dyrkningssystem, hvor det besåede areals størrelse og sammensætning kunne ændres efter evne og behov. Men dette betyder også, at det er farligt at drage alt for kategoriske konklusioner af de tal, der kan opnås på baggrund af materialet fra Katstrup 1683 (tabel II), for året før var udsæden måske helt anderledes fordelt.

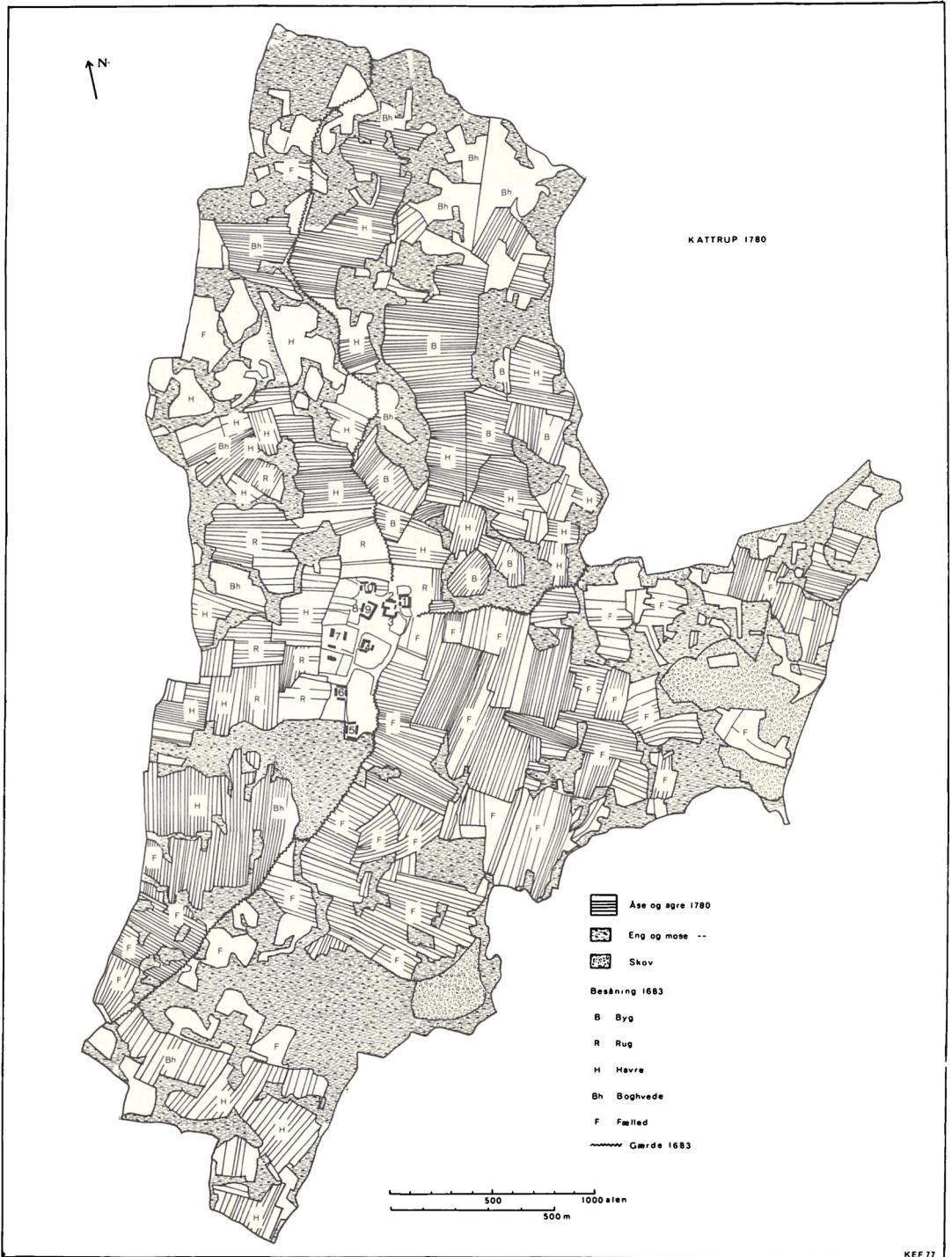
Kildematerialet til analysen af foldudbyttet fra området er først og fremmest de også af Gert Poulsen benyttede sognejordebøger fra 1661.⁸ De var blevet indkaldt af regeringen i maj 1661 som et led i bestræbelserne på at skaffe det udpinte land en højst tiltrængt afløser for det helt forældede beskatningssystem, som man hidtil havde anvendt. Hovedtanken var, at skatten skulle fastlægges på grundlag af hver gårds ydeevne, som man mente var udtrykt ved gårdens landgilde. Men bortset fra det højst problematiske ved denne forudsætning var det forbundet med store administrative vanskeligheder at få registreret landgilden for hver eneste gård i kongeriget. Man havde straks efter statsomvæltningen forsøgt at få alle godsejere til at indsende deres jordebøger, men det viste sig umuligt at få disse ind i tilstrækkeligt omfang, ligesom der var tvivl om deres pålidelighed. Derfor udsendte Skatkammerkollegiet den 31. maj 1661 en ordre⁹ til såvel biskopperne som lensmændene om, at sognepræsterne skulle udarbejde en fortegnelse over deres decimanter med angivelse af for hver gård »huor meget hand Aarligen aff alle slags Korn kand saae, och huor meget høe hand kand auffle, schouff till huor mange suins Olden« samt en redegørelse for landgilden og andre herligheder. Lensmændene skulle indsamle disse sognejordebøger, omregne landgilden til hartkorn og angive den normale pris pr. tønde hartkorn på egnen og derefter indsende materialet til Skatkammerkollegiet, således at man der kunne kontrollere og supplere de hidtil modtagne jordebøger fra godsejerne. Men allerede i august blev dette forsøg opgivet, og der blev i stedet nedsat en kommission for hvert stift, der ved direkte henvendelser til bønderne skulle fastslå landgilde og udsæd for hver gård.¹⁰ Dette meget omfattende arbejde

8. Rigsarkivet, Rentekammeret 311,69 nr. 26.

9. Rigsarkivet, Rentekammeret 311,1 30/8 1661 Memorial fra Niels Andersen. 212 4 Kammerkollegiets Ekspeditionsprotokol s. 154–58. Ordre af 31/5 1661.

10. Rigsarkivet, Rentekammeret 311,93 Matriklen 1662. Skanderborg Len.

Rigsarkivet, Rentekammeret 212,4. Kammerkollegiets Ekspeditionsprotokol. Instruks af 4/8 1661.

Figur 3.

resulterede i matriklen af 1662, som dog måtte revideres allerede i 1664.

I det konkrete tilfælde kan det konstateres, at præstens oplysninger om landgilden er unøjagtige i forhold til matriklens, og hans udsædstal er tilsyneladende for lave. I hvert fald blev de korrigeret af matrikelkommissionen, og de nye tal blev indført i matriklen. Det er disse korrigerede tal, Gert Poulsen har benyttet i sin undersøgelse, blot omregnet til udsædshartkorn ved at havre-udsæden regnes halvt, hvilket forekommer noget uheldigt.

Kirketienden, som var afløst ved forpagtning, opgav præsten i skæpper for hver enkelt gård.

Det fremgår iøvrigt af matriklen 1664, at kirketienden svarede nøje til kongetienden, og at begge kategorier var forpagtet af bønderne sognevis (dog med undtagelse af kongetienden for Tolstrup sogn, som var erhvervet af slotsprædikanten i Skanderborg). Forpagtningen skete under en form, som kan illustreres med dette eksempel fra Katstrup sogn: »Kongelig Majestæts anpart af Korntienden har Sognemændene i fæste i Laurits Knudsen i Borup hans Livstid for 20 tdr. korn«. Tilsvarende bestemmelser findes for de andre sogne, hvilket må betyde, at der med mellemrum var mulighed for at justere tiendeaflysningen.

Det fynske undersøgelsesområde

Det fynske undersøgelsesområde er først og fremmest udvalgt, fordi der her er bevaret en temmelig enestående kilde, nemlig en fortegnelse over høst og præstetiende målt i kærven for hver enkelt gård fra 1678.

Brenderup sogn bestod i 1682 af 8 landsbyer, 2 enkeltgårde og 2 hovedgårde (Kærsgård og Holsegård). På kortet fig. 4 er ved hjælp af udskiftningskort, marknavne fra landmålingen 1682 og moderne kort rekonstrueret grænserne mellem de enkelte ejerlav og indenfor byerne grænserne mellem vangene. Endvidere er indført signaturer for eng og skov, således

som disse fremtræder på udskiftningskortene fra omkring 1800. Et særligt ejendommeligt træk ved landsbygrænserne er, at de for Holse og Graderup ikke falder sammen med sognegrænsen. Omtrent halvdelen af Holses jord lå i Hårslev sogn, medens den ene gård i Graderup havde størstedelen af sin jord i Harndrups marker. Hamborggården (der i 17. årh. også kaldtes Tjæreholt) havde jord både i Brenderup, Harndrup og Fjelsted sogne.

Holsegård havde med undtagelse af en indhegnet løkke (E på fig. 4) sin jord liggende i flæng med bønderne i Holse. Derimod var Kærsgårds hovedgårdsmark udsondret fra landsbyerne, og når Fyllesteds bymark har en så ejendommelig form, skyldes det sikkert, at Kærsgård har indtaget betydelige dele af byens jord under hovedgårdsmarken. Skovs Højrup og Å Højrup havde også deres jord liggende imellem hinanden, og i dette fællesskab var også inkluderet Varbjerg, som ellers hørte under Kærsgårds hovedgårdstakst. Udskiftningskortene fra Fyllested, Graderup og Kærsgård er så mangelfulde med hensyn til marknavne, at rekonstruktionen af vangenens grænser er højst usikker.

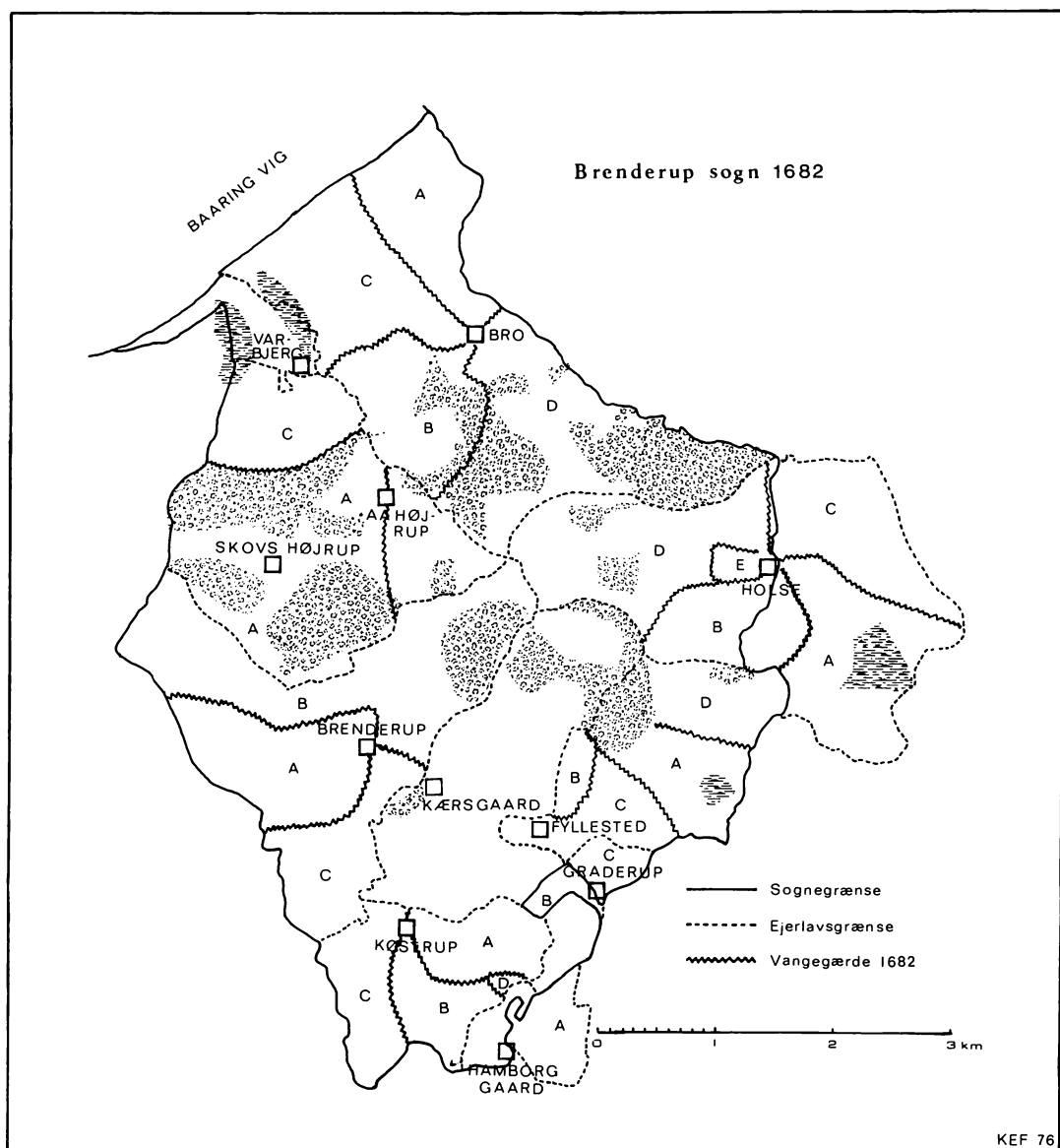
Som det fremgår af fig. 4 havde landsbyerne 3 eller 4 marker, men der er grund til at understrege, at der her ikke var trevangsbrug i ordets sædvanlige betydning, nemlig som synonymt med en 3-årig rotation, men et mere kompliceret system. I den følgende oversigt henviser bogstaverne til de tilsvarende på kortet, medens tallene angiver rotationen, således at f.eks. $2\frac{1}{2}$ betyder, at markens sås i 2 år og hviler i 2 år.

Brenderup

- A: Gammelmarck 2/2
- B: Schoufmarck årlig inde
- C: Søndermarck 2/2

Bro

- A: Øster Nyemarck = Mølledamsmarck 2/1

KEF 76

Figur 4.

- B: Baarte marck = Baattemarck 2/4 årlig inde
 C: Wester Nyemarck 2/1
 D: Østermarck 2/2 er altid inde

Fyllested

- A: Møllemoesemarck 2/2
 B: Nye Lycken 2/2
 C: Aamarcken 2/2
 D: Trones lycke marck 2/1

Køstrup

- A: Tjørholtz marck 2/4
 B: Højsmarck 2/4 (1682 fælded)
 C: Aarsmarck = Aaringsmark, årlig inde, 2/3 dyrkes, 1/3 hviler
 D: Koehaugen, årlig inde,

Holse

- A: Heedemarck 2/2
 B: Rygsmarck 2/1 »legis ej till Felled,

menss Aarligen indhegnet formiddelst Engbundens skyld«.

C: Thuesmarck 2/2

D: Schoufmarck 2/2

E: Lunden, en løkke til Hølsegård

Graderup

A: Tieridtz marck 2/2 (1682 fælled)

B: Moesemarck = Westemarck 2/1 (1682 besået med rug)

C: Aartsmarck altid inde (tilføjjet: 2/1)

Skovs Højrup og Å Højrup

A: Løkkerne

B: Kirkemarck sås årligt, 1682 besået med byg

C: Ruensmarck sås årligt, 1682 besået med rug

Begrebet »Årlig inde« betyder formentlig, at den pågældende mark ikke på én gang lå brak, men de enkelte åse dyrkedes uden nogen fast rotation, men dog nok med periodisk hvile. Dette indebar bl.a., at marken ikke blev udlagt til fælles græsning, men naturligvis kunne de hvilende agre benyttes til tøjret kvæg. Derved blev også høvlen sikret. Derimod er der næppe tvivl om, at markerne til Skovs Højrup og Å Højrup blev anvendt som alsædebrug, formentlig fordi man havde rigelig græsning i skoven og dermed også tilstrækkelig gødning til at kunne dyrke jorden uden systematisk hvile.

Der er altså i denne egn tale om et oprindeligt tovangsbrug med rotationen 2/2, som i tidens løb er blevet suppleret med en tredje mark, der formentlig gradvist er forvandlet fra græsgang til agerland.

Også her er der et ret fleksibelt dyrkningssystem, hvis funktion vi blot ikke kan analysere i detaljer, da oplysningerne om besåningen i 1682 er yderst mangelfulde.

Dog tillader det fynske modelbogsmateriale i modsætning til det jyske en beregning af størrelsen af det gennemsnitlige år-

lige besåede areal, da angivelserne af brug og hvile synes at være realistiske.

Ydermere er oplysninger om kornhøsten i 1678 meget fyldige. Disse findes i en indberetning fra sognepræsten i Brendrup,¹¹ som i modsætning til sine kolleger ikke blot nøjes med at følge bispens ordre om at give oplysning om antallet af tiendeydere i sognet, men tillige anfører hver gårds høst i 1678 specificeret i rug, byg, blandkorn og havre og angivet i traver og kærve og ved division med 30 tillige, hvad hver bonde har ydet i præstetiende. Til sidst er den samlede tiendeydelse summeret og omregnet til tønder og skæpper efter satsen 1 trave = 4 skæpper. Udover kornhøst og -tiende nævnes for hver gård en ydelse på i gennemsnit 1½ skæppe ærter og 1 skæppe boghvedegryn, som tydeligt nok er en form for afløsning. For 2 gårde nævnes en lignende ydelse af vikker.

Ejendommeligt nok findes der ingen oplysninger om kvægtienden i indberetningen.

Præstetienden udgjorde i 1678 ialt 66 tdr. korn + 12 tdr. ærter og boghvedegryn. Kirketienden var forpagtet af Sten Bille til Kærsgård iflg. matriklen 1662 for 10 ørter byg og 10 ørter rug, ialt 27,5 tdr. korn. Og dette må have været en ganske god forretning, da denne afgift kun er på 42 % af den faktisk erlagte tiende i hvert fald i 1678, som selvfølgelig godt kan have været et særligt godt høstår. Kongetienden nød biskoppen over Fyns stift pro officio.

Analyse af de indsamlede data

Ved vurderingen af de opstillede tabeller må man gøre sig klart, at det ideelle materiale til beregningen af foldudbyttet ville være en fortegnelse over den faktiske udsæd til en gård efterfulgt af en opgørelse over høsten samme år. Men så let er historieforskningen ikke altid. Vi har her at gøre med et ufuldstændigt materiale, hvor der fra Brendrup sogn (tabel III) er tale

11. Landsarkivet for Fyn, Bispensarkivet nr. 203: »Adskillige Præsters optegnelse paa deres Decimantibus«. Jeg takker cand. mag. Erland Porsmose Christensen, fordi han har henledt min opmærksomhed på kilden.

om at sammenligne nogle usikre udsædstal fra 1662 med tal for det gennemsnitligt besåede areal 1682, og disse angivelser skal så endelig sættes i relation til den faktiske høst i 1678.

For det jyske område (tabel I) er der på tilsvarende måde tale om at sammenligne usikre udsædstal fra 1662 med det samlede dyrkede areal i 1683, og derpå i relation hertil vurdere tal fra 1661, der i bedste fald kan angive den gennemsnitlige årlige minimumshøst.

Dertil kommer vanskeligheder ved nøjagtigt at identificere de enkelte gårde over mere end 20 år, plus naturligvis mulige fejl og unøjagtigheder ved de enkelte kilder. Men med alle disse fejlkilder i erindring er det dog nok alligevel nyttigt at foretage en sammenstilling af disse tal, for i det mindste at kunne afgøre indenfor hvilke mulige grænser foldudbyttet har bevæget sig i det 17. årh.

a) Udsædsangivelserne

Det fremgår af markbøgerne, at i Brendrup sogn var det gennemsnitligt årligt besåede areal i de fleste byer uden større variation på mellem 50 og 60 % af den totale agerjord, hvad der passer fint til dyrkningssystemet med 2 hovedmarker, hvoraf den ene hviler, medens den anden sås, suppleret med en tredie mark, som besås uden noget fast system. Kun for Graderup, og de tre integrerede byer Skovs Højrup, Å Højrup og Varbjerg ligger tallene mellem 60 og 70 %, hvilket dels afspejler, at Graderup havde 3-årig rotation, samt at de øvrige havde størstedelen af deres jord besået årlig. I tabel III kolonne 4 er udsædstallene fra matriklen 1662 anført i % af det gennemsnitligt årligt besåede areal 1682. Med ganske betydelige udsving nærmer tallene sig et gennemsnit på 30 %, dog noget højere i byerne med alsædejord. Beregnes i stedet udsæd 1662 i % af det

samlede areal 1682 fås tal på omkring 15 %.

I tabel I er det kun det sidste forhold, der kan undersøges. Som det fremgår af kolonne 4, ligger tallene noget højere end i Brendrup sogn nemlig på omkring 25 %.

Kun for Kattrup by er det muligt at analysere problemet nærmere i tabel II. Det viser sig for det første, at i 1683 udgjorde det besåede areal i gennemsnit 58 % af totalarealet, svarende ganske godt til trevangsbrugets teoretiske udsæd på 66 %, men med fradrag af den ringere jord, der behøvede mere end ét års hvile. I kolonne 2 er beregnet udsæden 1662 i % af det besåede areal 1683 (svarende til kolonne 4 i tabel III). Gennemsnittallet bliver omkring 35 % (idet der ses bort fra præstegården nr. 10, som har helt afvigende data) altså noget højere end de tilsvarende tal fra Brendrup, men dog af samme størrelsesorden.

Sammenfattende kan det altså konkluderes, at udsædstallene fra matriklen 1662 er ca. $\frac{1}{3}$ af tallene for besået areal ved landmålingen 1682/83. Tilsvarende undersøgelser fra Falster har givet tal, der ligger på omkring 50 %.¹² Tolkningen af udsædstallene fra matriklen 1662 og dermed også de ældre kilders udsædsangivelser er således noget kompliceret.

Det må dog fastslås, at tallene fra 1662 ikke kan være helt vilkårlige skøn således som en gruppe svenske forskere har ment,¹³ for så ville procenttallene i kolonne 4 i tabel I og III og kolonne 2 i tabel II vise meget større udsving, end det er tilfældet. En af forudsætningerne for de hidtidige beregninger har været, at der blev sået én tønne korn pr. tønne land, som det var almindeligt i det 19. årh., men spørgsmålet er, om dette også var tilfældet i det 17. årh.

For fra Skåne er der adskillige udsagn om, at besåningstætheden var meget mindre end det ovenanførte, f.eks. nævnes

12. Det nordiske ødegårdsprojekt 1975/76. Utrykt arbejdsrapport nr. 17 F.

13. David Hannerberg: Kan åkerarealen beräknas med ledning av det tidiga 1600-talets utsädeslängder? Ymer 1949:2.

det om landsbyen Karup i 1686, at der kun sås $\frac{1}{2}$ tønne rug pr. tønne land, »ty rågen tar mera land till skäppan än kornet«,¹⁴ og der er eksempler på endnu tyndere besåning på meget sandede jorder, mens det til gengæld også nævnes, at der blev sået mere end én tønne havre pr. tønne land.

Ser man for Kattrup på udsæden af de enkelte kornarter 1662 i % af de samme i 1683 bestyrkes denne antagelse m.h.t. rug og byg, (72 og 64 % medens tallene er påfaldende lave for havrens vedkommende (34 %). Dette kan jo skyldes, at specielt havrearealerne er blevet udvidet i perioden 1662–1683 i takt med, at kreaturbestanden (især heste) er kommet på fode igen efter svenskekrigene.

Disse overvejelser må konkludere i, at udsædstallene fra matriklen 1662 (og den tradition, som de viderefører) principielt repræsenterer den virkelige udsæd. Dog har de givetvis været for lave, for de er blevet oplyst af bønderne, da de ikke fandtes i jordebøgerne, og da det var småt med kontrolmulighederne, og bønderne ikke vidste, hvad udsædstallene skulle bruges til (de blev faktisk ikke brugt til noget), har de naturligvis af frygt for det værste opgivet for små, men dog ikke usandsynlige, tal.

b) Foldudbyttet

De beregnede foldudbytter i forhold til udsædsangivelserne 1662 er i tabel I og III opgivet i kolonne 6–9.

For alle kornarter under ét bliver et groft gennemsnitstal i tabel I på lidt over 5 (noget større i Ørridslev sogn end Tolstrup og Kattrup sogne) mod 7 i Brenderup sogn (lavest i Holse by), hvilket svarer nøje til de af Gert Poulsen beregnede tal, og som stemmer godt med, at tallene i tabel I er minimumstal, medens de i tabel III er faktiske høstudbytter.

For de enkelte kornarter gælder det for tabel I, at rug tegner sig for væsentlig større fold-tal end byg i gennemsnit 7 mod 4, medens havrens tal er overraskende høje omkring 5.

For tabel III vanskeliggøres en lignende vurdering af, at havren i visse byer tilsyneladende i udsædsangivelserne kun er anført som blandkorn (f.eks. Holse), men dette er i matriklen 1662 opført sammen med byg, hvorfor en nærmere analyse er umulig. Men i andre byer synes havren at give et meget stort foldudbytte på i gennemsnit nær ved 10. For rug og byg er tallene naturligvis større end i tabel I, men variationen er så stor, at enhver gennemsnitsberegning er meningsløs.

Endelig er i tabel I kolonne 5 beregnet høstudbyttet 1661 pr. tønne land dyrket jord i 1683. Tallene ligger ligesom de tilsvarende fra det fynske undersøgelsesområde (ikke medtaget i tabellen) overalt lige omkring 1, hvilket mere end mange ord fortæller, hvor ekstensivt det gamle landbrug i virkeligheden var. Det samme indtryk får man af tabel II kolonne 3–6, der viser høstudbytte 1661 pr. tønne land besået areal 1683 i Kattrup med tal på omkring 1,8 helt parallelt med de tilsvarende tal fra Brenderup sogn (tabel III kolonne 5), der er en beregning af høstudbyttet 1678 pr. tønne land besået areal 1682.

c) Udsædens sammensætning

Et problem, som forskningen stort set har forbigået, er den relative fordeling af kornarterne, som kort skal omtales. I det jyske undersøgelsesområde er der betydelig forskel mellem byerne i fordelingen af udsæden i 1662. Ser man på forholdet mellem rug-byg og havre, er dette i Ørridslev by 1:4:5 medens det f.eks. i Gjedved er 1:2:3. Til gengæld er tallene mere ensartede indenfor den enkelte by, undertiden helt uniforme som i Ørridslev, Eldrup, Gjedved og Borup.

Sammenligner man tallene for udsæden af de enkelte kornarter i 1662 med tallene for den faktiske udsæd i Kattrup i 1683 (jvnf. fig. 3) er det mest iøjnefaldende træk, at ca. $\frac{1}{5}$ af det besåede areal i 1683 var optaget af boghvede, som nok nævnes i 1662 men med ganske ubetydelige mæng-

14. Sven Dahl: Torna och Bara. Lund 1942 s. 117.

der. Man kan selvfølgelig forestille sig, at boghvededyrkingen har taget et voldsomt opsving i de mellemliggende 20 år, men det er dog vel mere sandsynligt, at boghveden i 1662 skjuler sig under en af de andre kornarter, f.eks. havren. Men iøvrigt er forholdet mellem rug, byg og havre nogenlunde identisk 1662 og 1683.

Den afløste kirketiende i 1661 fordeler sig på kornarterne omtrent som udsæden 1662. Det er helt tydeligt, at fordelingen er den samme indenfor den enkelte by, men det er påfaldende, at medens forholdet mellem rug-byg og havre i Ørriidslev sogn er omtrent 1:2:4, er det i Tolstrup og Katstrup sogne 1:1:2. Så medens forholdet mellem rug og havre er nogenlunde identisk i opgørelserne af udsæd og kirketiende, er den afløste bygydelse mindre end man skulle forvente.

For Brenderup sogn vanskeliggøres en tilsvarende undersøgelse af, at udsæden af byg og blandkorn er nævnt under ét i matriklen 1662. Desuden er tallene så diffuse, at en egentlig statistisk analyse ikke har mening.

d) Fordelingen af kirketienden 1661

Til slut skal behandles problemet med, hvordan den afløste kirketiende for de tre jyske sogne blev fordelt på de enkelte gårde. Materialet fra Gjedved tillader en nærmere belysning af spørgsmålet, idet det i markbogen anføres, at byen er delt efter ottingtal. Disse tal nævnes ved hver gård og er opført i tabel I i kolonne 10. Ottingtal¹⁵ angiver hver enkelt gårds andel af byens agerjord, græsningsrettigheder m.v., og det fremgår da også klart ved en sammenligning med kolonnerne 10, 2 og 3, at arealet 1683 og dermed hartkornsansættelsen nøje er proportional med ottingtallene, således at der til én otting svarer godt 6 tønder land agerjord. Det viser sig også, at udsæden 1662 er proportional med ottingtallene, således at der til 1 otting svarer en årlig udsæd på 2 skæpper rug, 4 skæpper byg og godt 6 skæpper havre, og nøjagtigt

det samme kan konstateres ved den afløste kirketiende, hvor der til 1 otting svarer 0,4 skæpper rug og byg og 0,8 skæpper havre. Der er altså i tilfældet Gjedved ingen tvivl om, at fordelingen af kirketienden er sket efter bymålet.

Selv om ottingtallene ikke er kendt for de øvrige byer i det jyske undersøgelsesområde, er det dog tydeligt, at landsbymarkerne er rebet efter bymål, således at arealerne står i et fast, enkelt forhold til hinanden. Dog med undtagelse af Katstrup by, hvorom det da også i modelbogen hedder, at den har »Gribsjord«, hvilket forklares med, at »Jorden till Gaardene falder ikke lige well udj Marcken«.

Konklusionen bliver derfor, at fordelingen af kirketienden er sket ved, at en samlet størrelse først er pålignet den enkelte landsby, og derefter er der sket en fordeling på de enkelte gårde i byen i forhold til gårdens andel af bymarken. Dette kan også aflæses af kolonne 5 i tabel I, hvoraf det tydeligt fremgår, at indenfor den enkelte by var den afløste kirketiende nogenlunde lige stor pr. tønde land 1683, mens der var ret betydelige forskelle fra by til by.

Den samlede undersøgelse har vist, at Gert Poulsens teori om anvendelsen af den afløste kirketiende som udgangspunkt for fold-beregninger er rigtig, og at de derved fremkomne tal er minimumstal, som i gennemsnit ligger omkring 20 % lavere end de tilsvarende tal baseret på det virkelige høstudbytte fra Brenderup sogn. Og dette implicerer igen, at de tal for foldudbytter, som den ældre forskning opererede med, er 3-4 gange for lave. Men det må også fastslås, at virkelig fast basis for beregningerne først kan fås den dag, hvor det lykkes at få en serie af tal for udsæd og høst for den samme gård det samme år, og naturligvis helst mange serier fordelt på forskellige år i forskellige geografiske regioner. Og om et sådant materiale overhovedet kan fremskaffes, er desværre mere end tvivlsomt.

Såfremt undersøgelsens resultater kan

15. Gerhard Hafström i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, 1957 artiklen Byamål.

bekræftes, må det traditionelle mørke syn på bøndernes økonomiske vilkår i det 17. århundrede modificeres. Der må i normale år have været en pæn portion korn tilovers til forbrug og salg selv efter at præst, herremænd og konger havde fået deres. Men

spørgsmålet er så, hvor mange år der egentlig var normale. For der er ingen tvivl om, at det gamle landbrug var yderst følsomt over for ydre påvirkninger som misvækst, kvægsyge og krigshandlinger.

Tabel I. Ørridslev sogn – Ørridslev by

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	4-7	34,9	26	0,7	5,4	7,5	4,3	5,8
2	4-4	34,4	26	0,7	5,4	7,5	4,3	5,8
3	4-2	30,6	29	0,6	5,4	7,5	4,3	5,8
4	4-3	31,3	28	0,6	5,4	7,5	4,3	5,8
5	4-4	32,3	28	0,7	5,4	7,5	4,3	5,8
6	2-2	17,3	33					
7	4-6	34,0	26	0,7	5,4	7,5	4,3	5,8
8	2-0	16,6	30	0,7	4,9	7,5	3,8	5,3
9	4-4	30,9	29	0,6	5,4	7,5	4,3	5,8
10	4-4	31,7	28	0,6	5,4	7,5	4,3	5,8
11	4-5	31,3	29					

Tolstrup sogn – Tolstrup by

1	3-4	16,0	38					
2	5-1	22,5	30	1,3	4,4	6,0	3,0	5,0
3	5-3	23,0	34	1,3	3,9	6,0	3,0	3,8

Tammestrup

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	4-5	31,8	31	1,4	4,5	5,6	3,8	4,5
2	2-3	14,9	20	1,0	5,0	7,5	3,8	3,0
3	2-2	15,4	50					
4	1-0	6,8	18	1,1	6,0	3,8	1,9	11,3

Ørskov

1	5-6	41,6	22					
2	4-4	32,5	28	1,5	5,4	7,5	3,4	6,6
3	4-7	34,4	23	1,4	6,1	7,5	5,0	6,6
4	2-3	15,9	48	1,5	3,2	6,0	3,4	2,6
5	4-3	31,3	28					
6	5-0	37,3	13					
7	4-5	33,3	25	1,5	5,9	6,0	4,3	7,5

Eldrup

1	5-6	41,6	19	0,7	3,9	6,0	3,0	3,8
2	5-7	41,6	19	0,7	3,9	6,0	3,0	3,8
3	5-1	36,4	22	0,8	3,9	6,0	3,0	3,8
4	4-7	34,8						

Gjedved

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	6-2	41,0	21	0,8	4,0	6,3	3,3	3,8	6
2	5-1	33,5	10	0,8	3,5	5,6	2,5	3,8	5
4	4-2	27,8							
3	5-0	32,6	24	0,9	3,9	6,0	3,0	3,8	5
5	4-7	31,4	26	1,0	3,6	6,0	2,5	3,8	5
6	3-0	19,5	21	1,0	4,6	7,5	3,1	4,7	3
7	9-4	57,4	27	1,0	3,9	6,0	3,0	3,8	10
8	4-7	31,5	26	1,0	3,6	6,0	2,5	3,8	5
9	5-1	33,4	22	0,9	4,1	7,5	3,3	3,8	5
10	3-2	21,3	16	0,9	5,6	7,5	6,3	4,7	3
11	4-7	30,1	26	1,0	3,9	6,0	3,0	3,8	5
12	5-1	33,4	23	0,9	3,9	6,0	3,0	3,8	5
13	5-0	32,1	26	1,1	4,1	6,0	2,5	4,7	5
14	3-5	23,1	18	0,8	4,6	7,5	3,1	4,7	3
15	5-0	31,8	24	0,9	4,1	6,0	3,0	3,8	5

Tvingstrup

1	3-5	24,3	31	2,0	6,6	5,6	6,0	7,5
2	4-0	15,5						
3	2-2	15,5						
4	4-2	28,6	26	1,3	5,0	5,0	5,6	4,7
5	4-7	32,8	18	1,1	6,3	7,5	5,0	6,3
6	7-5	50,3	26	1,9	7,2	6,3	10,0	6,4
7	1-5	10,8	30	1,9	6,3	7,5	5,0	6,3
8	1-3	9,1						
9	3-0	20,5	37	2,4	6,6	5,6	6,0	7,5
10	3-6	25,6						
11	3-0	20,8	29	1,8	6,3	7,5	5,0	6,3
12	3-1	20,8	30	1,8	5,1	5,0	5,4	5,0
13	2-7	18,1						
14	3-3	22,5	27	1,7	6,3	7,5	5,0	6,3

Katstrup sogn – Borup

1	9-0	55,4	22	0,9	4,1	4,7	3,5	4,7
2	8-0	48,5	25	1,0	4,1	4,7	3,5	4,7
3	8-2	57,5	21	0,9	4,1	4,7	3,5	4,7
4	1-4	22,5	36					

Møballe

1	4-7	33,9	21	1,0	4,7	4,0	3,8	6,2
2	5-0	35,9	18	0,9	5,0	5,3	3,8	6,2
3	8-1	62,6	18	1,0	5,7	6,3	4,7	6,2

Overby

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	3-6	24,8	24	1,0	4,1	4,1	4,7	3,9
2	3-5	24,8						
3	3-2	30,6	23	1,2	5,3	3,6	4,7	7,8
4	2-6	24,5						

Katstrup by

1	3-5	26,5	26	1,3	4,7	5,3	3,1	6,4
2	6-4	53,6	15	0,9	6,2	5,9	7,0	5,9
3	5-6	40,1	24	0,8	3,5	3,9	2,7	4,0
4	6-3	46,5	18	1,1	5,8	5,9	4,0	7,8
5	9-3	69,0	16	1,2	7,6	8,8	6,7	7,8
6	3-5	30,8	26	1,1	4,2	5,3	3,8	4,0
7	2-5	22,5	20	1,0	5,2	5,9	4,0	5,9
9	3-0	25,1						
8	2-6	23,6	17	0,7	4,1	6,6	3,1	3,9
10	4-0	28,4	58	2,3	4,0	6,5	3,1	3,9

Kolonne 1: Matrikelnumre efter modelbog 1688
 Kolonne 2: Tønder-skæpper hartkorn efter matrikelbog 1688

Kolonne 3: Tønder land dyrket areal efter modelbog 1688

Kolonne 4: Årlig udsæd 1662 i procent af dyrket areal 1683

Kolonne 5: »Høstudbytte« 1661 (= kirketiende × 30) pr. tønde land dyrket areal 1683

Kolonne 6-9: »Høstudbytte« 1661 pr. tønde udsæd 1662:

Kolonne 6: ialt

Kolonne 7: rug

Kolonne 8: byg + blandkorn

Kolonne 9: havre

Kolonne 10: Kun for Gjedved by: Ottingtal efter markbog 1683

Tabel II. Katstrup by

1	2	3	4	5	6
1	45	3,4	3,6	2,2	2,1
2	24	4,0	2,2	1,5	1,5
3	45	3,2	1,9	1,7	1,6
4	32	3,1	2,6	1,7	1,9
5	26	6,0	2,2	1,8	2,0
6	42	4,7	2,9	1,7	1,7
7	38	3,9	2,8	1,8	2,0
9					
8	28	6,8	1,2	0,9	1,2
10	86	5,4	5,9	4,6	3,9

Gen-
nem-
snit: 38 4,4 2,6 1,8 1,9

Kolonne 1: Matrikelnumre efter modelbog 1688

Kolonne 2: Årlig udsæd 1662 i procent af besæet areal 1683

Kolonne 3-6: »Høstudbytte« 1661 pr. tønde land besæet areal 1683:

Kolonne 3: rug

Kolonne 4: byg

Kolonne 5: havre

Kolonne 6: ialt

Tabel III. Brenderup sogn

Brenderup

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	7-7	41,2	54					
2	8-0	47,6	24	1,9	8,2	6,1	8,6	17,9
3	5-5	24,1	45	1,4	3,0	2,9	2,9	3,8
4	5-1	33,7	34	1,6	4,8	4,7	4,8	5,0
5	4-7	28,7	39	1,0	2,6	2,7	2,3	3,4
6	5-7	30,7	39	1,9	4,9	3,3	5,9	7,5
7	4-1	25,0	35	1,2	3,5	2,4	4,6	3,3
8	8-4	46,4	22	0,6	2,5	3,1	2,1	2,7
9	1-2	8,0	31	2,0	6,3	3,5	5,9	-
10	4-2	26,1	32					
11	4-5	28,9	29	1,9	6,4	4,7	7,2	8,2
12	3-6	21,4	19	1,3	6,9	9,3	7,5	2,5
13	4-6	28,8	30					
14	4-4	26,6	21					
15	4-6	29,5	30	1,8	5,8	5,4	7,4	3,6

Graderup

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	7-1	26,9	20	1,9	9,7	11,7	9,5	5,7
2	7-6	28,6	18	2,0	11,1	9,4	11,1	15,6

Køstrup

1	5-2	25,3	28	2,2	7,9	8,8	7,1	9,0
2	8-2	42,9	37	1,8	4,9	5,1	4,0	11,3
3	6-1	30,3	23	2,0	8,7	8,5	8,3	12,7
4	5-5	26,3	27	1,5	5,7	6,8	5,2	12,4
5	5-7	27,6	25	1,6	6,4	6,8	5,6	9,3
6	5-6	27,6	25	1,6	6,4	7,1	4,1	17,3
7	5-3	27,3	27	1,8	6,7	6,9	5,3	15,5

Bro

1	11-1	56,0	27	1,8	6,8	6,8	7,5	9,5
2	1-5	7,2	31	1,5	4,8	9,3	0,4	4,5
3	12-6	68,7	46	2,4	5,2	4,8	4,2	15,3
4	5-7	29,8	19	1,9	10,0	10,5	8,0	-
5	4-1	22,6	19	2,0	10,7	13,8	7,4	12,0
6	4-1	21,9	19	1,5	7,7	8,1	7,3	8,0
7	5-4	26,5	22	2,0	9,0	11,7	6,7	-
8	2-1	11,1	16	1,2	7,6	-		
9	2-0	9,9	18	1,6	8,7			
10	4-4	21,3		2,3				
11	6-0	30,9	7	1,8				
12	3-1	16,1	26	1,5	5,9	7,6	4,9	3,5
13	3-6	18,1	23	1,8	7,5	7,5	7,8	6,0
14	5-0	26,7	16	1,8	11,9	11,5	8,0	-
15	4-0	20,4		2,5				

Holse

1	13-0	72,4						
2	5-7	31,9	32	1,3	4,2	2,4	4,2	-
3	4-5	26,1	27	1,3	4,6	2,4	5,5	-
4	4-1	26,0	18	0,9	5,3	2,8	5,5	-
5	5-5	30,9	29	0,7	2,5	1,1	3,6	
6	1-5	8,9	10					
7	1-6	11,5	16	1,7				
8	1-7	11,6	31	0,8	2,7	2,5	7,8	-
9	4-6	27,4	27	1,9	5,2	3,1	7,0	-
10	6-0	41,0	31	1,3	4,3	3,3	4,0	-
11	6-3	41,3	29	1,2	3,9	2,8	3,9	-
12	5-4	33,9	25	1,0	4,2	0	2,6	-

Fyllested

1	6-1	38,3	22	0,9	4,1	5,0	2,8	11,3
2	5-2	33,8	25	1,8	7,2	10,0	5,6	12,4
3	6-2	39,3	21	1,6	7,4	11,0	5,6	11,4
4	6-4	39,7	21	1,5	7,0	9,5	4,6	16,0
5	6-1	39,1	21	1,2	5,5	10,0	3,3	6,4

Skovs Højrup

1	6-5	34,2	23	4,1	17,6	20,0	20,9	6,3
2	14-5	71,1	11	1,0	9,8	9,8	11,8	6,8

Karl-Erik Frandsen

Hamborggård

1	2	3	4	5	6		
1-7	13,1	32	3,8	2,9	2,5	2,2	-

Varbjerg

1	4-3	21,5	1,5
2	3-3	18,2	1,9

Å Højrup

1	7-7	35,3	47	2,9	6,1	7,8	8,1	16,7
2	6-7	40,6	38	2,1	5,5	6,3	3,7	-
3	4-3	26,3	26	1,7	14,4	4,0	6,9	-
4	6-6	30,6	35	1,5	4,3	3,3	5,3	8,6
5	6-6	31,0	47	2,4	5,1	4,8	4,6	12,5
6	5-7	27,4	66	3,0	4,5	3,8	3,1	16,8
7	8-6	41,2	42	1,6	3,7	3,4	3,4	6,8

- Kolonne 1: Matrikelnumre efter modelbog 1688
Kolonne 2: Tønder-skæpper hartkorn efter matrikelbog 1688
Kolonne 3: Tønder land dyrket areal efter markbog 1682
Kolonne 4: Årlig udsæd 1662 i procent af gennemsnitlig årlig besået areal 1682
Kolonne 5: Høstudbytte 1678 pr. tønde land gennemsnitlig årlig besået areal 1682
Kolonne 6-9: Høstudbytte 1678 pr. tønde udsæd 1662:
Kolonne 6: ialt
Kolonne 7: rug
Kolonne 8: byg + blandkorn
Kolonne 9: havre

Landboreformerne – drivkræfter og motiver

Af Jens Holmgaard

De store landboreformer danner, meget forenklet udtrykt, tærsklen mellem Danmark som statisk og Danmark som dynamisk samfund. Forenklingen i denne påstand ligger ikke mindst deri, at reformerne i sig selv var resultatet af, hvad jeg vil kalde den stille vækst i 1700-årene, altså af en art dynamik omend langt mere beskeden end den, som fulgte efter. Enhver, der betragter samfundsudviklingen i det store forløb, vil formentlig erkende, at der er mere end en gradsforskel mellem udviklingens karakter og tempo i tidligere århundreder og i 1800- og 1900-tallet. I marxistisk terminologi er der tale om overgangen fra den feudale til den kapitalistiske samfundsformation. At pege på nogle synspunkter og vurderinger, som har været anlagt eller som kan anlægges på drivkræfter og motiver bag disse reformer, er formålet med de følgende sider.

Den historiske forskning har kredset meget omkring de store landboreformer og anskuet dem ud fra flere hovedsynspunkter eller beskæftiget sig med forskellige mere afgrænsede problemer i reformtiden. Man har som Edvard Holm¹ set reformerne som en frugt af tidens store frihedstanker, eller man har med V. Falbe Hansen² fremhævet, at deres forudsætning var de stigende konjunkturer for

landbruget fra midten af 1700-tallet. Hans Jensen³ har stærkt understreget det rent socialpolitiske motiv hos regeringen som baggrund for en landboretlig lovgivning, der i bevidst modsætning til de »engelske« tilstande i landbruget, som mange i datiden ivrede for, skulle opretholde og yderligere beskytte bondebruget. F. Skrubbeltrang⁴ har undersøgt reformernes betydning for husmandsklassens forhold og udvikling, og Sigurd Jensen⁵ har behandlet udviklingen af selvejet på baggrund af en voksende pengeøkonomi. Skønt disse og flere andre aspekter i tidens løb er blevet mere eller mindre indgående behandlet, er det utvivlsomt, at der endnu står væsentlige problemer og hovedsynspunkter tilbage, som må bearbejdes grundigt, før reformtiden kan anses for tilfredsstillende belyst fra alle sider i forhold til dens afgørende betydning i dansk samfundsudvikling, og før de enkelte faktorer har fået tilmålt den dimension og placering, som tilkommer dem hver især i den samlede mosaik. For det er vigtigt at understrege, at indføjelser af nye aspekter ikke nødvendigvis betyder total forkastelse af de tidligere, men først og fremmest er et supplement, som rigtignok ikke kan undgå at modificere – i nogle henseender ganske betragteligt – de tidligere forklaringer af

-
1. Edvard Holm: Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede. (1773–1791). Kbh. 1888.
  2. V. Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. I–II. Kbh. 1888–89.
  3. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919. I. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810. Kbh. 1936.
  4. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660–1800. Kbh. 1940.
  5. Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede. Kbh. 1950.

drivkræfter og motiver bag reformerne. Det vil heraf forstås, at jeg indtil videre ikke kan tilslutte mig de summariske og énstrengede forklaringer, som i de seneste år er fremkommet ved anvendelse af den marxistiske samfundsteori på den fra tidligere tid eksisterende empiriske forskning, men så vidt mig bekendt foreløbig uden væsentligt tilskud af nyudforskning af kildegrundlaget.⁶

Et af de vigtigste tilbagestående problemer er efter min mening at fastslå, i hvilken udstrækning og under hvilke former rent fiskale motiver har været medbestemmende for regeringens holdning til reformbevægelsen. Det er i den forbindelse særdeles vigtigt at fastslå – og derfor bruger jeg ordet reformbevægelsen – at der ikke énsidigt er tale om lovbud, men om et meget kompliceret samspil mellem kræfter og initiativer under spontan udfoldelse i landbosamfundet på den ene side og positive og regulerende regeringsforanstaltninger på den anden. Det er min opfattelse, at fiskale motiver har spillet en meget væsentlig rolle for statsmagtens deltagelse i reformbevægelsen og i mangt og meget har bestemt den retning og udformning, den fik, og at adskillige problemer, der har voldt vanskeligheder, kan forklares tvangfrit, når dette aspekt medinddrages i forklaringskomplekset.

At de fiskale motiver har spillet en rolle, har man vel ikke i den tidligere forskning været aldeles blind for, men problemet er, så vidt jeg kan se, kun berørt i forbigående, eller der er udtrykkeligt tillagt det en ringe betydning. F.eks. siger Hans Jensen herom: »For saavidt kan det ogsaa siges, at der laa et bevidst økonomisk [må vist efter sammenhængen opfattes lig med fiskalt] Motiv til Grund for Landbolovgivning;

men overordentlig vigtigt for den rette Forstaaelse er det dog at se, med hvilken Begrænsning dette Motiv fik Lov til at virke.«⁷

Der er for mig ingen tvivl om, at en sådan betragtningsmåde er helt fejlagtig og uundgåeligt fører forskningen på afveje. Ved i sin tid at beskæftige mig dels med »Den lille landbokommission«s virksomhed på Frederiksborg og Kronborg amter 1784 ff.⁸ og dels med Handels- og Kanal-kompagniets historie 1782 ff.⁹ fik jeg et indtryk af, at der lå endog meget stærke fiskale motiver bag reformpolitikken, og at der var en meget tæt forbindelse mellem afviklingen af Guldbergtidens for staten kostbare kompagnipolitik og den accentuering af reformpolitikken, som satte ind efter systemskiftet i 1784. Beskæftigelse i de følgende år med reformtiden og med den forudgående del af 1700-tallets danske erhvervs- og finanspolitik, bl.a. krisen i 1730erne, har i høj grad bestyrket mig i opfattelsen af de fiskale motivers nøje sammenhæng med erhvervspolitikken både generelt og i den store reformtid specielt.

Opfattelsen af den fiskale faktors store betydning kan direkte underbygges med talrige vidnesbyrd på højeste politiske plan. Jeg skal fra reformtiden blot anføre to, men rigtignok også ganske tungtvæjende eksempler. Det første er den store forestilling af 28. juni 1785,¹⁰ hvori Finanskollegiet analyserer landets situation og fremsætter programmet for 1784-regeringens økonomiske og finansielle politik. Det hedder heri bl.a. (fremhævelserne her og i det følgende er mine): »*Forøgelse af Producterne af Landets Grund-Capital ved Culturens, Vindskibelighedens og Handelens Forøgelse, Formindskelse af Banco-Sædlernes Circu-*

6. F.eks. i Danmark mellem feudalisme og kapitalisme – arbejdspapir til periodelæsning. Af: Historiegruppe Århus 1975. Århus 1975, og i Den jyske historiker. Historieteoretisk tidsskrift, nr. 3-4. Århus 1973-74.

7. Anf. værk s. 245.

8. Jens Holmgaard: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. I Erhvervshistorisk Årbog, VI, 1954, s. 59-78.

9. Jens Holmgaard: En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanal-kompagniets historie. I Erhvervshistorisk Årbog, IX, 1957, s. 29-56.

10. RA. Finanskollegiet 1784-1816. Forestillingsprot. 1785, nr. 131.

lation, en successiv, men bestandig Afbetaling paa Statens Giæld, disse tre Poster indbefatte, tillige med Finantsernes sparsommeligeste Forvaltning . . . alt, hvad der kan bidrage til at give Deres Maytt:s Stater den Velstand, og *Deres Finantser den Styrke*, som Landets naturlige Beskaffenhed og Beliggenhed berettiger dem til.« Baggrunden for denne programerklæring er den finansielle krise, som staten var blevet bragt i ved den guldbergske handelspolitik under den amerikanske uafhængigheds-krig, men som i øvrigt havde rødder længere tilbage, vel navnlig i rustningerne under Syvårskrigen. Afviklingen af 1770-ernes og 80-ernes kompagnipolitik påførte statskassen store tab og en betydelig forøgelse af den udenlandske gæld, som det var et af 1784-regeringens hovedproblemer at få nedbragt. Og deltagelse i den svensk-russiske krig i 1788 og rustningerne under revolutions- og Napoleonskrigene stillede i de følgende decennier nye store krav til statsfinanserne. Et af de betydeligste medlemmer af den i øvrigt meget komplicerede finansadministration var Chr. Ditlev Reventlow, der desuden fra august 1784 som præsident i Rentekammeret var chef for det kollegium, der i særlig grad havde landbrugets anliggender under sig.

Det andet vidnesbyrd, jeg skal anføre, er Finanskollegiets forestilling fra april 1791 (uden dato)¹¹ om en udvidelse af Kreditkassens fonds. Heri hedder det bl.a.: »Den større Rørelse, som deslige Foretagender [bl.a. støtte til selvejekøb] frembringe, vil ikke alleene give den arbejdende Classe [bl.a. bønderne] meere Leilighed til Fortieneste, men og forøge Arbeidernes Antal, og det behøver ingen Beviis, hvor vigtig og umiddelbar Indflydelse den forøgede Production og Folkemængde, og det bedre Udkomme som forskaffes en betydelig Deel af Undersaatterne, maae have paa Stats-Indtægterne og deres Forøgelse, hvorved Staten erholder Midler til at lette den trykkende Byrde af den uden-

landske Giæld og at forvandle Papiir-Pengene til Guld og Sølv.«

Der argumenteres altså i disse to forestillinger stærkt og utvetydigt for at stimulere produktionen med henvisning til, at dette er et middel til at øge statens indtægter, underforstået: ved at skabe et bedre beskæftningsgrundlag. De tanker, der her kommer til udtryk, ligner til forveksling dem, der doceredes af de tyske kameralister, med hvis lære de danske statsmænd naturligvis var fuldt fortrolige. De tyske kameralister forener, som det siges i *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, »læren om finansforvaltningen . . . med læren om den økonomiske forvaltning; *thi landets velstand skulle hæves, for at de fyrstelige indkomstkilder kunne flyde desto rigeligere.*«¹² Også fysiokraternes bekendte motto »Fattig bonde, fattigt land; fattigt land, fattig konge« falder jo smukt ind i stilen. På grund af finanspolitikkenes nøje sammenhæng med erhvervs politikken åbner den fiskale indgangsvinkel blik for større sammenhæng i hele reformkomplekset, ikke alene mellem de enkelte landboreformer, men også mellem disse og regeringens øvrige reformlovgivning i denne periode.

Men for at forstå betydningen af det fiskale motiv i reformlovgivningen må man på samme tid se det i sin sammenhæng med den nationaløkonomiske udvikling og alligevel nøje sondre mellem de to begreber, hvad det undertiden har knebet med, jf. det foranstående Hans Jensen-citat. Uden dette udgangspunkt og uden at kende konjunkturforløbet op gennem 1700-tallet, kan man efter min mening hverken forstå forudsætningerne for reformerne eller det forløb og indhold, de fik. De positive virkninger, reformerne havde, har forledt mange til at tro, at de måtte have været et universalmiddel, der når som helst kunne være anvendt, og som kun ukyndighed har afholdt tidligere regeringer fra at tage i brug. L. Koch bebrej-

11. RA. Finanskollegiet 1784–1816. Forestillingsprot. 1791, nr. 76.

12. *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, V, 3. Aufl., 1910, s. 751.

der Christian VI.s regering, at den ikke under landbrugskrisen i 1730erne »tænkte på de midler, der med held anvendtes en menneskealder senere.«¹³ Beslægtede synspunkter kan træffes i den historiske litteratur helt op mod vore dage, skønt Falbe Hansen som nationaløkonom allerede i 1888 kraftigt har imødegået dem.¹⁴ Det er, hvad der kan ske, hvis man vil søge at forklare det historiske forløb uden at acceptere den fundamentale faktor i samfundsudviklingen. For man kan ikke stærkt nok understrege, at den økonomiske situation i 1730erne var så afgørende forskellig fra den, der forelå senere i århundredet og navnlig efter 1784, at en umiddelbar sammenligning mellem de regeringsforanstaltninger, hvormed de to situationer blev mødt, er helt uden mening. Hvad der under de givne forhold var mulig og fremsynet politik i 1780erne, ville have været tåbelighed i 1730erne, så sandt som man ikke løser problemerne under en afsætningskrise ved at udvide produktionen.

Og krisen i 1730erne var netop en afsætningskrise med voldsomt prisfald, især på korn. Sjællands stifts kapitelstakster,¹⁵ som i 10-året 1720–29 gennemsnitlig havde været 199,2 skilling for rug, 152,8 sk. for byg og 89,2 sk. for havre, faldt i 10-året 1730–39 til henholdsvis 164,4 sk., 126,8 sk. og 67,2 sk. Og så skal det tilføjes, at kapitelstaksterne i 1730erne lå betydeligt over de faktiske handelspriser.¹⁶ Ser vi på 10-året 1740–49, var de tilsvarende tal allerede steget til henholdsvis 227,2 sk., 155,6 sk. og 84,8 sk. Og går vi frem til 1760erne, var de yderligere steget til 272,0 sk., 185,6 sk. og 106,0 sk. For endelig at nævne tallene i det 10-år, 1780erne, da reformregeringen så dagens lys, udgjorde Sjællands stifts kapitelstakster i gennemsnit

328,0 sk. for rug, 253,6 sk. for byg og 163,2 sk. for havre, altså en fordobling for rug og byg i forhold til 1730erne og for havre endnu mere. Sætter man samtlige års kapitelstakster ind i en fortløbende kurve, får man en meget ujævn linie, hvis højdepunkter rigtignok ikke altid vidner om gode år, tværtimod ofte om misvækst, men hvis langtidstendens dog er ganske klart stigende fra omkring 1740, mens den helt tilbage fra 1651, hvorfra de ældste tal stammer, har et nogenlunde vandret forløb, som ender i lavpunktet i første halvdel af 1730erne.

Det må formentlig heraf være klart, at der ikke i 1730erne var særlig anledning til at tænke på produktionsfremmende reformer, men derimod nok på foranstaltninger til at holde sammen på landbrugets grundkræfter og fremme afsætningsmulighederne, f.eks. ved ophjælpning af byerhvervene og beskyttelse af hjemmemarkedet. Det var netop den politik, regeringen slog ind på, efter at den gennem de såkaldte stiftsrelationer og på anden vis havde kortlagt de økonomiske og erhvervs-mæssige forhold i riget. Stavnsbåndet i 1733 skulle sikre godserne billig og medgørlig arbejdskraft, bl.a. ved at styrke bonden i forholdet til tyendet og godsejeren overfor bonden ved fæsteindgåelse. Indførelsen af kornmonopolet i 1735 skulle sikre det danske og det søndenfjeldske norske marked for dansk korn. Mangfoldige vidnesbyrd fra datidens ansvarlige statsmænd viser, at de udmærket forstod at vurdere situationen og dens konsekvenser og ingenlunde blot famlede i blinde. På ét punkt løb de dog under landbrugskrisen panden mod muren: de ønskede og argumenterede kraftigt for en skattelettelse ud over den beskedne lempelse i kornskatten i

13. L. Koch: Kong Christian den Siettes Historie. Kbh. 1886, s. 54.

14. Falbe Hansen anf. værk.

15. De anførte kapitelstakster er udregnet på grundlag af tallene i Statistiske Meddelelser, 4 rk., 15. bd. Kbh. 1904.

16. Herom foreligger spredt omkring i utrykt kildemateriale talrige vidnesbyrd. I øvrigt kan henvises til F. Skrubbeltrang: Kapitelstakst og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede. I Festskrift til Erik Arup. Kbh. 1946, s. 225–46. Jf. også Albert Olsen: Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervs politik. I Scandia, III, 1930, s. 226.

1731, men her strandede man på kongehuset og dets byggebylster.¹⁷ Hertil kan man passende omadressere en god del af de bebrejdelser, der i tidens løb er udøst over inkompetente statsmænd og hårdhændede godsejere.

Et af de vægtigste vidnesbyrd om statsledernes kompetente og realistiske forståelse af de økonomiske sammenhænge i situationen, som den forelå i 1730'erne, er den omfattende betænkning med titlen »Allerunderdanigste uforgribelige Tanker om Commerciens Tilstand og Opkomst«, som Otto Thott, deputeret i det nyoprettede General-Landets Økonomi- og Kommercekollegium, der netop var skabt for som almindeligt erhvervskollegium at tilrettelægge den økonomiske politik, den 31. december 1735 fremlagde for kongen.¹⁸ Han gør heri indgående rede for den bestående tilstand og dens årsager og fremlægger et program for den kommende tids økonomiske politik. »Over alt, hvad nøttede det vel«, siger han heri, »om vi havde 4re Gange saa meget Korn, dersom det ej kand debiteris [o: afsættes]?«

Det er sandsynligt, at de foranstaltninger, regeringen traf, bidrog til at bringe landbruget, og det vil i denne sammenhæng først og fremmest sige godsejerne, hurtigere igennem krisen. Men stort set har den fremgang, som satte ind fra 1740'erne og med svingninger holdt sig fremover, sin baggrund i de internationale konjunkturer. En almindelig kraftig europæisk befolkningsfremgang skabte mulighed for stigende afsætning og til de stigende priser, som kapitelstaksterne omend med nogen unøjagtighed afspejler. En række krige, som Danmark lykkeligt undgik at blive indblandet i, øgede periodisk afsætningsmulighederne og fremkaldte liv og røre i det økonomiske liv, men skabte

rigtignok samtidig store finansielle problemer for staten på grund af de rustninger, den fandt nødvendige.

Udtryk for den stille vækst i dansk økonomi i årene mellem krisen og den store reformtid er bl.a. den stærkt stigende tilførsel af landbrugsprodukter til København, som er påvist af Poul Thestrup i *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800*. Rugtilførslen, som i 1730 udgjorde 24.124 tdr., var i 1800 steget til 92.186 tdr., hvedetilførslen steg fra 23.052 til 35.496 tdr., tilførslen af levende okser og køer fra 6440 til 9374 stk. og af frisk og røget oksekød fra 30.073 til ikke mindre end 237.607 lispund.¹⁹ Den udvikling, der antydes dels af disse tal, som man dog naturligvis ikke må tage som en umiddelbar målestok for den samlede efterspørgselsfremgang, og dels af kapitelstaksternes stigning, skabte selvsagt helt ændrede vilkår for dansk landbrug og måtte uundgåeligt påvirke de økonomiske dispositioner, som både godsejerne og regeringen løbende traf, og den holdning de på længere sigt måtte indtage over for den nye situation.

Et tidligt vidnesbyrd om, at situationen fra 1730'erne havde ændret sig væsentligt, og at man i ledende kredse havde opfanget de nye økonomiske signaler, var de tanker, som Frederik V.s overhofmarskal, den fra Mecklenburg indvandrede A. G. Moltke kort efter regeringsskiftet i 1746 fremlagde i en plan for den nye konges regering. Agerdyrkingen i Danmark forekommer ham meget forsømt. Han er overbevist om, at jorden kunne yde dobbelt så meget, hvis den blev behandlet, som det sker i andre lande, især i Holsten. Jorden er i sig selv fortræffelig, det kommer kun an på, at den bliver behandlet rigtigt og kommer behørigt under plov. Hans be-

17. Se f.eks. RA. Danske Kancelli, D.XI.157: 1738–40 Geheime-Kommission ang. Jordegodsets Opkomst uden Afgang for de kgl. Intrader.

18. Kristof Glamann: Otto Thott's Uforgribelige Tanker om Commerciens Tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Kbh. 1966. Det anførte citat findes s. 92.

19. Poul Thestrup: *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800*. Kbh. 1971, tabellerne i appendices 2.1111, 2.1121, 2.311 og 2.34.

tragtninger munder ud i ønsket om, at der blev nedsat en særlig kommission til at arbejde for, at ikke alene den jord, som dyrkes, bliver bedre bearbejdet, men også at de ligesom i et vildnis henliggende såkaldte overdrev blev opdyrkede og frugtbargjorte.²⁰ På sit eget gods, grevskabet Bregentved, satte A. G. Moltke med stor dygtighed og energi ind med driftsforbedringer, bl.a. det holstenske kobbelfrugt, og han havde en betydelig praktisk erfaring som landmand bag sig, da han i 1757 så sin tanke om en landvæsenskommission gennemført. Med denne kommission, hvis formål var at tage fat på udskiftningsproblemerne, og hvis resultat blev de første udskiftningsforordninger af 1758, 1759, 1760 og 1761, var så at sige startskuddet gået for landboreformerne. Man var i regeringskredsene nået så vidt i erkendelsen af, at gennemgribende strukturændringer var nødvendige for at udnytte konjunkturfremgangen, at det nedarvede fællesskab blev opfattet som en afgørende hindring for ethvert virkeligt fremskridt.

Det er almindeligt antaget, at godsejernes første og umiddelbare reaktion på konjunkturopgangen var intensivering af hovedgårdsdriften ved hjælp af et udvidet hoveri, altså en produktionsforøgelse inden for rammerne af den eksisterende agrarstruktur med stramning af bøndernes vilkår til følge både med hensyn til hoveriet og til stavnsbåndet. Men efterhånden som man nåede grænserne for denne ekspansions begrænsede muligheder, samtidig med at fortsat konjunkturfremgang stik imod al hidtidig erfaring animerede til yderligere produktionsudvidelse, erkendtes det – først famlende, men siden mere og mere klart – at en endnu større produktionsreserve lå i bondejorden. Man indså med Daniel Heitmann, at man i landets bøndergods »oven paa sin Jord (havde) en Guldmine, der vil blive langt dyrebare at

eje og en langt virkeligere Rigdom end Guldminerne i Vestindien.« Den opfattelse vandt indpas – både i godsejerkredse og hos regeringen – at det i stigende grad blev urationelt til fordel for en intensiv drift af den ene tiendedel af landets jord, som hovedgårdsmarkerne udgjorde, fortsat at forsømme de næsten ni tiendedele, der lå under bøndergårdene og under det bestående landvæsenssystem stort set kun tjente som umiddelbart ernæringsgrundlag for arbejdskraften til hovedgårdsdriften. Det var denne erkendelse, der fandt sit første afgørende udtryk i 1757-kommissionen og en del af de godsejerbetænkninger, der indkom til den. Statsmagten havde hermed utvetydigt og fremsynet givet til kende, at gennemgribende omlægninger i landbruget var målet. Blandt godsejerne var holdningen forståeligt nok endnu langt mere uafklaret og afventende, men den mest fremsynede fløj sluttede op om udskiftningsstankerne.²¹ Afgørende er, at en bevægelse var sat i gang, som med sin forankring i konjunkturopgangen ikke lod sig standse, men hvis forløb naturligvis påvirkedes af de ydre forhold og af regeringsmagtens regulerende indgriben. Om den »guldmine«, man havde i bondejorden, taler i øvrigt »Den store landbokommission« i begejstrede vendinger i den forestilling til Rentekammeret af 11. juni 1792,²² som førte til den vigtige forordning af 15. juni 1792 om adskillige fordele, der tilsiges jordrotterne i Danmark som opmuntringer til at udskifte bøndergods af fællesskab. »Af alle de Foranstaltninger, som have den velgørende Hensigt at fremme Agerdyrkningen og forbedre Bondestandens Kaar, fører ingen hastigere og vissere til dette vigtige Maal end Udskiftningen af Fælledskabet«, hedder det. Og videre: »Efter den Erfaring, man har havt saavel paa Deres Majestæts egne Godser, som andre Steder, hvor speciel Udskiftning er fuld-

20. Udgivet af G. Hille i Hist. Tidsskr., 4. rk., IV, 1873, s. 43–64.

21. Se f.eks. Jens Holmgaard: Østjyske godsejeres syn på fællesskab og udskiftning i 1759. I Østjysk Hjemstavn, 1965, s. 26–38.

22. RA. Rtk. 2411. Kgl. resolutioner og reskripter. Relations- og resolutionsprot. 1792, nr. 138.

ført, kan det, uden overspændt Beregning, antages, at Productionen ved denne kan bringes til det dobbelte, *hvoraf Jordens dobbelte Værd for Eieren og Staten ei aleene er en Følge, men denne sidste vinder uberegnelig Rigdom og Styrke* ved Handelens Udbredelse, Industriens og Fabrik-Flidens Fremme, ligesom en oplivet Agerdyrkning gaaer fremad til Fuldkommenhed.« Det udvikles desuden, hvordan bonden med sine større indtægter sættes i stand til at købe sig hove- rifrihed og tiendefrihed, ja endog at erhverve selveje eller arvefæste, »ved hvilke Jorden opnaaer den største Værdie, da Visheden om, hvem der skal høste Frugten, eene giver den rette Drivt til at gjøre gavnlige Forsøg i Agerdyrkning og beko- stelige Anlæg.«

Det er i tidligere forskning stærkt blevet fremhævet, at reformbevægelsen skulle have to hovedlinier: en rent agrarteknisk og en socialpolitisk eller som Edvard Holm udtrykker det, én side der angår »Forbedring af Agerbruget« og én der angår »Forandring i Bondestandens Kaar.«²³ Jeg vil ikke kategorisk afvise, at man teoretisk kan gøre en sådan sontring, men jeg tror, den hidtil har vist sig ufrugtbar og stillet sig i vejen for en helhedsopfattelse. Sandheden er utvivlsomt, at reformerne hænger uløseligt sammen, at selveje forudsætter udskiftning, at tekniske fremskridt hos de udskiftede og selvejende bønder kræver folkeoplysning, at stavnsbånd er uforeneligt med selveje osv., osv. Skal man sondre mellem to sider af reformbevægelsen, ville jeg som mere perspektivrig foretrække en sontring mellem de reformer, der som stavnsbåndsløsning og kornhandelsfrihed ret beset kun betegner en afvikling af kriselovgivningen fra 1730erne, og de fundamentale afgørende reformer som udskiftning og selvejekøb, der omkalfatrede det gennem århundreder nedarvede landvæ- senssystem og efterhånden opløste godssy- stemet.

Omtrent samtidig med, at regeringen

ved nedsættelse af 1757-kommissionen tog praktiske skridt til reformer, havde den med opfordringen af 1755²⁴ åbnet for en offentlig debat, som så at sige i bølger fortsatte reformtiden igennem. Det er ikke hensigten her at gå ind på denne debat, som er fyldigt behandlet i reformlitteratu- ren, ikke mindst af Edvard Holm. Jeg vil tværtimod gøre gældende, at netop den stærke fokusering på denne debat kan have bidraget til at aflede den ældre forsk- nings opmærksomhed noget fra de tan- ker og overvejelser, der var nok så væsent- lige, nemlig dem der beskæftigede de mænd, som med regeringsansvaret traf de afgørelser, der på afgørende vis påvirkede reformforløbet. Det er sandsynligt, at ne- top dette har bidraget til bl.a. at fremme, hvad jeg vil betegne som bonde- og re- formromantikken og forestillingen om stærke konflikter omkring reformbevægel- sen, »kampen om landboreformerne« for at citere titlen på Edvard Holms hoved- værk. Det ville nok være halsløs gerning at bestride, at der forekom modsætningsfor- hold mellem regeringen og nogle godseje- re og uenighed mellem godsejere og andre befolkningskredse eller endog mellem godsejere indbyrdes omkring reformerne. De 103 jyske proprietærers »tillidsskrift« i 1790 lader sig jo ikke bortforklare. Men det er efter min opfattelse vigtigere at fast- slå, at landboreformerne for statens ved- kommende gennemførtes af en admini- stration, hvis højeste poster beklædtes af godsejere, og at reformerne i det funda- mentale gennemførtes i et samspil mellem staten og godsejerne og i begge parter vel- forståede interesse – og ubestrideligt også til fordel for bondestanden, men derimod i sine konsekvenser ikke for husmandsstan- den. Forklaringen er, at der gennem re- formerne åbnedes for bundne værdier, nemlig de produktionsressourcer som ikke kunne komme til udfoldelse under det gamle landvæsenssystem. At godsejerne fik deres værdier konverteret fra fast til fly-

23. Edvard Holm anf. værk, s. 32.

24. Se f.eks. Hans Jensen anf. værk, s. 20.

dende kapital, som for en stor del smuldrerede væk under Napoleonskrigenes inflation og efterlod godsejerstanden som Sorteper, kan nok have medvirket til at skabe og styrke den opfattelse i eftertiden, at reformerne blev dem påtvunget mod deres ønske og vilje af deres bondevenlige standsfæller i regeringen. Men netop om de reformer, der fremfor nogen sprængte godssystemet, nemlig udskiftning og selvejesalg, gælder det jo i hvert fald, at det var noget, som godsejerne selv gennemførte, og at statsmagtens rolle her kun var ansprorende og regulerende.

Under reformdebatten var henvisninger til det engelske landvæsenssystem med godsejernes fri rådighed over jorden stærkt fremme og stilledes af adskillige godsejere op som et modkrav mod stavnsbåndsløsningen. Om der rent nationaløkonomisk kunne være vundet det samme eller måske endog mere ved en uhæmmet udvidelse af hovedgårdsdriften end ved en forbedring af bondebruget, et synspunkt Hans Jensen synes at gøre gældende som et muligt alternativ til den beskyttelse af bondebruget, som han tilskriver regeringens bondevenlige og socialpolitiske holdning, er et meget kompliceret spørgsmål. Helt afvises kan det næppe, at en stærkt øget stordrift kunne have medført en endnu større produktionstilvækst og en bedre produktkvalitet, f.eks. inden for mejeriproduktionen, end de udskiftede bondebrug kunne præstere i hvert fald i første omgang. Men mens man af reformdebatten måske kunne få det indtryk, at den »engelske« løsnings på landbrugets strukturproblem var en realistisk mulighed, er det ganske usandsynligt, at den på noget tidspunkt skulle være taget alvorligt i regeringskontorerne.

En omlægning af landvæsenssystemet i denne retning var givetvis ud fra de foreliggende forhold utænkelig af flere grunde, men ud fra et fiskalt synspunkt er det i hvert fald indlysende, at det var på det skatydende bondehartkorn og ikke på den

skattefri hovedgårdstakst, at mulighederne for en gevinst lå. Et øget udbytte af hovedgårdene var, set fra et snævert fiskalt synspunkt kun af mindre og i hvert fald højst af indirekte betydning. En strukturomlægning i hovedgårdsdriftens favør ville i givet fald forudsætte, at godsejernes skattefrihed blev inddraget. Det kræver ikke megen fantasi at forestille sig, hvilken vilje og hvilke reelle muligheder, regeringen havde til at gennemføre en sådan politik. Det ville derfor for statens indtægter både direkte og indirekte have fået katastrofale følger, om bondestanden var blevet drevet fra jorden som under den engelske enclosure-bevægelse og gjort til et besiddelsesløst landarbejderproletariat. En industri, der tilnærmelsesvist kunne absorbere denne arbejdskraft, fandtes ikke. Skulle ekspansionsmulighederne på bøndergodset udnyttes, var den eneste farbare vej derfor dettes beskyttelse, bøndernes retlige og sociale frigørelse og jordreformer, i første række udskiftning, hoveriafløsning og selveje. Regeringens valg af denne vej kræver altså ikke primært en forklaring af socialpolitisk karakter. Men jeg vil gerne endnu en gang understrege, at denne påstand ikke udelukker, at frihedsideer og socialpolitiske holdninger i tiden som sekundære fænomener kan have øvet deres indflydelse og krævet hensyntagen. At der udfoldedes en vis propagandavirksomhed, f.eks. i C. D. Reventlows kendte tale på Frederiksborg slot den 15. august 1788 i forbindelse med uddelingen af de første arvefæsteskoeder på det nordsjællandske gods,²⁵ er jo et vidnesbyrd herom. Det turde da heller ikke være ukendt i nutiden, at bestemte samfundsindretninger finder idealistiske fortalere – endog blandt politikere – som ikke har privategoistiske og i nogle tilfælde end ikke klasseegoistiske interesser knyttet til de ønskede samfundsændringer.

På baggrund af det, jeg ovenfor har sagt, kan der nok være grund til ganske kort at omtale, hvad beskatningen af bondejorden

25. Se f.eks. De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne (jf. note 8), s. 66.

og bondebefolkningen betød for statsindtægterne. En protokol i Finanskollegiets arkiv, kaldet »Finants-Efterretninger«²⁶ giver mulighed for et let og godt overblik, idet den for årene 1784 til 1806 indeholder specificerede oversigter over statens indtægter og udgifter og deres sammensætning samt over statsgælden. Det rimeligste er vel at betragte årene 1785 og 1801 som dels det første hele år, som 1784-regeringen havde ansvaret for, og dels det sidste år før de store skatteudvidelser i 1802. I 1785 udgjorde det danske monarkis samlede statsindtægter 7.728.504 rdl. og udgifterne 7.878.831 rdl. Der var altså et underskud på 150.327 rdl. I 1801 var indtægterne 9.139.440 rdl., udgifterne 13.833.657 rdl. og underskuddet 4.694.218 rdl. For lige at antyde konsekvenserne af skatteomlægningen i 1802, hvis nødvendighed let erkendes ud fra disse tal, og hvis mulighed ikke er uden forbindelse med den gennem reformerne øgede økonomiske bærekraft i samfundet, kan det nævnes, at statsindtægterne i 1806 var steget til 13.141.849 rdl. Statsgælden steg fra 1785 til 1804 fra 25.491.367 rdl. til 35.513.934 rdl. Men det er værd at bemærke, at mens den indenlandske gæld steg fra 11.458.012 til 25.464.661 rdl., faldt den udenlandske fra 13.733.355 til 10.049.272 rdl., formentlig også et markant udtryk for en kraftig ekspansion i dansk økonomi. At fastslå præcist, hvor stor en del af statens indtægter, der stammede fra bondejorden og bondestanden, er jeg ikke i stand til her, men et rimeligt skøn er muligt. Det drejer sig i 1785 om de ordinære kontributioner med 1.334.428 rdl., korn- og fourageskatten med 152.930 rdl., den altovervejende del af ekstra- og rangsskattens samlede provenu på 755.102 rdl., direkte og indirekte en væsentlig del af konsumtion, folke- og familieskatten, som i alt indbragte 887.425 rdl., formentlig hovedparten af jordebogsafgifternes

848.862 rdl. og indtægterne ved salg af magasinkorn på 74.833 rdl. Disse poster tilsammen udgør 4.053.358 rdl., og med skønsmæssige fradrag vil den del heraf, som hidrørte fra bondebruget, der i øvrigt bar flere andre offentlige byrder, som ikke kommer til udtryk i disse tal, utvivlsomt nærme sig 50 % af de samlede statsindtægter. For 1801 var det tilsvarende samlede tal med tillæg af de siden 1790 tilkomne dusør- og marchpenge til landsoldaterne 4.883.130 rdl. Dette grove rids må formentlig være tilstrækkeligt til at antyde, hvilke fiskale interesser, der var involveret i bondestandens bevaring og ophjælpning, og at det derfor næppe er faldet de ansvarlige statsledere ind blot at overveje »engelske« eksperimenter med det danske bondebrug.

Hvorledes statens andel af konjunkturstigningen blev inddraget på krongodset, har jeg vist for Nordsjællands vedkommende i min afhandling »De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne«.²⁷ Reformerne på det øvrige krongods viser samme mønster. En enkelt finanstransaktion skal kort omtales her, fordi den i en nøddeskal viser, dels hvilke bundne værdier – skabt af konjunkturudviklingen – der i reformtiden blev løst op for, og dels hvordan staten i hvert fald ikke lod sin bondevenlighed holde sig tilbage fra at indkassere løvens part.

I 1791 tilbød justitsråd P. Thestrup hovedgården Vestensborg (en del af det i 1766 afhændede falsterske krongods) til godsets bønder for 150.000 rdl., hvad der efter nogle taksationer, som Rentekammeret lod foretage, var et særdeles favorabelt tilbud. Konditionerne var aftalt og nærmere bestemmelser under medvirken af Rentekammeret formuleret både mellem Thestrup og bønderne og mellem disse indbyrdes. Men forudsætningen for, at handelen kunne komme i stand, var et lån på 140.000 rdl. fra Kreditkassen, som også

26. RA. Finanskollegiet 1784–1816. Diverse sager. 1784–1806 Protokol indeh. tabellariske Oversigter over den kongel. Kasses Indtægter og Udgifter samt over Gjældens Beløb (Vejl. Arkivreg. III, s. 75).

27. Jf. note 8.

i en forestilling til Finanskollegiet af 2. august 1791 med C. D. Reventlow som medunderskriver i hans egenskab af direktionens medlem meget varmt og uden forbehold anbefalede sagen. Imidlertid fremgår det af Finanskollegiets forestilling til kongen af 4. august, at kreditkassedirektionen i en følgeskrivelse af samme dato har bemærket, at det måske var en endnu bedre idé »til Godsets fordeelagtigste Udskiftning og Bøndernes Velstands hastige Befordring«, om staten selv købte godset. Denne tanke greb Finanskollegiet, og Vestensborg blev ved skøde af 27. maj 1793 på ny statsgods. Bønderne har formentlig ikke i første omgang helt forstået, hvad der var sket, men som tiden gik, blev de utålmodige og bestormede kronprinsen med ansøgninger om at få overdraget ejendomsretten. I 1805 besluttede regeringen at overlade bønderne deres egne fæstegårde til selveje mod en gennemsnitspris på 60 rdl. pr. tønde land til takst 24, men derimod ikke hovedgården og godsets øvrige aktiver, som var indeholdt i aftalerne af 1791. Rentekammeret fremsatte forslag herom i forestilling af 16. april 1805, approberet ved kgl. resolution af 24. april. Forestillingen rummer det regnestykke, at godset kan forventes udbragt til i alt 297.452 rdl. 24½ sk. Det betød, at der efter fradrag af købsprisen og de udgifter, der var anvendt til udskiftning og øvrige forbedringer, i alt 186.414 rdl. 21¼ sk., ville blive et overskud på 111.038 rdl. 3¼ sk., »som bliver Deres Majestæts Fordeel ved Vestensborg Gods.« – Det fremgår i øvrigt af rentekammerforestillingen, at bønderne i deres utålmodighed truede med at gå til en sådan yderlighed som at anlægge sag mod kongen, »da de paa Grund af den af dem med Justitsraad Thestrup om Godsets Kiøb sluttede Forening ansee sig som dets sande Ejere.« Det fremgår endvidere, at

bønderne agtede at føre tingsvidne om, »at af mig Geheimeraad Greve Reventlow skal være givet dem mundtlig Løfte om Godset og Skovene med Tillæg af Udskiftnings-Bekostningerne.« Reventlow bestrider i fortsættelse heraf at have afgivet et sådant løfte.²⁸ – Da det nu imidlertid står fast, at Reventlow har været med til som medlem af kreditkassedirektionen i en officiel forestilling til Finanskollegiet at anbefale lånet til bønderne uden forbehold, og at direktionen i en følgeskrivelse af samme dato har anbefalet, at staten selv køber Vestensborg, må man have mig undskyldt, at jeg, indtil andet bevises, må anse det for særdeles sandsynligt, at den store bondeven Reventlow i sit forhold til Vestensborg-bønderne i hvert fald har spillet dobbeltspil, og at hensynet til statsfinanserne for ham har vejet tungere end hensynet til bønderne. Jeg siger ikke, at dette nødvendigvis var en forkert og moralsk utiladelig handlemåde af en statens tjener, men at det synes at være det faktiske hændelsesforløb.

Ud fra den grundbetragtning, at landboreformerne er en nødvendig følge af konjunkturudviklingen efter den store landbrugskrise i 1730'erne, at både godsejerne og staten havde økonomisk interesse i at løse op for produktionsreserverne i bøndergodset, først og fremmest gennem udskiftning af fællesskabet, som blokerede for tekniske fremskridt og personligt initiativ, og at de fiskale interesser krævede bondebruget opretholdt, får, synes det mig, landboreformbegrebet sin langt mere omfattende karakter end den, der sædvanligvis tidligere er tillagt det. Hos Edvard Holm synes det i alt væsentligt afgrænset til forordningerne af 1787 og 1788 om retsforholdet mellem jordrotter og fæstebønder og om stavnsbåndsløsningen. Hans

28. RA. Finanskollegiet 1784–1816. Forestillingsprot. 1791, nr. 150. Hertil som bilag kreditkassedirektionens forestilling af 2. aug. 1791. Om sagens senere forløb se Rtk. 2411. Kgl. resolutioner og reskripter. Relations- og resolutionsprot. 1805, nr. 119. Vestensborg-sagen er i øvrigt behandlet, dog ikke helt tilfredsstillende, i Karl Rasmussen: Ole Villumsen og Vestensborg Bønders Frihedskamp. I Aarb. f. Loll.-Falsters hist. Samf., 1915, s. 16–49.

Jensen hæfter sig énsidigt ved beskyttelsespolitikken over for bondejorden, som han desuden fejlagtigt opfatter som dikteret af irrationelle humane motiver. På denne baggrund har han som mange andre, vanskeligt ved at forklare sig regeringens politik over for husmændene. Holder man sig for øje, at interessen i bondejorden i hvert fald primært er nationaløkonomisk og fiskalt bestemt, indses det, at husmændenes stilling blev ganske i overensstemmelse med den rolle, der var tiltænkt dem i det nye landvæsenssystem som erstatning for bøndernes arbejdskraft på hovedgårdene og som arbejdskraftreserve for den intensiverede bondejordsdrift.

Hvad der tilsigtedes med landboreformerne umiddelbart, var først og fremmest en forøget og kvalitetsmæssigt forbedret kornproduktion, som i første omgang skulle dække det dansk-norske hjemmemarkeds behov fuldt ud og dernæst ved et eksportoverskud skabe en gunstig handelsbalance og drage rigdom til landet. Set i denne sammenhæng kommer kornhandelsforordningen af 6. juni 1788 (der kom i stand gennem den overordentlige finanskommission af 1787) til at indtage en fremtrædende plads i hele reformkomplekset, og med denne forordning er vi langt inde på handelsreformernes område, der også inkluderer udbygning af veje og

havne, og hvor kronen på værket blev den store toldreform i 1797, i hvis tilblivelse der indgik særdeles konkrete finanspolitiske overvejelser, og som med omgående virkning gav øgede statsindtægter. I forbindelse med kornpolitikken bør også erindres kornskattens omlægning i 1791 fra delvis ydelse in natura til en ren pengedydelse, der i motiverne til forestillingen herom begrundes dels med hensyn til bønderne, dels med ønsket om at opnå en bedre kornkvalitet og dels med forventningen om en provenuforøgelse. Den blev i første omgang anslået til 75.000 rdl., men reelt blev den langt større. For 1791 indbragte kornskatten 212.374 rdl., i 1806 gav den 676.892 rdl.

Også de reformer, som ved en umiddelbar betragtning kunne synes at være af rent retslig og human karakter – og hertil vil vel de fleste regne stavnsbåndsløsningen, hvis stråleglans ofte har blændet historikernes syn – forstås meget vel ud fra den anførte grundbetragtning, og det er da også et i samtiden ofte fremført synspunkt, at bøndernes personlige frihed og oplysning er nødvendige forudsætninger for deres evne og lyst til at dyrke deres jord på den bedst mulige måde. Det er formentlig en sammenhæng, som i hvert fald må kunne godtages af moderne motivationsfilosofi.

Litteratur om dansk landbohistorie 1959–1975

Af Claus Bjørn og Margit Mogensen

Denne oversigt over litteratur vedrørende dansk landbohistorie knytter sig til de to foregående af Gunnar Olsen offentliggjorte artikler – for årene 1945–51 i Fortid og Nutid XIII s. 263 ff. og for årene 1952–59 i XX s. 273 ff. Denne oversigt skyldes for tiden indtil ca. 1800 arkivar Margit Mogensen, Landsarkivet for Sjælland, for tiden derefter lektor Claus Bjørn, Københavns universitet. Oversigten medtager bidrag trykt fra og med 1959 og til og med 1975. Der har naturligvis været afgrænsningsproblemer til beslægtede discipliner, først og fremmest materiel folkekultur/europæisk etnologi, og oversigten gør ikke krav på fuldstændighed. Særlig for tiden efter 1800 kan der findes bidrag til landbrugets og landbosamfundets historie spredt i utallige bøger og artikler af topografisk, personalthistorisk og anden karakter.

Hjælpebidler. Bibliografier, registraturer m.v.

I sin oversigt over dansk landbrugshistorisk litteratur 1952–58 i Fortid & Nutid bd. XX kunne Gunnar Olsen som denne periodes vigtigste bidrag til hjælpebidler til studiet anføre Dansk Landbrugsbibliografi bd. I ved Ole Karup Pedersen (1958). Det er med beklagelse man må notere, at de flg. tre bind, som skulle have ført bibliografien op til 1914, aldrig er udkommet. Siden 1958 er udkommet Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1913–42 bd. I–IV (1966–73) og for landbohistorien er navnlig bd. I's afsnit vedr. Danmarks økonomiske forhold og erhvervsliv relevant. Siden 1968 har Den danske historiske Forening udsendt årsbibliografier, hidtil er udkommet 1967, 68 og 69. Her er anvendt

samme saglige opdeling som hos Henry Bruun. Blandt specielle bibliografier kan nævnes bibliografi over Fridlev Skrubbeltangs arbejder i festskriftet til denne (1970) ved Claus Bjørn samt bibliografi over lokalhistorikeren H. K. Kristensens arbejder, trykt i Fra Ribe amt 1975.

Hvad man har måttet savne som indgang til den trykte litteratur har man i flere tilfælde fået til det utrykte materiale. Thelma Jexlev: Lensregnskaberne (Fortid & Nutid XXV 1974) giver dels en kort introduktion til materialet dels en fortegnelse over de bevarede lensregnskaber i Rigsarkivet for perioden ca. 1560–1660. Den centrale administration af landvæsenssager blev efter 1660 varetaget af Rentekammeret, hvortil Rigsarkivet som Vejledende Arkivregistratur XII har udsendt Rentekammeret I Danske og norske afd. 1660–1848, ved Jens Holmgaard (1964). Registraturen har en udførlig indholdsfortegnelse, person- og stednavneregistre.

Også fra den øvrige del af det statslige arkivvæsen foreligger forskellige hjælpebidler og registraturer, som har gjort det lettere at orientere sig i samlingerne. Således kan anføres Landhusholdningsselskabets arkiv 1769–1834 bd. I–III udgivet af Erhvervsarkivet ved Ole Degn og Fritz Tandrup (1971–74). Her er dels tale om en registratur til arkivet dels person- og stednavne registre til selskabets journaler.

Et for landbrugshistorien centralt arkivfond som godsarkiverne har hidtil hvad registraturer angår ladet en del tilbage at ønske. Landsarkivet for Fyn har imidlertid taget denne opgave op i Lotte Jansen: De fynske godsarkiver. En introduktion (1975) og i 2 bd. registraturer, nemlig til

---

Claus Bjørn, f. 1944, mag. art. 1970, lektor v. Historisk institut, Københavns universitet.

Margit Mogensen, f. 1946, cand. mag. 1974, arkivar v. Landsarkivet for Sjælland m.m., København.

godserne A–B og godset på Langeland (begge udsendt 1975). Lotte Jansens introduktion er blevet et nyttigt hjælpemiddel til studiet af en lang række af landbohistoriens mest centrale emner, ikke blot set i relation til de fynske godsarkiver, men til godsarkivalier i almindelighed.

Primært af hensyn til den slægtshistoriske forskning har Landsarkivet for Nørrejylland i 1970 udsendt oversigt over de private godsers fæste- og skiftearkivalier (ved Poul Rasmussen) og i 1971 registratur og sagregister til de jyske ryttergodsarkivalier 1670–1767. Ganske vist har registrene en tendens til at svulme op til skade for overskueligheden, men alligevel er der gennem registrene banet nye veje for udnyttelse af hidtil vanskelig tilgængelige arkivalier.

Poul Rasmussen: Hedekolonierne (1975, udarbejdet sammen med N. W. Lund) indeholder en udførlig registratur af det nørrejyske landsarkivs arkivalier vedr. de jyske hedekolonier.

Landsarkivet for Sjælland har 1964–73 udsendt stencilerede registraturer til de sjællandske, lolland-falsterske og bornholmske retsbetjentarkiver (herredsfoged, birkedommer og byfogedarkiver). Det har betydet, at det er muligt f.eks. hurtigt at orientere sig om, hvad der for de enkelte retskredse findes af tingbøger, dombøger, skøde- og panteprotokoller og skifteprotokoller for tiden frem til 1919. Det skal bemærkes, at disse arkivfunds i bredeste forstand rummer kilder til ejendoms- og landbrugshistorien.

Brandforsikringsarkivernes taksationsprotokoller hører til de bedste kilder til landejendommenes bygningshistorie. For bøndergårdenes vedkommende blev brandforsikring først almindelig omk. 1800, hvorimod hovedgårdene oftest var forsikret fra midten af det 18. århundrede. I Købstædernes og landbygningernes brandforsikringsarkivalier indtil ca. 1872 (udg. af Landsarkivet for Sjælland m.v. 1967) findes en indledning, som tegner et rids af brandforsikringens historie, og et sogneregister gør det muligt hurtigt at se, hvad der findes af protokoller fra de en-

kelte lokaliteter. En uddybning af emnet findes i Helle Linde: Landbygningernes brandforsikring (Fortid & Nutid 1966) og for den centrale styrelse af brandforsikringsvæsenet kan peges på Frank Jørgensen: Brandforsikringsarkivalier i Rigsarkivet vedr. landbygninger (Fortid & Nutid bd. XXIII). Her gives en introduktion til materialet, som bl.a. rummer brandskadesager. For en senere periode – tiden efter 1850 – har Chr. R. Jansen i: Nyt, centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter (Erhvervshistorisk årbog 1972) redegjort for det supplement til ejendomshistorien m.v., der kan hentes i de udførlige vurderingsforretninger, udfærdiget i forbindelse med optagelse af kreditforeningslån.

Til landvæsenskommissionssagerne i de jyske amtsarkiver har Hans H. Worsøe givet en historisk oversigt i artiklen: De lokale landvæsenskommissionsarkiver og deres arkivalier (Arkiv bd. 2 1969). Kommissionsmaterialet går tilbage til 1770'erne og for bl.a. undersøgelser over udskiftning er dette materiale grundlæggende.

I arkivernes kort- og tegningsamlinger findes f.eks. adskillige udskiftningskort og kort over hovedgårdsmarker. For det sjællandske landsarkivs område er der i 1973 udsendt stencileret registratur over arkivets kortsamling. Registraturen er forsynet med sogneregister og på landsarkivets læsesal er opstillet et seddelkartotek med fotografier af samtlige kort i samlingen.

Det sjællandske og fynske landsarkiv har udgivet kortfattede »guider« til samtlige arkivfunds: Harald Jørgensen: Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt (1966) og Anne Riising: Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. (1970).

Som hjælpemiddel til landbohistoriske studier tjener naturligvis i almindelighed anvisninger i arbejdet med det historiske kildestof, hvorfor der her blot som helhed skal henvises til den metodedebat, der har udfoldet sig navnlig fra slutningen af 1960'erne. Adskillige af de i denne oversigt

nævnte fremstillinger rummer mere eller mindre udtalt en kritisk stillingtagen til kildegrundlaget og dermed til den metode, der arbejdes efter. Karl Kr. Overmark: *Kildeværdien af det 18. årh.'s bondeskifter* (Vendsysselske årb. 1970) behandler et klassisk problem i dansk landbohistorie, mens Fridlev Skrubbeltrang i *Tradition og nyindstilling ved benyttelsen af kilder til dansk landbohistorie* (Fortid & Nutid bd. XXIV 1970) nævner mange af de grundliggende problemer for den landbohistoriske forskning, ligesom der udstikkes mulige linier for den fremtidige forskning på området.

Kildeudgivelser

Landbohistorisk Selskab – indtil 1968 Selskabet til Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie – har fortsat udgivelsesvirksomheden, så der nu foreligger udgaver af et betydeligt antal kilder til især den ældre danske landbohistorie. Nedenfor anføres de vigtigste af de større kildeudgivelser i nogenlunde kronologisk orden, men der er samtidig forsøgt en vis saglig opdeling. Oversigten er heller ikke på dette område udtømmende, således vil man i amtsårbøgerne kunne finde udgivelser af flere mindre ting, som ikke nævnes her, men som kan være af værdi for landbohistorien på det lokale plan.

Udgivelsen af danske middelalderbreve er fortsat, og man er nu nået til 1363 (*Diplomatarium Danicum* og *Danmarks Riges Breve*, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab). Udførlige registre gør det muligt at finde frem til de mange steder, hvor det middelalderlige landbosamfund afspejles i kilderne.

Til Landbohistorisk Selskabs første udgivelser hørte tingbøgerne. De fire tingbogsrækker, man udvalgte, er siden 1959 afsluttet eller videreført, så rækken af ældre danske tingbøger nu omfatter: Herlufholm birks tingbog 1616–33 (ved Karen Marie Olsen 1954–59), Åsum herreds tingbog 1640–48 (ved Aksel E. Christensen

og Troels Dahlerup 1956–62), Skast herreds tingbog 1636–40 (ved Poul Rasmussen 1954–69) og Sokkelund herreds tingbog 1621–22, 1625–37 (ved Ole Karup Pedersen og Karen Marie Olsen 1956–74). Et forsøg på udarbejdelse af sagregister til tingbøger er gjort af Vald. Andersen for Malt herreds tingbog 1657–1719 (Ribe amt 1969, småskrifter nr. 8) Sagregister til Skast og Sokkelund herreders tingbøger er under udgivelse af Landbohistorisk Selskab. Det har været diskuteret hvilke udgivelsesprincipper, der var mest formålstjenlige ved det fremtidige arbejde med tilgængeliggørelse af tingbøgernes indhold. Denne diskussion kan bl.a. følges i *Fortid & Nutid* bd. XXIII–XXIV 1969–71.

Referatformen er anvendt ved udgivelsen af Viborg landstings dombøger 1616 og 1617 A, Landsarkivet for Nørrejylland (ved Poul Rasmussen 1965- og 1971). Der er givet kortfattede referater af de enkelte sager samt af dommenes indhold. Herved er udgaven blevet en nyttig indgang til de originale dombøger, og vil i mange tilfælde kunne erstatte disse.

En anden vigtig udgivelse af domme er den af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie foranstaltede udgivelse af *Det kgl. rettertingsdomme og rigens efterfølgninger fra Chr. 3.'s tid* (ved Troels Dahlerup bd. I–II 1959 og 1969). Udgaven har person- og stednavneregister samt et juridisk sagregister.

Landstingenes skøde- og panteprotokoller er for den ældre periodes vedkommende de vigtigste kilder til oplysning om ejendomsforhold og sider af den økonomiske historie. Landbohistorisk Selskab har ved Jens Holmgaard og Poul Rasmussen udgivet Viborg landstings skøde- og pantebøger bd. I–II 1624–37 og 1645–57 (1969–73). Et tredje bd. er under udarbejdelse. Her er tale om en udgivelse af de ældste landstingsbøger i Danmark, idet der fra Sjælland og Fyn først findes skøde- og pantebøger fra landstingene henholdsvis 1632 og 1646. I det sjællandske landsarkiv har man i 1974 ved hjælp af EDB udarbejdet udførlige registre til Sjællands lands-

tings panteprotokoller for perioden 1632–1761.

Til landbohistoriens vigtigste kilder må regnes jordebøgerne. Landbohistorisk Selskab har udgivet Århusgård og Åkær lens jordebog 1544 (ved Troels Dahlerup 1960) og Århus domkapitels jordebøger I–II (ved Poul Rasmussen 1972 og 75). Bd. I omfatter jordebøger 1600–63 og bd. II jordebøger 1313–1600. Med disse udgaver – rigt forsynet med kommentarer og registre – fremlægges alle eksisterende jordebøger fra Århus domkapitel for tiden før 1663.

I forlængelse af udgaven fra 1956 af Roskildebispens jordebog og regnskaber har Kildeskriftselskabet i 1965 udgivet Roskilde kapitels jordebog 1568 (ved J. C. Arhning). Gennem denne jordebog, som bygger på flere tidligere middelalderlige forlæg, belyses navnlig udviklingen efter reformationens gennemførelse i 1536 og kirkegodsets overgang til krongods.

Silkeborg lens jordebog 1586 (ved Poul Rasmussen 1964) rummer udover selve jordebogen Poul Rasmussens fremstilling af Silkeborg lens godsdistrikts historie for perioden tilbage til 1536 og for bispegodset for perioden før 1536.

Jacob Ulfelds jordebog på Ulfeldsholm, Selsø og Bavelse 1588 (ved Svend Gissel 1964) har foruden det almindelige jordebogsstof mange oplysninger om bygninger og forhold godset vedrørende. Udgaven prydes af originalens kolorerede prospekter af de godser, jordebogen omfatter.

Regnskaber er ofte det materiale, som lader os komme nærmest dagliglivet på godserne. Et af de ældste bevarede godsregnskaber stammer fra Herlufholm, og det er udgivet af Landbohistorisk Selskab, Merete Dahlerup: Herlufholm frie skoles regnskab 1585–86 (1975).

Præsternes centrale placering i ældre tid som bindeled mellem menigmand og myndighederne har sat sig frugtbare spor i såvel de indberetninger, man mellem år og dag afkrævede dem, som i private optegnelser og biografiske og topografiske indførsler i de ældste kirkebøger. Såvel land-

ets nordligste som sydligste egne er repræsenteret med Præsteindberetninger om fæstegodset m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599, ved C. Rise Hansen (1964) og Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m.v. for tiden efter reformationen, ved Troels Dahlerup, Carl Engelsen og Chr. Lisse. 1. hft. (1971), 2. hft. under udarbejdelse.

Vort kendskab til en stor del af de danske sognes topografi på Chr. 4.'s tid skyldes de indberetninger, som i 1620'erne og 1630'erne indsendtes til Ole Worm. Indberetningerne – som desværre mangler for Viborg, Slesvig og Sjællands stifter – har alle tidligere været trykt, men har skullet søges flere forskellige steder. Landbohistorisk Selskab har nu udgivet indberetningerne samlet: Præsteindberetninger til Ole Worm. Bd. I Indberetninger fra Ålborg og Ribe stifter 1625–42 og bd. II Indberetninger fra Århus, Fyn og Lunde stifter 1622–25, begge bind udgivet ved Frank Jørgensen, 1970–74.

I serien Ældre danske kirkebøger er hidtil udkommet Levnedsløb i Sørbymagle-Kirkerup kirkebøger 1646–1731. Bd. I–II ved Ole Højrup, 1963–68, genoptrykt 1975. Kirkebøgerne fra dette dobbeltsogn ved Slagelse er et af de fineste eksempler på biografiske optegnelser om sognets døde, som visse præster gjorde sig ulejlighed med at indføre i kirkebøgerne. Ole Højrup's udgave af de biografiske dele af disse sognes kirkebøger er rigt kommenteret, bl.a. på grundlag af Antvorskovs lens-, rytter- og amtsregnskaber.

Rigsarkivet har fortsat udgivelsen af Kancelliets Brevbøger til 1645 (1968). Før oprettelsen af Rentekammeret i 1660 ekspederedes landvæsenssager af enhver art gennem Kancelliet, og brev bøgerne hører derfor til blandt denne periodes vigtigste kilder til landbohistorien. Benytteren hjælpes som ved de tidligere bind i serien gennem sted- og personnavnregistre. Se i øvrigt Paul Ørberg: Kancelli og brev bøger i Fortid & Nutid bd. XXIV.

I 1971 udsendte Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie Arent Bernt-

sens Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed (1656) i reprografisk udgave efter originaludgaven, og i 1975 udsendte Landbohistorisk Selskab Henrik Pedersen: De danske landbrug, fremstillet på grundlag af forarbejderne til Chr. V's matrikel 1688 (1928). Den nye udgave er forsynet med en kildekritisk vejledning af Fridlev Skrubbeltrang.

For det 18. århundrede er det bevarede kildemateriale langt rigeligere end for de foregående århundreder. Erik Hvidtfeldt har udgivet Præsteindberetninger fra Viborg stift 1771 (Fra Viborg amt 1959). En anden type indberetninger – men ikke mindre betydningsfulde – er dem Rentekammeret i 1778 gennem amtmænd og lensbesiddere lod indhente om mulighederne for at forbedre landets kornproduktion, kvalitativt som kvantitativt. Disse indberetninger er trykt i Bol & By 3 (1962): Jens Holmgaard: Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Gennem disse indberetninger fås indblik i landbrugets produktionsvilkår i tiden umiddelbart før de store landboreformer. Materialet er ikke uden lakuner, og udgivelsen medtager ikke alle besvarelser på Rentekammer-cirkulæret.

Jens Holmgaard har i Danske Magasin 8. rk. bd. I udgivet Den stolbergske plan af 14. okt. 1758 til landboreformerne på Hørsholm gods, og Knud Prange har udgivet Bog over avlingen til Vær præstegård 1771–80 (Bol & By 6, 1972). Gennem disse præsteoptegnelser kommer man tæt ind på dyrkningsforholdene på en enkelt gård, ganske vist ikke nogen typisk bondegård.

Blandt udgivelserne af skøder og jordebøger, som også omfatter 1700-tallet, skal nævnes Skaføgaards adkomstbreve og jordebøger 1647–1797, udg. af Knud J. V. Jespersen m.fl. (1975). Kilderne ledsages af en fyldig indledning, hvori der bl.a. bringes betragtninger over jordebogsmaterialets kildeværdi.

At få udviklingen belyst, som den tog sig ud fra bøndernes side, er vanskeligt, fordi så få bønder har efterladt sig skriftlige vid-

nesbyrd. Landbohistorisk selskab har med udgivelsen af Fæstebonde i Nørre Tullstrup Chr. Andersens dagbog 1786–1797 udg. af Jens Holmgaard (1969, genoptrykt 1976) indledt udgivelsen af eksempler på bondedagbøger og -optegnelser fra 18. og 19. århundrede.

Birthe Hjorth Pedersen: Optegnelser fra Drejø 1794–1845 (Fynske årb. 1971) giver i uddrag en bondedagbog ført på den sydfynske ø, hvor driftsfællesskabet bestod til ind i det 19. årh. Fra 19. årh. har særlig de lokalhistoriske årbøger et omfattende stof af dagbogs-, arbejds- og regnskabsoptegnelser og erindringsartikler fra landbosamfundet. Her skal af den første type nævnes T. Balle: Hannæsbondens Christen Jørgensens dagbog og regnskabsbog 1826–75 (Thisted Amts Historiske Årbog 1971) og C. Gaardboe: En bondekarls dagbog 1876–77 (Vendssysselske årbøger 1966). Af erindringsartiklerne er der særlig grund til at fremhæve G. Rosling: Træk af fynsk almue- og bondeliv 1861–85 (Fynske Årb. 1970), der skildrer landbruget på overgangen fra det traditionelle bondesamfund til den nye tid – herunder brug, der *ikke* fulgte med. N. Fr. Rasmussen (udg.): Søren Hyldegaards erindringer (Hist. samf. for Sorø amt 1971–72), skildrer typen på en »andelsbonde« med den stærke aktivitet i politisk, fagligt og økonomisk arbejde. C. Lindberg Nielsen: J. B. S. Estrup som landmand (Fra Randers amt 1965) meddeler en række breve fra den fhv. konseilpræsident til forvalteren på Skaføgaard fra dette århundredes begyndelse.

En dagbog af en ganske særlig karakter er offentliggjort i Bol og by 7, F. Skrubbeltrang (udg.): M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795–97 (1973). Som medlem af den sjællandske hoverikommission berejste denne reformvenlige godsejer og amtmand et større antal godser, og hans optegnelser rummer et væld af oplysninger om hovedgaardssdrift, hoveriforhold og forholdet mellem godsejere og bønder. Udgiveren har forsynet udgaven med en

indledning, der giver en oversigt – den eneste nyere – over hoveriets udvikling før og under reformperioden.

Af Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser fra beg. af 19. årh. er genudgivet C. Dalgas: Ribe amt (1830/1972) og St. St. Blicher: Viborg amt (1839/1973), og ligeledes er genoptrykt Fr. Chr. Lund: Beskrivelse over Øen Thorseng (1823/1973). Aktstykker til Oplysning om Stavn-sbaandets Historie, udg. af J. A. Fridericia (1888) er genoptrykt af Kildeskriftselskabet i 1973.

Brede fremstillinger

Det almindelige standardværk om dansk historie, Politikens Danmarks historie (1962–66) er kun delvis tilfredsstillende, når det gælder skildringen af landbruget og landbosamfundet. Bedst står bd. 7 (1596–1660), 8 (1660–1721), 12 (1870–1913) og 13 (1913–39), som må siges rimeligt at meddele, hvad der omkring 1960'ernes begyndelse kunne siges og menes om de forskellige perioder. Det må særlig beklages, at dispositionen af bd. 9 og 10, der skiller ved 1784, tilligemed forfatterens interesser har gjort fremstillingen af perioden ca. 1750 til 1810 mindre tilfredsstillende.

Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750 (1962) er for landbrugets vedkommende, kontant og klart udformet og ajour med den foreliggende litteratur. Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I–II (1971–74) bringer mere stof, bl.a. værdifuldt talmateriale, og giver med den større bredde lejlighed til en mere detailleret fremstilling. Mange steder mærkes dog i de enkelte sagforhold forf.'s stærke afhængighed af den foreliggende, ældre eller nyere, litteratur.

Axel Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede (I 1790–1870, 1963 og II 1870–1963, 1964) samt Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede (I

1620–1720, 1969 og II 1720–1790, 1971) lægger sig bevidst op af traditionen fra Troels Lunds kulturhistoriske linie med en stærk vægt på fremstillingen af dagliglivet, arbejdet, festsikke og moralnormer osv. I hvert bind bidrager flere medarbejdere og det giver naturligvis fremstillingen skiftende præg og værdi, men der er gode bidrag til landbrugets udvikling fra 1600-tallet og til idag og naturligvis meget stof om landbosamfundets liv.

I de allerseneste år er der fremlagt en lang række skitser til en marxistisk fremstilling af større eller mindre perioder af dansk historie. Mest gennemarbejdet er Busck m.fl.: Klassestrukturen i Danmark 1870–1920 (Den jyske historiker 3/4, 1973/74), som trækker linien tilbage til ca. 1750, og et forsøg på særlig at beskæftige sig med landbrugets og bindernes forhold i Marxistisk antropologi 3/4, 1974 – Jørn Falk m.fl.: Bønder og klassekamp.

Enkelte lokaliteters historie

En betydelig mængde oplysninger vedrørende landbrugets historie og tidligere tiders landbosamfund er fremlagt i *sognehistorierne*, der stadig bliver udsendt i et ret betydeligt omfang. Der er stor forskel i disse bøgers omfang – og adskillige af de mest kortfattede er ikke medtaget i det følgende – og i kvalitet. Tilsyneladende fastholdes den traditionelle fordeling med de fleste og bedste fra det vestlige Jylland, færre fra resten af hovedlandet og Sjælland og ingen fra Lolland-Falster og Bornholm.

Et betydeligt antal sognehistorier, først og fremmest fra Vestjylland, koncentrerer sig meget stærkt om de enkelte ejendomme og deres besidders historie. H. P. Jensen: Dejbjerg (1966), bringer imidlertid også gode bidrag om sognets religiøse liv i nyere tid med det stærke præg af indre mission. Valdemar Andersen og Alfred Kaae har bidraget med hver en lille række bøger. Også deres skildringer er i høj grad rettet ind mod de enkelte gårde og steder

historie, men sigtet – at skildre det lokale samfund – bliver dog ikke derfor tabt. Begge har i fuldt omfang draget nytte af tingbøgerne til skildringen af tiden før 1800 (meget få har benyttet retsbetjentarkiverne til at belyse forholdene senere), og i deres bøger lægges også vægt på det for hvert sogn særegne. Valdemar Andersen har udsendt: Hærvejssognet Læborg (1961), Vorbasse. Et hedesogns historie (1963), der bl.a. skildrer den tidlige hede-kolonisation, og Bække sogn II (1973). For Alfred Kaaes vedkommende drejer det sig om: Lem sogn (1962), Hover (1967) og Staby sogn (1972).

Hans Jensen: Grene sogn 1790–1969 (1969) og Kr. Kristensen: Fåborg sogn (1962) har hovedvægten på tiden efter 1800 og lægger stor vægt på behandlingen af lokalsamfundets institutioner, sogneråd, skolevæsen og foreningsliv. H. C. Boje: Gødvad sogns historie (1969) er meget kortfattet for tiden efter 1800, men rummer meget, og kyndigt behandlet stof om landbefolkningens levevilkår under skiftende ejere (kronen, private godsejere) frem til reformerne. Skildringen af Gødvadbøndernes forhold kan virke som et korrektiv til de sædvanlige skildringer af bøndernes kår i 17. og 18. århundrede. Henning Hall: Skår af Randlev-Bjergager sognes historie (1971) – en meget statelig publikation – fra 1700-tallet og fremefter giver en bred, detaljeret, men måske lidt uoverskuelig, fremstilling af landboforholdene i de to sogne. Niels Blichers tid i pastoratet er naturligvis indgående behandlet.

Fra Fyn må fremhæves Sv. Frederiksen: Åsum. Træk af sognets historie (1968), hvor hovedvægten er lagt på sognets forhold i 1700-tallet og hvor bevarede optegnelser fra en af gårdene tilbage til 1780'erne giver fremstillingen særlig værdi ud over det snævert lokale. For Sjællands vedkommende kan nævnes Arne Majvang: Dalby og Tureby sognes historie I–III (1960–63) rummer i bd. 2 en bred skildring af herregården Turebyholms historie, i bd. 3 landsbyen Dalbys forhold med

ikke mindst en god belysning af kulturelle, sociale og politiske forhold efter landboreformerne. S. K. Risbjerg Thomsen: Blade af Saaby og Kisserup sognes historie (1968) er ret kortfattet, men udnytter provst Heibergs omfattende optegnelser i kaldsarkivet vedr. reformerne. Niels Fr. Rasmussen m.fl.: Om liv og virke i Nordrup-Farendløse 1800–1970 (1970) er en udmærket skildring af det lokale økonomiske, politiske og organisatoriske liv, mens Jens E. Hansen m.fl.: Sneslev sogn i Midtjylland (1974) er veludrustet og i mange henseender et mønster for tilsvarende arbejder. Her er landsbyen og den lokale herregård (Eskilstrup) behandlet ligeligt og ført op til idag. Kirke og præstehistorie fylder ikke urimeligt, men der er blevet god plads til sognets institutioner fra midten af 1800-tallet og frem til idag.

Af *godshistorier* foreligger få et beskedent antal. Arne Majvang: Bregentved. Haslev og Frerslev sognes historie (1972) er meget koncentreret om ejerne af Molkteslægten og udtømmer på ingen måde det rige materiale til godsets historie, der findes på stedet. I R. Skovmand: Jægerspris slot og kong Frederik den syvendes stiftelse (1974) har Claus Bjørn ret kortfattet behandlet godsets historie. Noget mere plads har godshistorien fået i Ørslev kloster (1975), hvor J. P. la Cour Dragsbo og Grete Rung skildrer Ørslev kloster som landbrug efter 1584. Skildringen har tyngdepunktet i det 19. årh. og 20. årh.'s begyndelse. Temmelig indgående er også P. K. Hofmansen: Estvadgård og Flyndersø Mølle (Skivebogen 1973–74) med tyngdepunktet før 1800. H. K. Kristensen: Hovedgården Estrup i Malt herred (1968) er en solid og kyndig fremstilling af et tilsvarende mellemstort jysk gods' historie, men her med vægten lagt på 17. og 18. århundrede. C. D. O. Lunn har gennemgået Knabstrups historie (Fra Holbæk Amt 1961–67) og H. Mark tilsvarende det østjyske gods, Kollerups (Østjysk Hjemstavn), begge med stærk vægt på det personalhistoriske. Svend B. Olsen: Svenstrup (Fra Himmerland og Kær Herred 1969) og J. Jeppesen

Jensen: Nordkær (Fra Himmerland og Kær herred 1971) behandler en storbondegårds udvikling fra senmiddelalderen til idag.

Enkelte *egnes* eller *lokaliteters* landboforhold er behandlet i Bjerre herreds bogen (1963), hvor en opsplnitning på mange afsnit kan vanskeliggøre overskueligheden. Gunnar Olsen: Kronborg vestre birk (1961) har jurisdiktionens historie som hovedemne, men får dog plads til en kyndig gennemgang af landboforholdene, hvor man særlig mærker sig forfatterens påvisning af bøndernes relative velstand i 16. årh. og senere behandlingen af sandflugten. Den helt lille lokalitet, landsbyen, følges fra middelalderen til vor tid i Erik Kromann: Bukkehave – en landsbys historie (Lolland Falster historisk samfunds årbog 1967). Karl Erik Frandsen: Taarnby (1975) og Karl Erik Frandsen m.fl.: Starreklinte (Kulturgeografi 1975) er omtalt nedenfor (se s. 82).

Tiden indtil 1660

Befolkningsforhold og landbosamfundets befolkningsgrupper

Den demografiske udvikling indgår naturligt i mange landbohistoriske fremstillinger, men desuden foreligger en del afhandlinger fra de seneste år, hvor netop befolkningsforholdene på landet har været hovedemnet. I reglen er der samtidig tale om forsøg på at belyse de enkelte gruppers indbyrdes relationer socialt og retligt.

I landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang (1970) har Thomas Riis publiceret en studie: Villici og coloni indtil 1340. Afhandlingen konkluderer, at coloni (gårdsæderne) bevarede en ret ensartet status, mens villici (bryderne) i løbet af perioden blev en langt mere differentieret gruppe. Tillige berører Riis diskussionen om feudalisering i Danmark.

Den nordiske adel i senmiddelalderen var emne for det nordiske historikermøde i København 1971. Møderapportens danske bidrag er udarbejdet af Troels Dahlerup

(s. 45-80). Her belyses adelens rolle som godsejere og der gives et rids af godsstrukturen indtil reformationen. Erik Ulsig har i sin disputats Danske adelsgodser i middelalderen (1968) analyseret dels adelens forhold, og dels de øvrige grupper inden for det datidige landbosamfund: bryder, landboer og gårdsæder.

Knud Prange har med Bonde i Thy. En standshistorisk studie (Bol & By 5 s. 19) bidraget til forøget indsigt i specielt lavadelens forhold, idet en enkelt sådan slægt følges igennem 1400- og 1500 tallet. Samme del af adelen har været emne for Kr. Værnfelts undersøgelser i jyske tingbøger fra 15-1600-tallet: Kjær herreds knaber og deres frænder (Fra Himmerland og Kjær herreder 1967). Studier over såvel en enkelt adelmands forhold som dansk adelig økonomi i almindelighed i 1600-tallet er foretaget af Helge Land Hansen, koncentreret omk. den fynske adelsmand Ejler Høg (Fynske årb. 1969-70).

Sv. Aa. Hansen har med disputatsen Adelsvældens grundlag (1964) fra 1475 til 1720 fra en økonomisk-sociologisk synsvinkel markeret nogle hovedudviklingslinier.

Generelt kan der endvidere henvises til litteraturen om agrarkrise, ødegårde m.v., hvori demografien selvfølgelig indgår.

Den senmiddelalderlige krise m.m.

Krisen i det senmiddelalderlige agrarsamfund samt dens årsager og konsekvenser i videste forstand har optaget adskillige forskere i de senere år. Meget af denne forskning har som sit udgangspunkt taget C. A. Christensens banebrydende afhandling Ændringer i landsbyens sociale og økonomiske struktur (Hist. Tidsk. 1964) samt rapporten fra det nordiske historikermøde i Bergen samme år, hvor C. A. Christensen ligeledes har taget denne problemstilling op. Med inspiration i historikermødet dannedes Det nordiske Ødegårdsprojekt for gennem punktanalyser fra de nordiske lande at nå frem til synteser omkring års-

gerne til ødegårdsproblemet. Et foreløbigt resultat af dette inter-nordiske arbejde er Publikasjon nr. 1. Nasjonal forskningsrapport 1972. Svend Gissel har udarbejdet det danske bidrag til rapporten.

Uafhængigt af C. A. Christensen har Erik Ulsig i disputatsen om sjællandske adelsgodser (se s. 55) kunnet påvise nedgang i landgilden og krisetilstande i almindelighed. Ulsig, hvis undersøgelser rækker frem til Chr. 2.'s tid, gør op med forestillingen om bondegården som den centrale brugsenhed i højmiddelalderen; der var i høj grad tale om storgodser. Et vægtigt nyt bidrag til diskussionen er givet med Per Raslows studier over Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede (H.T. 1975). I dette herred påvises en forholdsvis forskellig udvikling for de enkelte godsenheder, alt efter hvem ejeren var og hvor godset var beliggende. Der manes til lige til forsigtighed mod generaliseringer ud fra det ofte spinkle og tilfældige kilde-materiale, som står til rådighed.

Med sin studie over jordprisforholdene har E. Ladewig-Petersen belyst konjunkturforskydningen 1370–1440 (Middelalderstudier tilegnet Aksel E. Christensen 1966). Prisfaldet på jord med ca. 40 % i den omhandlede periode var en af årsagerne til fæstesystemets fremmarch. Denne brugsform hævdes under de givne betingelser at have været mindre bekostelig end det hidtidige brydesystem.

Svend Gissel har i festskriftet til Fridlev Skrubbeltang 1970 rettet kritiske bemærkninger mod Ladewig-Petersens metode i nævnte afhandling (Om belejlighed og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1660).

Kendskab til gårdantallet over en længere periode kan være med til at kaste lys over den økonomiske udvikling. Fridlev Skrubbeltang: Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede peget på en noget større kontinuitet end hidtil antaget. (H. T. 1971).

Ejendomsforhold

Poul Rasmussen: Dronningborg lens jordegods (Fra Randers amt 1960) offentliggør en oversigt over lenets besiddelser og over de enkelte gårdes oprindelse. Sogn for sogn giver Kr. Værnfeldt redegørelse for ejendomsforholdene i Kjær herred fra ca. 1500 til vore dage (Fra Himmerland og Kjær herreder 1969) og noget tilsvarende har samme forfatter gjort i en mindre studie fra Hvorup sogn (sammesteds).

Knud Prange har i Bol & By 5 skrevet om selvejets omfang på reformationstiden. Det påvises, at Th. Bangs angivelser (H. T. 8 r 6 bd. 1916) af at der var 10–15 % selvejere i Jylland efter Klementsfejden hviler på et meget spinkelt kildegrundlag. Samtidig peges på nye veje for udnyttelse af de mange lensjordebøger til belysning af selvejets udbredelse ved denne tid.

Bøndernes afgifter m.v.

En væsentlig del af kilderne til perioden før 1660 udgøres af regnskaber og jordebøger som giver gode muligheder for oplysninger om bøndernes afgifter. Deres vigtigste afgifter landgilde og hoveri har været genstand for indgående studier i de senere år. Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland (1968) giver en længe savnet analyse af landgildens sammensætning og dens forhold til udsæden. Gissels bygger bl.a. på besigtigelsesforretninger i forbindelse med de store mageskifter efter reformationen. Landgilden ses som en afspejling af det, den ydedes for brugen af. En fyldig dobbeltanmeldelse af F. Skrubbeltang og Svend Ellehøj findes i H.T. 12 r. 6 bd.

Svend Gissel har tillige med Bol og by på Selsø gods (Bol & By 1) fremlagt detailstudier til disputatsen. Her udnyttes Jacob Ulfeldts jordebog 1588 og Sjællands stifts landebog, begge udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Svend Gissel. Der gives definitioner på de vanskelige begreber bol og skyld, ligesom herlighedsafgifterne og landgildevariansen 1559–1672 analyseres.

En præsentation af lensregnskaberne,

specielt med henblik på de muligheder, de rummer for at komme tæt ind på bøndernes afgifter, er givet af Håkon Bennike Madsen: En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved len 1511 (H.T. 1960) og: Næsbyhoved lens bønder. En analyse af fem lensregnskaber (Fynske årbøger 1963). Her berøres ikke kun fæstefgifterne, men også skatter og sagefalds-afgifter m.m.

Alfred Kaae har i flere sammenhænge beskæftiget sig med de vestjyske fæsternes afgiftsforhold, det vil først og fremmest sige landgilden. Kaae behandler landgilden i Lundenæs len i Hardsyssels årbog 1959 og samme emne har han taget op i Vestjyske godsejere og deres bønder (Hardsyssel årbog 1965). Det er navnlig tingbøgerne, der er benyttet, og på grundlag heraf påvises interessante landgildeforandringer.

Hoveriet har for perioden før 1660 været stedmoderligt behandlet i litteraturen. Årsagerne skal naturligvis søges i de problemer, som de mulige kilder rummer. Hoveriet var ubestemt og dets omfang fremgår ikke på samme måde af kilderne, som det er tilfældet med landgilden. Så meget desto vigtigere er C. Rise Hansens udgivelse af udspisningslisterne (fortegnelser over, hvad de hoverigørende fortærede) fra Ringsted Klosters gods 1570–1620 og navnlig den omfattende indledning (75 sider!) som ledsager kildeudgaven. Her belyses hoveriets art og sammensætning, hvorimod det må erkendes, at der fortsat ikke kan siges meget om den reele hoveribyrd for den enkelte bonde i denne periode. Hvis dette problem overhovedet lader sig løse, kan det næppe ske på grundlag af udspisningsregistrene ved lensregnskaberne.

I festskriftet til Fridlev Skrubbeltrang (1970) har C. Rise Hansen skrevet om Hovbønder som havnearbejdere 1609/10–1619/20. Kildegrundlaget her er ligeledes udspisningslisterne, men undersøgelsen tager sigte på en beskrivelse af det specielle hoveri, der var pålagt bønderne i Korsør.

Stedsmålsregistrene i lensregnskaberne giver gode oplysninger om de beløb, der betales ved fæstets tiltrædelse. Herom har Jørgen H. Andersen for Københavns lens vedkommende 1611–61 behandlet i Lensregnskaberne stedsmålsregistre som landbohistorisk kilde (H. T. 1974). Stedsmålenes (senere benævnt indfæstninger) størrelse ses i forhold til gårdenes størrelse, landgilden, jordens beskaffenhed m.m. En af konklusionerne er, at der selv inden for et enkelt len har været store lokale forskelle, delvist bestemt af ovennævnte faktorer.

Som en almen introduktion til lensjordebøgerne – og dermed til bondeafgifterne – kan sluttelig peges på Poul Rasmussen: Lenenes og domkapitlernes jordebøger i sidste halvdel af det 16. århundrede og begyndelsen af det 17. århundrede i festskriftet til F. Skrubbeltrang (1970). Her gives med udgangspunkt i materialet fra Århus-egnen en grundig og indsigtfuld analyse af hvad man kan forvente at finde svar på i disse kilder.

1660–1760

Befolkningsudviklingen samt enkelte gruppers forhold

Periodens befolkningsudvikling er emnet for Aksel Lassen i *Befolkningsudviklingen i Danmark 1660–1769*. (Jy. Sml. V 1960). Udgangspunktet er de omstridte hovedskattemandtall fra 1660, som sammenholdes med kirkebøgernes oplysninger om fødte og døde frem til den første folketælling 1769. I Skæbneåret 1659 var forf. undersøgelser over pestens virkning på befolkningsforholdene begrænset til Jylland, her er det Sjælland. Lassen når frem til at påvise en befolkningsstigning i løbet af perioden frem til 1769 på godt 50 %. Endnu kan diskussionen om det vanskelige spørgsmål, som demografien er og bliver i tiden før de egentlige tællinger, dog ikke siges at være afsluttet.

Ejendomsforhold

Også for denne periode kan Kr. Værnfeldts foran nævnte fremlæggelse af ejendomsforholdene i Kjær herred fremhæves. De bygger på meget store dele af arkivernes relevante kilder, når det gælder spørgsmålet om hvem der ejede jorden og brugte den (antal gårde og huse).

Efter 1671 blev en del godser ophøjet til len stamhuse eller fideikommissier. Til opnåelse af disse særlige rettigheder krævedes centraladministrationens bevilling, hvorfor meget betydelige kilder til disse godsers historie »skjuler« sig i Danske Kancelli. Birgit Bjerre Jensen har i Arkiv 1970 dels peget på hvad terminologien dækker over og dels hvilke hjælpemidler, der findes for den der arbejder med disse godstyper. Oversigten dækker hele lens-perioden (til 1919).

Fæsteforhold

Hans H. Fussings disputats om Herremand og fæstebonde (genudgivet 1974) byggede bl.a. på det rige tingbogsmateriale. Dette materiale har senere inspireret andre, ikke mindst lokalhistorikere.

I Alfred Kaaes: Fæster og husbonde i Hammerum herred fremlægges i systematiseret form indholdet af tingbøgerne 1689–1751. Derigennem belyses mange sider af fæsteforholdene for en periode, som de fleste steder er fattig på fæsteprotokoller og andre egentlige fæstearkivalier. Som hovedemner kan nævnes restanceforhold, gårdforsiddelse, forholdet mellem bønderne og deres foresatte (fogder af enhver art) og bøndernes retsstilling i det hele taget. Selvejere fandtes stadig – og navnlig i disse egne af Jylland – og også disses ofte betrængte forhold giver bogen et indblik i. Ligeledes på grundlag af tingbøgerne har Kaae i Vestjyske godsejere søgt at råde bod på den mangel, at det vestjyske materiale kun i ringe grad har været taget med, når man har fremstillet fæstebøndernes forhold i denne periode. Her er det atter emner som restancer, landgilde-

forhøjelser, forsiddelser og ikke mindst kontroverser i forbindelse med bønderkarenes militstjeneste, der behandles.

Specielt de østjyske fæsteres forhold, men i øvrigt fæsteforhold i almindelighed, behandles i Fridlev Skrubbeltrang: Strejftog blandt østjyske bønder, (i Østjysk Hjemstavn 1961). Her præsenteres dels ved farverige eksempler og dels gennem Skrubbeltrangs meget omfattende fæsteundersøgelser i øvrigt de centrale emner i 18. årh.'s landbohistorie. D.v.s. den økonomiske udvikling ridses op, og læseren får en introduktion til fæsteforhold i snæver forstand, årsager til fæsterskifter og indfæstningsforhold samt til landgilde og hoveriforhold.

Synet på bonden og behandlingen af ham rent korporligt berøres ofte i fremstillinger af denne periodes landboforhold, tiden før den humane strømning slog igennem. Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe (1960) gennemgår tugtelsesrettens historie, og påviser ud fra eksempler hvordan afstraffelse af bønderne kunne gå for sig. Ligeledes belyses centrale aspekter vedr. forholdet bønder/fogder. Gunnar Olsen slog til lyd for, at mange af tidligere tiders forestillinger om hårdhændet brug af f.eks. træhesten kan opgives, men understreger samtidig, at kilderne ikke giver mulighed for en kvantitativ analyse omk. problemet. F. Skrubbeltrang har knyttet kritiske bemærkninger til bogen i sin anm. i H.T. 11. rk. VI. bd. 1962, hvor der gøres opmærksom på ridefogedinstrukserne som kilde til forståelse af hverdagen på godserne.

H. K. Kristensen har i Ridefogdens arbejde på et privat gods i 1700-tallet (Nørholm og Lunderup) (Årbog for Ribe amt 1973) sammenholdt de bevarede instrukser og tingbøgerne og herigennem – måske ikke overraskende – kunnet påvise mangel på overensstemmelse mellem teori og praksis vedrørende behandlingen af bønderne. Samme forfatter har i Bondekår omk. 1700 (Århus stifts årbog 1962) fulgt en enkelt bondes skæbne på grundlag af tingbøger og fæstebreve. I modsætning til

hvad der må antages at være almindeligt ved denne tid ser man her et eksempel på en social opstigning fra fæster til selvejer, og herved bidrager artiklen på udmærket vis til at nuancere det traditionelle billede af den evig fortrykte bonde.

Krisetider og landbrugets økonomi

Åage Fasmer Blomberg giver i Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–60 (1973) et udførligt billede af krigens virkninger for bønderne, det gælder såvel kronbønderne som bønderne under de private godser og selvejerne (ca. 7%). Gennem lensregnskaberne og tingbøgerne tegnes et billede af de økonomiske og sociale forhold, herunder naturligvis navnlig af krigens negative virkninger: de afbrudte gårde, bøndernes manglende betalings-evne p.g.a. ødelæggelserne m.m. Virkningerne af svenskekrigene berøres i adskillige lokalhistoriske undersøgelser, eksempelvis kan peges på folkelivsforskeren August F. Schmidt fra Vester Nebel sogn (Brusk herred) Vejle åmts årb. 1959).

Landbrugets krise i 1730'erne har i tidens løb været genstand for flere undersøgelser, men et meget vigtigt kildemateriale til belysning af krisen har kun i ringe grad været inddraget. Det drejer sig om de indberetninger fra amtmændene, som man lod indkalde i 1735. I Arkiv 1970–72 har Hans Sode-Madsen givet en analyse af dels baggrunden for indberetningerne, og dels disses indhold og muligheder for at bringe nyt ind i diskussionen om krisens årsager og virkninger. Sode Madsen påpeger, at der var tale om en afsætningskrise og at krisen ikke så meget skyldtes folkemangelen (det var tidens hyppige forklaring) som karlenes ulyst til at fæste gårdene.

Tillige antydes indberetningernes muligheder for uddybning af emner som fæsteafgifterne og skatterne, fæsteforholdene og det syn, man i 1735 havde på bønderne. Forf. peger på flere af de forløbere for den senere reformbevægelse, som kan spores i dette materiale.

Bøndernes økonomi var dengang som nu uhyre afhængig af afsætningsforholdene. Som nævnt er dette et centralt spørgsmål i Sode Madsens artikel, men også Andreas Jørgensen har i Arkiv bd. 1 1966 berørt dette vigtige og nok noget upåagtede problemstilling i Bonde og borger på Møn i det 18. årh. – (Nærmere bestemt krisen i 1730'erne).

Markdrift og bebyggelse

Det bedste materiale til oplysning om, hvordan landsbyernes marker var inddelt i fællesskabets tid er utvivlsomt markbøgerne 1682–83. Få er som Poul Rasmussen trængt dybt ned i dette vanskeligt tilgængelige materiale, og resultaterne er publiceret i Bol og By 2 og 8. I nr. 2: De regelbundne landskifter, deres beskrivelse og deres bestemmelse redegøres for de begreber, der opereres med i markanalyser. Dernæst for selve markbøgerne, deres fejl og mangler og hvilke muligheder de rummer for forståelse af bymarkernes inddeling. P. R. gennemgår udførligt de forskellige landskiftetyper på et jysk materiale. I forlængelse af disse undersøgelser kan Markbog-analyser og bebyggelseshistorie i Østjylland ses (Bol og By 8). Igen får man vigtige definitioner på en række af de vanskelige begreber, som den der arbejder med bebyggelse og markdrift støder på. Det gælder navnlig de omstridte bol. Der gives inspirerende anvisninger på, hvilke muligheder markbøgerne i sammenstilling med det 18. århundredes udskiftningskort og beregninger giver for en rekonstruktion af bymarkerne på matriklens tid og for overhovedet at give beskrivelser af bebyggelsesforholdene (herunder påvisning af forsvundne landsbyer og gårde).

Forsøg på rekonstruktioner af marksystemer i fællesskabstiden på grundlag af markbøger og udskiftningskort fra ca. 1800 er gjort af Karl Erik Frandsen for landsbyen Starreklit i (Kulturgeografi 1975). Samme sted vil man tillige finde bonitetskort og udsædsopgørelser dels på grundlag af landgildematriklen 1662, og

dels på grundlag af synsforretninger for det 18. århundredes vedk.

For så vidt angår markinddelingen og bebyggelsesforholdene i landsbyen er en tilsvarende undersøgelse af K. E. Frandsen og Aa. H. Kampp gjort for landsbyen Sdr. Vestud på Møn (Geografisk Tidsskrift 1967) og senest af K. E. Frandsen i Tårnby. Træk af bebyggelsehistorien (1975).

Ole Widding har taget udgangspunkt i Poul Rasmussens oversigter i Bol og By 2 for at påvise nytten af at sammenstille markbøgerne med senmiddelalderligt materiale. Konklusionen bliver et delvist opgør med visse af Poul Meyers og tidligere Arups teser om at landskiftet først er kommet ind i billedet i 1400–1500 tallet. Rebningen – altså inddeling v.h.a. et reb – var kendt og benyttet allerede på landskabslovenes tid i Danmark.

1760–1800

Befolkningsforhold

Når det gælder demografien giver denne periode anderledes fast grund under fødderne end det er tilfældet for tidligere perioder. Der afholdes folketællinger 1769, 1787 og 1801, og selv om materialet særligt for 1769 er mangelfuldt – se dog Poul G. Ørberg: At skrive i mandtal (Skalk 1975) – har ikke mindst 1787 og 1801-tællingerne været benyttet. Her må først og fremmest nævnes Hans Chr. Johansen: Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkr. år 1800 (Historie IX, 1970–72).

På materialet fra Rousing herred, Randers amt, afprøves metoder til brug for parallelanalyser af danske befolkningsforhold i det 18. årh. Man koncentrerer sig om fertilitet, dødelighed, vandringer og alder for indgåelse af ægteskab. Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede (1975) overfører undersøgelsen på et landsdækkende materiale – 26 sogne – og udnytter foruden 1787 og 1801-tællingerne også kirkebogs materialet, hvorigennem det er

muligt for undersøgelsen også at belyse forhold før 1787. Poul Thestrup: Methodological Problems of a Family Reconstitution Study in a Danish Rural Parish before 1800 (SEHR 1972) repræsenterer et punktstudie i Glostrup sogn, Københavns amt, og bygger på kirkebogsmateriale fra 1677 suppleret med skattemandtal og tællinger. Grete Rung: Familierne i en landsby i godt 100 år (Præstø amts årbøger 1971–72) og samme: Gårdmænd og husmænd i Lystrup – en sjællandsk landsby i O. Löfgren: Familie, hushold og produktion (1974) følger udviklingen fra 1787 og frem til begyndelsen af vort århundrede.

Ingwer Ernst Momsen: Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1974) har ikke mindst i gennemgangen af folketællingernes organisation stor interesse også for danske forhold, og Benny Brinch: Folketællingen 1801 (Fortid og Nutid 1973) retter med udgangspunkt i en analyse af tællingens resultater for øen Fur i Limfjorden en kritik mod den hidtidige almindelige forestilling om denne tællings pålidelighed.

Ejendomsforhold

Omkring 1760 var kun ganske få procent af bønderne selvejere, men med de store ryttergodssalg fra 1760'erne øges tallet. Målet var primært at skaffe staten øgede indtægter, men tankerne om ejendomsbønder begynder at spille en rolle (bl.a. Henrik Stampe). Bøndernes stilling i dette spørgsmål har været berørt i flere skrifter. I Fra Holbæk amt 1962 har Chr. Mikkelsen offentliggjort: En statsspekulation med alvorlige konsekvenser for mange bønder. Det drejer sig om bønderne under krongodset i Odsherred, som man i løbet af 18. årh. udbød på auktion ikke mindre end fire gange. Artiklen er koncentreret om auktionerne i 1770'erne og bøndernes rolle i denne forbindelse. Spørgsmålet er bredere behandlet i Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred. Fæsterne under krongodset i Odsherred blev først selvejere midt i 19. årh., men slap for, som det var

tilfældet med ryttergodsbønderne under Vordingborg og Antvorskov, at komme under nyoprettede godser ved salg af området til private.

På Falster forsøgte bønderne i 1790'erne at blive selvejere, men deres projekt om overtagelse af et gods fik ikke støtte i finanskollegiet. Herom beretter P. Jensen: Den kgl. forvalter på Westenborg Gerh. Faye. Bidrag til Falsters landbohistorie (Lolland-Falsters hist. samf. årb. 1974). Mere indgående i sin anvendelse af kildematerialet er Ole G. Nielsen: Salget af Antvorskov ryttergods 1774 (Hist. årb. for Sorø amt 1974), hvor der tages stilling til, hvorfor krongodset blev solgt, hvad udbytter blev og hvilke konsekvenser det fik for området, og der drages nyttige paralleller til Holger Munks Rytterbonden (1954). F. Vestergaard: Salget af det vordingborgske rytterdistrikt (1975) gennemgår afhændelsen af dette krongodsområde støttet af et udmærket kort- og billedmateriale. Fra midten af 1780'erne stillede man bønderne på kronens ejendomme arvefæste i udsigt, bl.a. i Nordsjælland, i Odsherred og på Bådesgård på Lolland. Emnet er belyst i Birte Stig Jørgensen: Udskiftningen i Nordsjælland (1967), samme: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt (Festskrift til Fridlev Skrubbeltrang 1970) og for Odsherreds vedkommende i Margit Mogensens ovennævnte bog. Jens Holmgaard: En jysk godsslagting (Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang 1970) skildrer et vestjysk gods, Stårupgårds, adsplitning omkr. 1800.

Fæsteforhold

F. Skrubbeltrang: Fæstegaarden som forsørger. Aftægt og anden forsorg (Jyske samlinger 1961) fremlægger resultater af en omfattende undersøgelse af materiale til fæstevæsenets historie, her væsentligst fra jyske godser, og belyser her spørgsmålet om familiefæste (dvs. at søn eller svigersøn overtog gården) og retten til at nyde aftægt hos sin efterfølger. I tal og tabeller vises, hvorledes materialet tyder på for-

holdsvis størst velstand og tryghed på Fyn og i Østjylland, mens Sjælland bød de ringeste kår. Karakteristisk er den ofte glidende overgang til aftægt, idet man kunne delvis afstå sin gård til efterfølgeren. Også godsledelsens syn på aftægtsspørgsmålet behandles, og der synes at have været et vist, frit spillerum for den afgående og nytiltrædende fæster. Samme emne belyses for Ribe amts vedkommende i Sig. Kristensen: Om aftægtskontrakter og aftægtsforhold belyst gennem kontrakter fra Ribe amt (Fra Ribe amt 1965).

Indenfor fæstesystemet synes der i 18. årh. at kunne spores tilløb til udviklingen mod bondeselveje. F. Skrubbeltrang: Development in Tenancy in Eighteenth-Century Denmark as a Move towards peasant Proprietorship (SEHR IX, 1961) opridses baggrunden for selveje og arvefæstes fremvækst. Afgørende var de bedre konjunkturer fra 1750 og kronens bestræbelser for at afhænde jordegods for at skaffe penge.

Familiefæste var udbredt, og i direkte forlængelse heraf kan arvefæstet opfattes. Konklusionen i artiklen peger på, at fæstevæsenet førte frem mod selveje, ikke mindst i Jylland, allerede i løbet af 18. årh., mens udviklingen på Sjælland først ind i det følgende opviste samme tendenser.

Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred (1974) gennemgår problemet for et afgrænset sjællandsk område med en sammenligning af det odsherredske krongods og privatgodset Dragsholm. Et af resultaterne er påvisningen af større langmodighed med hensyn til restancer o.lign. på krongodset.

Hedekolonisation

Et karakteristisk træk for ikke mindst den tidligere del af reformtiden var iveren for nyopdyrkning af hidtil uudnyttede områder, og herhjemme var det først og fremmest de store jyske hedestrækninger, man interesserede sig for. Vald. Andersen: Den jyske hedekolonisation (1970) giver en grundig redegørelse for baggrunden for

koloniseringen, bebyggelsernes etablering og kolonisternes senere skæbne. Samme emne belyses, med yderligere udnyttelse af kildematerialet til tilværelsen i kolonierne og med en stærkere placering af kolonisationen i en generel opfattelse af samfundets udvikling i slutningen af 18. årh., i Niels Windfeld Lund: *Kartoffeltyskerne* (Folk og kultur 1975).

F. Skrubbeltrang: *Det indvundne Danmark* (1966) giver i en bred indledning til Hedeselskabets historie også en fremstilling af opdyrkningsens historie i 18. og første halvdel af 19. årh.

Hoveri

Hoveriet var stigende i løbet af det 18. århundrede, og det var bl.a. på den baggrund hoverispørgsmålet blev et af hovedemnerne for reformlovgivningen. En samlet fremstilling af problemerne omkring hoveriet har Fridlev Skrubbeltrang givet i indledningen til *Løvenskiolds hoveridagbog* (se side 52f.). I et afsnit gennemgås hoverisagens første fase 1767–90. Hoveriforordningerne 1769, 1771 og 1773 nyvurderes og et hidtil upåagtet forordningsudkast 1768–69 fremdrages. Senere behandles de frivillige hoveriforeninger efter 1791-hoveriforordningen. Målet med disse foreninger var først og fremmest en fastsættelse af hoveriets størrelse. Ofte ses en fastfrysning af et i forvejen stort hoveri.

Birgit Løgstrup har i *Bol og By 8* præsenteret baroniet Løvenborgs hoveriforhold i en afgørende periode omkring den struenseeske hoveriforordning i 1771. Det påvises, at det meget store antal hoveridage (275) som fremgik af hoverireglementet 1770 var langt over det, hovedgårdsmarkerne behøvede til dyrkningen. Det viser hoveribogen, og modsat den opfattelse, som har været fremherskende, ser det ud til at 1771-forordningens normer for hoveriet blev overholdt – i det mindste for dette gods' vedkommende. I afhandlingen berøres også bøndernes afhængighedsforhold til godsejerne netop i forbindelse med hoveriet.

I Margit Mogensen: *Fæstebønderne i Odsherred* (Skrifter udg. af Lokalhistorisk Afd. 4, 1974) er hoveriet analyseret for henholdsvis krongods og privatejet gods i perioden 1750–1800. For krongodset gør sig det specielle forhold gældende, at de først pålægges hoveri in natura i 1770'erne.

Opnåelse af hoveriforeninger i 1790'erne frembød mange vanskeligheder på lokalt plan. Det er emnet for P. Christensen: *En godsejer og hans hovbønder* (Vendsysselske årbøger 1962) Undersøgelsen drejer sig om Astrup gods.

Udskiftning og praktiske jordreformer

Næppe nogen side af landboreformerne fik så bred tilslutning som ophævelsen af fællesskabet. Fra den første landbokommissions nedsættelse i 1757 havde denne udvikling været et hovedmål, men først efter den store udskiftningsforordning i 1781 kom der for alvor gang i ophævelsen af de enkelte bønders dyrkningsfællesskab.

Udskiftningskort, – beregninger m.v. er også i de sidste 16 år blevet udnyttet til detailstudier over udskiftning og udflytning på det lokale plan.

For en samlet analyse af udskiftningen kan fortsat henvises til C. Rise Hansen og Axel Steensberg: *Udskiftning og jordfællesskab* (1951). Vald. Andersen: *Udskiftningen i Riberhus amt* (Fra Ribe amt 1973) medtager forbilledligt hele amtets forhold på grundlag af omfattende arkivmateriale (amt, Rentekammer). Her gives indledningsvis en kort gennemgang af forordningerne vedr. udskiftningen, derefter en beskrivelse af de lokale forhold, og såvel godsejernes som bøndernes synspunkter trækkes frem. Alfred Bøgh: *Nysum bymænds overenskomst 1771* (Fra Himmerland og Kær herreder 1971) fremlægger en beslutning om udskiftning af Nysum by, som bymændene traf – tilsyneladende uden indblanding fra gods eller landinspektør. Jens Holmgaard: *Østjyske godsejeres syn på fællesskab og udskiftning* (Østjysk hjemstav 1965) belyser på

baggrund af indberetninger til centraladministrationen godsejernes opfattelse af dette spørgsmål.

Fra Fyn kan nævnes Hanne Staff Johansen: En landsbys udskiftning. Bjerreby på Tåsinge (Fynske årbøger 1969), der systematisk gennemgår alle faser i udskiftningen sluttende med de enkelte ejendommers udskiftning. Her er inddraget materialet fra amtslandvæsenskommissionen. Poul Nissen: Udskiftningen i Fyns stift (Fynske saml. 1959) har herred for herred en gennemgang af udskiftningstidspunkter og omstændigheder omkring udskiftningens gennemførelse samt en generel indføring i ikke mindst de tekniske sider af udskiftningen.

På Sjælland har N. Fr. Rasmussen behandlet et større privatgods' forhold i Om udskiftningen under Giesegaard (Hist. samf. for Sorø amt 1968), mens Chr. Mikkelsen: Udskiftningen af krongodset i Odsherred (Fra Holbæk amt 1965) koncentrerer sig om de første år af dette områdes udskiftning. Dette område behandles mere dybtgående, og med perspektiver ud til de sociale konsekvenser af udskiftningen i Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred (1974), hvor der som gennemgående i dette arbejde sammenlignes mellem krongodset og det private gods, Dragsholm. Birte Stig Jørgensen: Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland (1967) gennemgår udførligt udskiftningens forløb i det store nordsjællandske krongodsdistrikt, og samme emne belyses i samme: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt (Festskrift til Fridlev Skrubbeltrang 1970). Begge bidrag rummer bl.a. et opgør med myten om bøndernes modstand mod udskiftningen. I Hørsholm, hvor bønderne efter 1761 reelt var selvejere (arvefæstere), var 85 % af landsbyerne udskiftet inden 1784. Derimod kan man se en stærk modstand i mange tilfælde mod udflytningen af gårde i forbindelse med udskiftningen.

Udskiftningen var for bønderne ofte nøglen til en bedre udnyttelse af jorden. På hovedgårdene havde man de fleste steder

allerede i 1770'erne gennemført holstensk koppelbrug. Birgit Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72 (Bol & By 8) giver en gennemgang af det holstenske koppelbrug, som det ved denne tid fungerede ved hovedgårdene under baroniet Løvenborg. Kildegrundlaget er godssets særlige hoveridagbog, hoverireglementet 1770 samt regnskaber og korrespondance i godsarkivet. Mange hidtil lidet beskrevne forhold belyses: hvor meget såedes i de enkelte marker, hvorfra kom sædekornet, hvad dyrkedes der ud over korn m.m. Ligeledes berøres den mere teoretiske diskussion omkring antallet af marker med henblik på den bedste udnyttelse af jorden. Endelig gives der præcise oplysninger om høstudbytterne og i bilag findes lister over sædskifte og besæet areal 1771–72.

Birgit Løgstrup kan i sin Løvenborg-undersøgelse påvise, at planmæssig drift gennemførtes på bøndergodset allerede før den egentlige udskiftning, men ellers må man generelt sige, at udskiftningen var forudsætningen for at noget sådant kunne gennemføres. En omfattende undersøgelse af disse forhold giver Arne Hentze: Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter 1790–1840 (Bol & By 8). På grundlag af et stort fæstebrevsmateriale samt hoveriefterretninger gennemgås de nye driftformer, og koppelbruget sammenstilles med det gamle trevangsbrug. Adskillige hovedgårde havde gennemført koppelbrug i enkeltbyer før udskiftningen mellem de enkelte bønder, og af ganske særlig interesse er bøndernes holdning til foretagendet.

Som en tilskyndelse til at gennemføre de nye driftformer og andet nyt i forbindelse med markdriften uddelte Landhusholdningsselskabet gennem en længere årække præmier til bønderne. Studier over den »politik« der førtes på dette område er foretaget af Ole Degn: Flids og vindskibligheds belønning. I Præmiesystemet, præmielvinderne og deres arbejde 1769–1969 (Erhvervshistorisk årbog 1968) får man gennem lister over bl.a. den geografiske fordeling af præmierne et godt indblik i

agerdyrkningens stade i forskellige egne af landet til forskellige tider. Ole Degn har for Viborg amt givet en særlig indgående analyse af forholdene omkring præmiesystemet i Den, der ager med stude kommer også med. Erhvervsforhold i Viborg amt 1769–1807, belyst gennem landhusholdningsselskabets arkiv (Fra Viborg amt 1971). Landhusholdningsselskabets første sekretær Chr. Martfeldt, er biograferet i Erling Sørensen: Christian Martfeldt–patriot og første sekretær (Erhvervshistorisk årbog 1968).

Tiden efter landboreformerne – 1800–1850

Tidsrummet fra ca. 1800 og frem til midten af århundredet hører til de mindst behandlede i den landbrugshistoriske litteratur. Lars Rumar: Jordbrug og brændevinsbrænding (Erhvervshistorisk årbog 1966–67) giver i afsnit III – landbrugets forhold til brænderierhvervet – en instruktiv oversigt over driftssystemer og landbrugsteknik i tidens danske landbrug, bl.a. med udnyttelse af hidtil ikke anvendt indberetningsmateriale i Rentekammeret. Lars Rumar: Assesed Average Market Prices (Kapitelstakster) and the Prices of Cereal Grains in Denmark 1800–1850 (SEHR 1970) behandler for denne periode det »klassiske« problem om kapitelstaksternes repræsentativitet og understreger det vanskelige ved at etablere »gennemsnitspriser« i dette tidsrum. Landbrugskrisens virkninger er lokalt behandlet i Ole Halding: Den store landbrugskrise fra 1818 til 1828 (Fra Randers amt 1967–68), der væsentligst beskæftiger sig med statens overtagelse af og drift af en del godser i Randers amt. Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818–28 (Festskrift til F. Skrubbeltrang 1970) argumenterer for, at »kornsalgskrise« vil være en mere korrekt betegnelse for, hvad der skete, og at tidsrummet bør indskrænkes til 1820 til 1825. Undersøgelsen inddrager prisoplysninger

fra et antal godsregnskaber. Den politiske rejsning af landbospørgsmålet gennemgås i Erik Stig Jørgensen: Hoverispørgsmålet i omkring stænderforsamlingerne (Festskrift til F. Skrubbeltrang 1970), som kontrasterer den faktiske betydelige aktivitet »ude i landet« med de manglende resultater, der blev opnået i stænderforsamlingerne, først og fremmest Østifternes i Roskilde.

Det moderne organisationsvæsen begynder i dette tidsrum at udvikles, men der foreligger relativt få bidrag til denne side af udviklingen. Finn H. Lauridsen gennemgår Landhusholdningsselskabets lærlingeinstitution og John W. Oldam behandler medlemstallets udvikling og sammensætning i »For fædrelandets bedre flor« (også: Erhvervshistorisk årbog 1968).

Aa. Lambert Jensen: Holsteinborg sparekasse i Sydvestsjælland (Historisk samfund for Sorø amt 1964) belyser denne, landets første sparekasse som finansieringsinstitut for landbruget. Holger Rasmussen: Københavnsbønder (Hist. Medd. om København 1963) har mere generel karakter, men dog med tyngdepunkt i dette tidsrum, og prøver at skildre de særlige betingelser, der gjaldt for landbrug og landboere indenfor Københavns nærmere omegn. Laust Kristensen: Jochum Andersen – en vestfynsk bonde (Fynske årbøger 1972) behandler en lokalt fremtrædende skikkelse – lægdsmand og sognefoged – der levede fra 1778 til 1862.

De ny landbrug – 1850–1914

Fra midten af det 19. årh. sætter en modernisering af landbruget ind. Tekniske fremskridt tages i brug, produktionen rettes ind efter markedets (først og fremmest det engelskes) behov, de sidste feudale rester forsvinder og standsskellene mellem »almue« og andre stænder nedbrydes. Der er i de senere år sket en øget indsats i udforskningen af denne periode, men foreløbig mest af spredt karakter.

En god almen introduktion leverer B.

Nüchel Thomsen: Dansk-engelsk samhandel 1661–1963 (Erhvervshist. årbog 1965), hvor overgangen fra det traditionelle til det moderne landbrug skitseres.

Poul Thestrup: Fæsteafløsningen under Frijsenborg (Århus Stifts årbøger 1967) belyser bortsalget af fæstegods fra 1852 til 1912 fra dette store østjyske gods og når frem til det resultat, at priserne på de bortsolgte gårde lå under, hvad der betaltes i fri handel. En af tidens fremtrædende landmænd, der fra slutningen af 1840'erne og til slutningen af 1880'erne spillede en stor rolle indenfor dansk landbrugs udvikling, E. Tesdorf, er biograferet i H. M. Holt (Erhvervshistorisk årbog 1968) og hans kamp mod C. F. Tiegten om sukkerfabrikkerne behandles af N. Gnauer i *Etatsrådernes sukkerkrig (Lolland-Falsters hist. samf. årbog 1973)*. Claus Bjørn: Jørgen la Cours indsats i dansk landbrugs tjeneste (Erhvervshistorisk årbog 1968) skildrer Landhusholdningsselskabets sekretær gennem en lang årrække med vægt på hans mangesidede virksomhed som landboskoleforstander, tidsskriftredaktør og landbrugets »uofficielle departementschef«.

I 1866 oprettedes Hedeselskabet, og 100-års jubilæet fejredes med udsendelsen af F. Skrubbeltrang: *Det indvundne Danmark* (1966). Bogen skildrer hedeopdyrkningsens historie, og pionererne før Dalgas får måske en lidt større plads end tidligere. Centralt er nok Skrubbeltrangs mere lige afvejning af de tre topmænds betydning – Dalgas, Morville og Mourier-Pedersen – hvor Dalgas' betydning som agitator ikke underkendes, men jævnføres med de to andres indsats på det politiske plan og i det daglige ledelsesarbejde.

Sukkerroedyrkingen blev et af kendetegnene på det nye landbrug, og Lolland-Falsters historiske samfunds årbog 1973 er helt helliget dette emne med artikler om Fabrikken »Lolland« (E. M. Boyhus), den ovenfor nævnte om kampen om oprettelsen af en falstersk sukkerfabrik, om redskaber og maskiner (K. Snedker), arbejdskraftproblemer osv. George Nelle-

mann: *Den polske indvandring til Lolland Falster* (1967) har tidligere mere indgående behandlet det særlige arbejdskraftproblem, roedyrkingen medførte.

En anden side af moderniseringen var den stærkt øgede vægt på mejeribrug, der fra 1880'erne resulterede i oprettelsen af et stort antal andelsmejerier, senere efterfulgt af andelsforeninger til varetægelse af forædlings- og forsyningsopgaver i forbindelse med landbruget.

L. Buch: *Investeringerne indenfor mejerierne og slagterierne (Nationaløkonomisk tidsskrift 1960)* følger finansieringen fra 1880'erne og fremefter, mens Claus Bjørn: *Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud (Erhvervshistorisk årbog 1968)*, omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse (*Festskrift til F. Skrubbeltrang 1970*) og Social struktur og organisationsdannelse. *Studier i andelsmejeribevægelsens gennembrud i 1880'erne (Från Medeltid til välfärdssamhälle, Rapport fra det nordiske historikermøde 1974)* behandler emner indenfor andelsmejerierne tilblivelse og opkomst i 1880'erne. B. Nüchel Thomsen: *Andelsbevægelsen og kapitalisterne (Festskrift til Povl Bagge, 1972)* redegør for sammenstødet med andelsfolk og privatforetagender indenfor slagterierne 1890–92, hvor Tiegten's store plan om en enorm sammenslutning led skibbrud. C. Bjørn: *Andelsgrovvarehandelen i historisk perspektiv (i DLG 1898–1973 (1973) trækker linierne op i landbrugets andelsforetagender indenfor grovvarehandelen. Ib Gejl og Chr. R. Jansen: Korn, købmænd og kornkompagni (1971) udsendes ved KFK's 75-års jubilæum og rummer med udgangspunkt i den jubilerende virksomheds historie en mængde stof om dansk kornproduktion og handel fra slutningen af forrige århundrede til idag.*

K. Horup Laursen: *Anders Nielsen – Svejstrup Østergaard (Erhvervshistorisk årbog 1968)* portrætterer landbrugets andelsbevægelsens topfigur fra ca. 1900 til 1925.

Organisationslivet er ikke behandlet vi-

dere indgående for dette tidsrums vedkommende. En undtagelse er dog Erik Helmer Pedersen: Agrarbevægelsen (Fynske årbøger 1966), der med propr. F. Andersen Rosendal i centrum følger denne protestbevægelse fra 90'ernes begyndelse til den svinder hen i begyndelsen af 1900'årene. Fra landboforeninger o.lign. foreligger naturligvis et stort tal jubilæumsskrifter af vekslende omfang, men gennemgående af ens, meget beskeden interesse set fra en historikers synspunkt.

Landbruget i 20. årh.

Det er af forskellige indlysende årsager endnu beskedent, hvad der er fremkommet om landbrugets historie fra tiden efter 1900. Der foreligger et omfattende statistisk materiale, som delvis er bearbejdet i Danmarks statistiks publikationer: Landbrugets arbejdskraft (1961) og Landbrugsstatistik 1900–1965 1–2 (1968–69). Den økonomiske side af landbrugets og landbrugsindustriens udvikling behandles i Leon Buch: Investeringerne uden for mejerierne og slagterierne (Nationaløkonomisk tidsskrift 1958) og samme: Studier over landbrugets investeringer 1910–1956 (1963).

Poul Erik Halmind: Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919–

69 (Erhvervshistorisk årbog 1968) behandler Landhusholdningsselskabets »reducerede« rolle fra at have været erhvervets centrale organ til dets nutidige, mere specielle funktion som det landbrugsvidenskabelige selskab. Også Hedeselskabet undergik en ændring i forbindelse med opkomsten af statslige organer med parallelle opgaver og hede-»sagens« ændrede stilling, således som Erik Helmer Pedersen: Hedesagen under forvandling (1971), hvor konflikten mellem selskabets ledelse og Th. Claudi Westh indtager en central rolle.

Landbruget i Danmark i mellemkrigsårenes krise bliver behandlet af Erik Helmer Pedersen i Kriser och krispolitik i Norden under mellankrigstiden (Rapport til det nordiske historikermøde 1974), hvor det indgår i en fremstilling af forholdene og reaktionerne på forholdene i de nordiske lande. 30'ernes krisebevægelse par excellence, L.S. er behandlet af Per Brogaard: Landbrugernes sammenslutning (1969), og en episode af bevægelsens historie af Sigurd Jensen: Erhvervsudvalgets krise i vinteren 1940–41 (festskrift til Fridlev Skrubbeltang 1970). Sammes: Levevilkår i Danmark under besættelsen (1971) – der rettere burde hedde erhvervs- og leve . . . – belyser landbrugererhvervets vilkår under besættelsestiden.

Debat

Susanne Krogh Bender:
Kildeudgaver: hvad, for hvem,
hvordan?

Betragtninger over temaet udgivelse af kilder fra det 16.–17. århundrede, foranlediget af udsendelsen af endnu et bind herredstingbøger

Sokkelund herreds tingbøger er nu udkommet på tryk indtil året 1637, så at denne tingbogsudgave ialt er på 6 bind omfattende årene 1621–22 og 1625–37. Det første bind i rækken udkom i 1957.

I herværende tidsskrift har der for få år siden (bind 23–24) været ført en debat om principperne for udgivelsen af tingbøger, uden at denne debat egentlig kan siges at være afsluttet. Jeg vil derfor som bruger af tingbogsudgaver og andre kildeudgaver fra perioden ca. 1500–ca. 1700 benytte lejligheden til at fremsætte nogle synspunkter vedr. udgivelse af kilder fra denne periode, idet jeg i første række vil behandle *udvælgelsen* af kilder til publikation, og dernæst publikationernes *form*.

Ting- og dombøger hører til en kildegruppe, som i mange år har været inde i billedet, når der skulle vælges kilder fra perioden ca. 1500–ca. 1700 til publicering. To andre kildegrupper fra samme periode, som udgiverne har satset stærkt på, er korrespondance (privat eller offentlig) og regnskaber, herunder jordebøger. Disse tre kildegrupper er ikke tilfældigt valgt, tilsammen danner de et særdeles givende udgangspunkt for studiet af periodens historie – og hermed menes historie i allerbredeste forstand.

For at illustrere, i hvor høj grad udgiverselskaberne har tilgængeliggjort netop disse kildegrupper for en bredere kreds ved at befordre dem i trykken, vil jeg bringe nogle få tal vedr. Kildeskriftselskabets og Landbohistorisk selskabs udgaver.

Af Kildeskriftselskabets 39 egentlige kildeudgaver (her ses bort fra genoptryk) falder de 23 inden for det 16.–17. århundrede og inden for grupperne ting- og dombøger, korrespondance (herunder forordninger og udgaver af forhandlinger + aktstykker) og regnskaber/jordebøger. Går vi til det selskab, der står for udgaven af Sokkelund herreds tingbøger, nemlig Landbohistorisk selskab, fremkommer helt lignende tal: af 18 publikationer er de 12 tingbøger, jordebøger eller regnskaber fra perioden ca. 1500–ca. 1700, og så er præsteindberetningerne ikke engang talt med. – Hertil kommer yderligere, at en række andre selskaber og institutioner har udgivet kilder af nøjagtig samme karakter, f.eks. landstingdombøger og rettertingets og højesterets protokoller.

Det må her indskydes, at middelalderen på ingen måde har været forsømt af udgiverselskaberne; men for ikke at sprede debatten har jeg valgt at koncentrere mig om de første to århundreder efter middelalderen.

Det 16.–17. århundrede, og ikke mindst tiden før 1660 er altså smukt repræsenteret ved kildeudgivelser. Og det er vel ikke så underligt. Perioden er langt rigere på kildemateriale end middelalderen, men ikke rigere, end at man, såfremt man ikke vælger et alt for bredt emne for sine undersøgelser, skulle have en chance for at overkomme at udnytte alt det relevante kildemateriale. Men jo længere man kommer frem i tiden, desto vanskeligere bliver det at overskue kildematerialet og at udnytte det til bunds. Det samme gør sig gældende, når man vælger hvad der skal udgives. Naturligvis er det ikke muligt at udgive alt blot af de tre kildegrupper, talen her er om, for perioden ca. 1500–ca. 1700, men det skulle være teoretisk muligt at udgive repræsentative udsnit af det forhån-

denværende materiale. Spørgsmålet er, om det er dette synspunkt, der har afgjort udvælgelsen af de kilder, der skulle publiceres. For tingbøgernes vedkommende kunne det se sådan ud, aldenstund Kildeskriftselskabet har valgt at udgive ældre tingbøger og rådstueprotokoller fra købstæder i de forskellige landsdele, og Landbohistorisk selskab at udgive herreds- eller birketingbøger fra forskellige egne af landet (Sjælland, Fyn og Vestjylland). Når vi kommer på landstingsniveau, ser udvælgelsen dog mere tilfældig ud: Landbohistorisk selskab har udgivet de ældste skøde- og panteprotokoller fra Viborg landsting, Landsarkivet for Nørrejylland de ældste dombøger fra Viborg landsting – i ekstraktform – medens man for Sjællands vedkommende i stedet har udgivet registre til landstingets ældste pantebøger. En koordination kunne nok have været ønskelig her.

Endnu mindre planlagt tager udvælgelsen sig ud, når man sammenligner udvælgelsen af udgaver af tingbøger på den ene side og regnskaber/jordebøger på den anden side. Man kunne meget vel tænke sig en udvælgelse, hvor de to kilder kunne supplere hinanden. Det er i sig selv fortræffeligt, at såvel Herlufsholm frie skoles regnskab 1585/86 som samme birks tingbog nu foreligger trykt – men udgaverne ligger et stykke fra hinanden i tid. Kunne man ikke have valgt at udgive f.eks. en jordebog og en tingbog fra det samme område i landet fra samme periode? Således kunne man have valgt at udgive en jordebog fra Københavns len fra den periode, der er dækket ind af Sokkelund herreds tingbøger. Der er jordebøger nok fra Københavns len i denne periode, og det fremgår af tingbogsudgavens kommentarer, at udgiverne har benyttet jordebøgerne flittigt; de to kilder supplerer også hinanden mange steder. Dette er blot eet forslag blandt mange muligheder. – Det er i sig selv en god idé at publicere samme slags materiale fra flere egne af landet eller fra flere af datidens institutioner (stat,

kirke eller privatgods); men de udgaver vi hidtil har fået, ligger alligevel så spredt i tid og rum, at det forekommer mig, at den hjælp, man får ved de foreliggende trykte udgaver, er ret begrænset. Næsten ligemeget hvilket emne inden for perioden ca. 1500–ca. 1700, man tager fat på at behandle ud fra kildestudier, vil det meget hurtigt vise sig, at de trykte udgaver må suppleres med utrykt materiale, hvis fremstillingen skal baseres på en blot nogenlunde dækkende analyse. Det samme fænomen gør sig gældende inden for de fleste historiske discipliner: landbohistorie, økonomisk historie, lokalhistorie, personalhistorie, kulturhistorie etc. Det kan være vanskeligt at se, hvem man egentlig har villet tilgodese gennem det udvalg af kilder til publikation, der er foretaget.

Når det tilsyneladende er vanskeligt inden for samme udgiverselskab at foretage en mere stram planlægning, er det vel nok for meget for langt at tænke sig, at f.eks. Landbohistorisk selskab og Kildeskriftselskabet samt arkiverne (der er mange arkivarer blandt de to selskabers medlemmer) foretog en fælles prioritering af opgaverne. Såfremt noget sådant alligevel blev tilfældet, kunne man eksempelvis foreslå at supplere udgaven af Roskilde kapitels jordebog 1568 med de ældre lensregnskaber fra Roskildegård len, hvis regnskaber med jordebøger er bevaret såvel kort før som ret kort efter 1568 (nemlig 1555–57 og 1583/84).

Problemet er naturligvis i meget høj grad, at ressourcerne ikke rækker til at udsende så mange publikationer, som man gerne ville. Men netop derfor kan det se ud, som om de, der udsender kildeudgaver, har en tendens til at slå større brød op, end det inden for blot nogenlunde overskuelig fremtid vil blive muligt at bage. Man kan nære begrundet tvivl om, hvorvidt de nuværende bevillingsmuligheder, hvis begrænsninger regelmæssigt omtales i udgavernes forord, tillader fuldførelsen af ret mange af de påbegyndte rækker, i den hidtil anvendte form i hvert fald. Med

form menes her især først og fremmest det rent tekniske, som f.eks. bogtryk kontra off-set.

Selvfølgelig er det umuligt at gøre alle tilpas gennem udvælgelse af kilder til publikation; men når vi kommer til *formen* i bredere forstand end det rent tekniske, er der i det mindste een gruppe benyttende, der kun kan være tilfredse: det er de fagfolk, der ikke har synderligt besvær med at læse gammelt dansk sprog, forstå de mange ældre tekniske udtryk, de der ved hvad en jordebog er, kender forskel på rådstueret og byting, selv kan opløse forkortelserne o.s.v. Dette publikum er det, udgaverne nok først og fremmest henvender sig til – det fremgår i hvert eksplicit af en del af udgavernes forord. Men det er samtidig det publikum, der normalt ikke vil have problemer med at benytte originalmaterialet, så meget mere som de pågældende personer ofte som en del af deres arbejde kan foretage videnskabelige undersøgelser med inddragelse af utrykte kilder.

Der er to andre kategorier af benyttende, der ikke helt så ubesværet kan få glæde af det store arbejde, der er lagt i de kildeudgaver, vi har: amatørhistorikere og de, der undervises i historie, hvadenten det nu er på universitetet, i gymnasiet eller på aftenskoler. For en stor del af dette publikum vil mange af kildeudgaverne være vanskeligt tilgængelige og kræve en så stor anvendelse af hjælpemidler i form af håndbøger og leksika, at det kan friste til at afstå fra at bruge kildeudgaverne. Problemet kunne muligvis afhjælpes ved at bringe flere kommentarer – udgiverne sidder jo inde med ekspertisen.

Alle benyttende ville være bedre stillet, hvis de selskaber og institutioner, der udsender kildeudgaver, virkelig alvorligt ville overveje spørgsmålet om *registre*. Det er efterhånden blevet trivielt at tale om manglende registre, men det er ikke desto mindre stadig nødvendigt at efterlyse dem. – En af de mest givende udgaver af kilder fra det 16.–17. århundrede er Kancelliets

brevbøger 1551–1645, og denne udgave har såvel navne- som sagregister i *hvert bind*. Det kan diskuteres, om disse registre er fyldige nok; men der kan ikke herske tvivl om, at det er en rigtig disposition at bringe registre i hvert bind, eller om at registrene er nødvendige for at bruge det brogede stof, Kancelliets brevbøger indeholder.

Nødvendigheden af registre til tingbogsudgaver er helt evident, og flere registre til tingbøger har i en lang række artikler og anmeldelser i *Fortid og Nutid* været efterlyst – dog uden overvældende effekt. Diskussionen her i tidsskriftet har først og fremmest været centreret om spørgsmålet: skal man udgive tingbøgernes tekst eller skal man udgive registre til tingbøgerne? Da det vel må stå klart for alle, at det er en uoverkommelig opgave at udgive alle tingbogstekster, der er bevaret blot før 1660, må der foretages et valg. For mig at se er der ingen tvivl: det sidste alternativ er at foretrække. Og dette alternativ er da faktisk også valgt i nogle tilfælde: Landsarkivet for Sjælland har udsendt registre til Sjællands landstings pantebøger, og Historisk Samfund for Ribe Amt har udsendt et register til Malt herreds tingbøger 1657–1719. Om de nævnte registres form tilfredsstillende alle krav, skal ikke diskuteres her; det skal blot understreges, at initiativet er prisværdigt.

Og her vender jeg tilbage til den tingbogsudgave, der var udgangspunktet: Sokkelund herreds tingbøger. Der var bebudet omfattende registre til de to første bind; bind 2 blev afsluttet med navneregistre og indeholdt samtidig en beklagelse af, at det ikke havde været muligt at bringe ord- og sagregistre. Nuvel, navneregistre er særdeles nyttige, ikke mindst for lokal- eller personalhistorikere. Det næste bind i rækken, omfattende årene 1630–32, kom i 1966 uden så meget som et navneregister, og et sådant er i dag – 10 år efter – endnu ikke kommet! Det er kun en ringe trøst, at der i Landbohistorisk selskabs publikationsfortegnelse bebudes udsendt navneregistre til

udgaven samt sagregistre til de trykte tingbogsudgaver. Hvornår disse registre ser dagens lys, anføres ikke og vel af gode grunde, for det er uhyre tidkrævende at udarbejde registre, og det er en stor økonomisk belastning for det udgivende selskab, men spørgsmålet burde være overvejet nøje, inden man besluttede at udsende tingbogsteksterne. Jeg er selv en flittig benytter af Sokkelund herreds tingbøger i den trykte udgave, og derfor kan jeg ikke anse det for andet end en fejl disposition at udsende så mange bind tekststudgave i stedet for at bringe et register til hvert bind, selv om bindene så skulle udkomme med længere mellemrum. Det er mit håb, at selskabet vil satse stærkt på at tilvejebringe navregistre til de udkomne tingbøger, før det overhovedet overvejes at bringe flere bind tekststudgaver.

Det har i det foregående ikke været muligt at omtale alle udgaver af ting- og dombøger, af korrespondance og af regnskaber og jordebøger fra det 16.-17. århundrede, men kun at nævne nogle eksempler. Det er ikke min hensigt at anbefale, at man ophører udgivelsen af kilder i sig selv, men at efterlyse en nøjere prioritering af opgaverne. Det bør overvejes, om det ikke var rimeligt nu at få afrundet udgivelsen af de kildekomplekser, man har påbegyndt, i stedet for at starte på nye kildeudgaver af en anden karakter, fra andre tidspunkter, eller fra nye egne. Det bør tillige overvejes, om man ikke skulle satse noget mere på udgaver af en anden karakter, d.v.s. mere på hjælpemidler til benyttelsen af originalmaterialet end på udgivelse af mere originalmateriale fra det 16.-17. århundrede – med andre ord publicere indgange til kilderne i stedet for kilderne selv.

Kaj Henning Jensen: Amatører og faghistorikere

I sidste nummer af »Fortid og nutid« bragte cand. mag. Thorkild Kjærgaard en artikel med titlen »Fagmænd og amatører«. Heri gav han udtryk for de forskellige opfattelser af amatørhistorikeren contra den fagligt uddannede historiker, der har rørt sig gennem tiderne frem til vore dages nostalgiske skabertrang. Blandt de mange citater, der underbygger Thorkild Kjærgaards artikel, vil jeg gerne tage mit udgangspunkt i artiklens slutafsnit:

»Kontakter, helst så brede som mulige, er af stor betydning inden for historieverdenen. De giver uundværlig inspiration til alle parter, og de hæmmer den faglige indtørring som nok altid truer ikke mindst den professionelle historiker, der, som andre specialister lever i en lille verden og kan endda af og til være med til at jævne kløfter ud. Men alt dette og mere til kan formentlig bedst finde sted, når det ikke er som herremænd og bønder, man mødes, men som ligemænd, der i gensidig agtelse og interesse for, hvad den anden laver, hver dyrker sine marker og taler sammen over det fælles hegn om historie og andre ting.«

Efter at have forvundet nedvurderingen af amatørhistorikerens slidsomme og ofte ubetalte skriverier, der som sagt er mundet ud i snesevis af skrifter gennem årene, føler man æresfrygt for disses menneskers formåen, der hver for sig har værnet og bevaret en stump af vort lands mangeårige historie. De har i mange tilfælde gjort den levende, nærværende – og udødelig – sjælden litterært men hver gang historisk. Jeg har kendt flere af disse amatørhistorikere, der brugte al deres fritid på at granske og nedskrive deres egns historie, og jeg har den største beundring for deres uegennyttige arbejde, som de aldrig tjente en krone på og kun sjældent fik tak for. Men sådan skal det ifølge Thorkild Kjærgaard – og flere faghistorikere med ham – ikke være mere. Fremover ønsker

man etableret et samarbejde med de professionelle historikere, der skal vurdere og selv opsøge ting, personer og steder, man ville finde betydningsfulde set med den professionelle ekspertises briller. Et samarbejde der vel nok i visse tilfælde kunne fungere og betydningsfulde ting draget frem, der ellers ville gå sin glemsel imøde. Men en sådan konsulentbistand – om man vil – af højt uddannet, højt kvalificeret og ikke mindst højt lønnet arbejdskraft, der ud fra egne historisk set disciplinerede synspunkter skulle prioritere arbejdet, vil jeg alligevel ud fra mit syn på egnshistorisk tilbliven tillade mig at sætte et stort spørgsmålstegn ved.

For det første har er den autodidakte lokalhistoriker, om han nu har været eller er degn, pastor, bonde eller arbejder fyldt med en stedets inspiration, kendskab og en ofte rørende hengivenhed for netop den landsby, det sogn eller herred, han beskæftiger sig med. Det er klart, at disse skribenter grifler løs ud fra et subjektivt synspunkt. Og det videnskaben efterlyser er større objektivitet, så der bl.a. kan uledes statistisk materiale og dannes sammenligninger sogn med sogn, landsdel med landsdel. Vel går der mange ting tabt for eftertiden og den eksakte videnskabelige forskning. Men tænk: hvad var der ikke gået tabt for bestandig, om ikke denne brogede skare havde virket og vovet at bidrage vort lands historie med et skrift.

Og her skinner det igennem, at faghistorikeren og jeg er rørende enige, men den ønsketænkning, der slås til lyd for ved at trække et bestemt krav om indhold og udformning ned over hovedet på den vordende amatør-historiker, er vi som nævnt lige så rørende uenige om. Herigennem dræber man uvægerligt nogle af de strømninger, der har presset sig på hos den vordende forfatter. Forfatter er sådan en forpligtende titel, som kan virke skræmmende, men uden den gnist af litterær ambition, der lyser ud fra de egnshistoriske skrifers mangfoldighed og i velsignet grad har berørt hine tiders menneske-rørelser, tja, så havde vi netop haft den faglige ind-

tørring Thorkild Kjærgaard er bange for.

Den fremhævelse af egne værker og umådelige kunnen, der har bemægtiget sig omtalte artikel, kan godt virke en anelse søgt. Der er steder, hvor amatør-historikerens arbejde contra fag-historikerens betragtes som masseforskning mod eliteforskning. Og når man i et tilbageblik i nævnte artikel kan fremdrage, »at amatørhistorikeren ikke respekterer naturens orden, som er, at de (amatørhistorikeren) forbliver i den passive rolle og blot læser de faguddannedes værker«. Ja, så har man svært ved at tage imod den fremstrakte hånd Thorkild Kjærgaard rækker amatørhistorikerne på samtlige de akademisk dannede faghistorikeres vegne. For det ville stå småt til med læsningen, hvis man skulle nøjes med de værker, der udgår fra Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitets Historiske Institut og den øvrige elites hænder. Dette være ikke sagt for at være hovmodig og ligesom sige: Se hvad vi kan præstere! Et væld af skrifter, bøger og artikler i en uafladelig strøm! Et enormt uerstatteligt kildemateriale, som faghistorikeren i ro og mag kan tappe for materiale!

Jo, vel vil vi ikke blot læse, men også læses. Og skulle der være huller og mangler, vil standen af amatørhistorikere være henrykte, ja, bærede over at kunne hjælpe til og opgøre det stof, man eventuelt måtte efterlyse – og tror jeg på den samtlige amatørhistoriske stands vegne at kunne sige: *ganske gratis*. En væsentlig ting i disse tilskudsfattige tider. Det må da være en gestus, man kan tage og føle på. For det drejer sig til syvende og sidst ikke om idelige grænsestridigheder, men om sager – og sager der ikke må gå tabt.

Nu har jeg vist også fået rensset luften så meget, at jeg kan hellige mig et forsøg på en beskrivelse af den oplevelse og glæde, man har haft ved at få lov til gennem et udsteds gamle beboere at skildre og levendegøre hine tiders rørelser på en stump sandet dansk jord. At få lov til at låne deres klenodier af gulnede fotografier og breve, der taler et eget rigt og nuanceret sprog. At føle disse menneskers tillid og herigen-

nem få lov at levendegøre et hendøende fattigt fiskerlejes beboere. Deres trængsler, deres rørende sammenhold i en ofte forrået og hensynsløs verden. Deres utrættelige gøremål: at bøde, tjære og pleje deres livgivende garn og ruser, der skulle sættes, når den tid var og røgtes når den tid var. Glæden, der vekslede med sorg, døden, der vekslede med fødsel. Årstal med årstal. Tildragelser med tildragelser. En blomstrende købmandsgård, der langsomt sygnede hen og blev slettet af vor tid. En bane, der satte menneskene i forbindelse med omverdenen ved hjælp af hvæsende damplokomotiver, samt en havn, hvor fiskerne både kunne søge læ og losse fangsterne, der pludselig en dag ebbede ud på grund af tangpest hidført af golfstrømmens forgreninger. Og fiskeriet gik i stå, banen er historie til næste år, men havnen er vokset til en færgehavn af betydning. Og menneskene strømmer til, for her er godt at bo. Det vidste stenalderfolket også. Og nu er vi snart ligeså mange som dengang.

Det kan hælde sig, at man møder taknemlighed, når man sådan blotlægger sine medmenneskers skridt gennem tiden og giver dem et værd og en historie. Den kan komme fra en fiskerslægt, der har haft aner, der har været ilde lidt, men som gennem genfortællingen besad menneskelige egenskaber, som datiden ikke forstod at værdsætte. Og den kan komme fra den sidste rest af hofjærgermesterens familie, der ejede udstedet og al omkringliggende jord, og som gav menneskene herude en eksistens gennem en havn og gav dem en forbindelse til verden gennem banen. En sådan 90-årig ætling fra en svunden epoke fik arbejdet til at ligne et værk gennem sin rystende pen, der udtrykte sig i dybt bevægede vendinger over den glæde, det var, at møde sin ungdom og dens ansigter.

Og hvis det må være mig tilladt at slutte med et uddrag af »Fortid og nutid«s anmelder Margit Mogensens engagerede betragtninger i sin anmeldelse af min bog (Fortid og nutid XXVI s. 635): »Udover hvad der har kunnet uddrages af billeder-

ne, bygger fremstillingen på det, byens mange åndsfriske gamle har kunnet fortælle. Det er hverken lidt eller kedeligt, og det er gengivet med varme og respekt for de mennesker, der har fortalt. En varme, som også udtrykkes gennem fotografierne af de gamle mennesker, hvis ansigter er blevet smukke af livets tildragelser. Forfatteren har med denne bog villet vække til eftertanke hos nye generationer af Hou-borgere – og andre – for at sikre en bevaring af det lille samfunds værdier. Resultatet er blevet et charmerende kampskrift, som med sit budskab rækker langt videre end til den by, der skildres«.

Erling Rump: Mere om kultkar

Universitetslektor Lise Gotfredsen har i »Fortid og nutid«, hefte 3, 1976, været så venlig at anmelde min bog »Kultkar«, 1974. – Jeg er anmelderen stor tak skyldig herfor, fordi hun har lagt så stort og indgående et arbejde i anmeldelsen. Derfor fortjener den at blive taget seriøst, og da jeg må tilstå, at jeg ikke er enig med Lise Gotfredsen på afgørende punkter, må jeg anstændigvis svare igen på prent – så meget mere som jeg i anmeldelsen også bliver afæsket direkte svar på visse spørgsmål.

Anmelderen skriver s. 421, at jeg fremstiller keltisk kunst som en amorf rodebunke, og dertil vil jeg svare, at det gør jeg bestemt ikke – tidlig keltisk kunst danner en fasttømret helhed i Europa, og ingen har set det så klart som Paul Jacobstahl, hvilket fik ham til at skrive sin store grundbog »Early Celtic Art«, hvor han netop har set den fælles keltiske stil fra alle dele af Europa – kort sagt, han så det iconographiske fællesskab, svarende til kultur og folkekarakter trods store afstande og variationer fra sted til sted. Mest koncentreret giver han udtryk herfor i sine stregtegninger, en oversigt over stilmønstre: ECA II, s. 261, 1–476. Denne oversigt er bestemt ikke nogen rodebunke, og tidsrummet strækker sig ikke over mere end 800–1000 år. Andre stilperioder – f.eks.

den romanske – strakte sig også med stort fællesskab ud over det ganske Europa, og anmelderen nævner »løvemankekrøllerne« fra portalerne i Moissac og Souillac, fig. 1 og 2, der er fra romansk tid, som værende i familie med Himmerland-mankerne, fig. 3. – Jeg synes, at de franske »løver« har velfriserede og pyntelige krøller, hvor man ser hvert kamstrøg næsten som på en allongeparyk, medens Himmerland-fontene, gr. I, har manker med meget tunge og grove køller. Det eneste fælles-træk ved krøllerne er, at de er taglagte og §-formede begge steder. – Jeg må, som citeret i »Kultkar« give Ole Næsgaard ret, når han sagde, at der i hele Europa ikke findes noget tilsvarende Himmerland-stilen. Dog findes de §-formede krøller også på galliske mønter med menneskeho-ved-afbildninger, og mønter har som bekendt let ved at foretage lange rejser – også over 700 km. (»Kultkar«, s. 20–21).

Fig. 2 »Løver« fra katedralportalen i Souillac. (Zodiaque fot.)

Fig. 1. »Løver« fra katedralportalen i Moissac. (Zodiaque fot.)

Desværre har ingen af fontehovederne i Himmerland »torques«. Men, havde de haft, så havde sagen jo været ganske klar, og jeg havde ikke skrevet »Kultkar«. Der var simpelthen blevet skrevet om tingene på et meget tidligere tidspunkt.

Fig. 3. Dobbeltløve fra Himmerland-Mariager fontene med typisk manke (Svendstrup) (forf. fot.)

Man må huske, at langt fra alle La Téne-hoveder er forsynet med »torques«. Det ser man blandt andet ved at blade »Early Celtic Art« igennem. Ja, selv på Gundestrupkarret har ikke alle hoveder »torques« – ofte er de måske simpelthen dækket af skæg, selvom det er prominente personer, det drejer sig om? – Det må man tage som en kendsgerning.

Medens vi er ved Gundestrupkarret, så er det rigtigt, at tyren er et dominerende væsen, men derfor behøver den jo ikke at findes på fontene. Det skal ved samme lejlighed erindres om, at der findes »løver« på G.k.

Anmelderen kritiserer, at jeg har for mange livlige associationer, og jeg indrømmer blankt, at der er for mange af den enkle årsag, at stoffet er så stort. Jeg var helt opmærksom på det, medens jeg skrev, og derfor »strammede jeg også tøjlerne« i »Kultkar«, s. 60–61 i 15 facts og 4 Indicier.

Hvorfra ved man egentlig, at krukken på Gundestrupkarret's offerscene er fyldt med vand? – spørger anmelderen. Det er sandsynliggjort af Lucan: »Teutates Mercurius sic apud Gallos placatur: in plenum semicupium homo in caput demittitur, ut ibi suffocatur« (M. Annæi Lucani Commenta), (Ole Klindt-Jensen: Foreign Influences in Denmark's Early Iron Age, s. 147).

Anmelderen omtaler s. 422, at jeg i »Kultkar« kun lader to muligheder for fontenes historiske udvikling stå åben, og at jeg glemte en tredje, som Erla Bergendahl Hohler havde fremført i ICO, 2–3, 1975. – Lad mig ile med at sige, at der højst sandsynlig har været kristen irsk mission i Danmark i tidlig middelalder, og hvorfor hvorfor skulle der ikke være det, når Ierne var så ihærdige dermed i store dele af Europa?

Men som allerede anført af mig i min Replik i det nævnte nummer af ICO, s. 62, så er der stor forskel på La Téne-stilen og den senere kristne irske stil, om end den sidste er et barn af den første. Det er så afgjort La Téne-stilen, vi genfinder på

Himmerland-Mariager fontene, f.eks. de ikke tidligere beskrevne pande-isse-ornamenter på fontene, og jeg kan ikke se, at mandfiguren på Svendstrup-fonten alene kan afgøre sagen ved enten at være en irsk apostel eller en keltisk gud, f.eks. Lug, hvis man forudsætter, at det var en kristen irsk pilgrim, der har formet eller inspireret fonten/skulpturen – al den stund det ville være absurd om en kristen missionær skulle have afbildet en hedensk guddom på en døbefont.

Herefter spørger anmelderen, hvor fontene har opholdt sig, indtil de blev taget i brug i vore middelalder kirker, hvis de er fremstillet i keltisk jernalder. Det er nu mere, end man med rette kan forlange svar på af nogen – lad os holde os til kendsgerningerne, som vi allerede kender, og håbe på at fremtiden vil afsløre noget mere om disse ting. Jeg skal her blot pege på de fire fonte, der blev fundet udenfor kirker (»Kultkar«, s. 59 punkt 6). Jeg vil slutte med at takke for anmelderens opbakning af, at vi endnu kender så lidt til kristendommens fødsel, vugge og barndom her i Danmark, og at der netop på dette punkt trænges til nytænkning, der selvfølgelig må hvile på et solidt grundlag.

Ejvind Slottved: Tiendeafløsning og foldudbytte

Spørgsmålet om foldudbyttets størrelse i det 16. til 18. århundrede hører uomtvisteligt til blandt de allermest centrale indenfor studiet af dansk landbohistorie. Dette ikke mindst fordi de tal, på 2–3 fold som det normale høstudbytte, der oftest fremføres, virker så urimeligt lave. Flere forskere, først og fremmest Gunnar Olsen og Fridlev Skrubbeltang har da også sat spørgsmålstegn herved, og antydnet at tallene burde være højere, i størrelsesordenen 4–8 fold.¹ Foruden sammenligning med udenlandske tal, er denne opfattelse,

1. Fortid og Nutid, bd. XXVI 3, 1976 s. 359 f.

på grund af at materialet er så spinkelt og tvetydigt som det er, hovedsagelig baseret på »common sense« argumenter, som formuleret af Skrubbelttrang: »Sjællands bondejord kunne utvivlsomt i normale år give en høst, der forslog til dækning af tiende, landgilde, skat, folkeløn, fødekorn, udsæd m.m.«² Problemet kan formuleres skarper: Med et gennemsnitligt foldudbytte på 2–3 som det normale, ville den danske bondestand næppe have været i stand til at bestride sine udgifter, og ville have været uddød længe før vor tid!

Der er derfor god grund til for Gert Poulsen at tage spørgsmålet op til fornyet debat, og til at undersøge, om der er mulighed for at supplere det spinkle kildemateriale, der hidtil har stået til rådighed til belysning af problemet. Og det er glædeligt, at Gert Poulsens initiativ allerede nu har affødt et nyt indlæg i debatten, nemlig Karl Erik Frandsens afhandling »Udsæd og Foldudbytte i det 17. århundrede«, trykt andetsteds i dette nummer af »Fortid og Nutid«, hvor han fremlægger et i denne forbindelse hidtil upåagtet materiale, der synes at give Gert Poulsen ret i hans hovedtese: at de hidtil nævnte tal for foldudbyttet i det 17. århundrede er for lave.

Uden på nuværende tidspunkt at være i stand til at fremkomme med selvstændige bidrag til belysning af problemet, vil jeg i det følgende søge at belyse og kommentere nogle af de problemer af først og fremmest metodisk art som Gert Poulsens artikel rejser.

For mig at se er det helt centralt, som Gert Poulsen gør det, skarpt at skelne mellem de oplysninger der hidrører fra lade- og hovedgårdsjord, og de der stammer fra bondegårdsjord, ikke mindst fordi den hidtidige forskning (C. C. Christensen (Hørsholm), H. H. Fussing, Gunnar Ol-

sen), netop har beskæftiget sig med materiale fra lade- og hovedgårde, og der fundet belæg for de 2–3 fold, mens Skrubbelttrang indtil Gert Poulsens afhandling har stået temmelig ene med oplysninger om bondegårdsjord, og der karakteristisk nok er nået frem til de ovenfor anførte højere tal.

Hvis man fastholder at de 2–3 fold har gyldighed for lade- og hovedgårdene, men antager at foldudbyttet ved bondegårdsdriften må have været højere, må man prøve at forklare årsagerne til denne forskel. Denne problemstilling er yderst kompliceret, og jeg kan derfor her kun fremføre nogle få kommentarer.

Gert Poulsen når i sin afhandling nærmest frem til, at lade- og hovedgårdsdriften var bondegårdsdriften underlegen i effektivitet. Han fremfører følgende argumenter til støtte for denne opfattelse:³ Anvendelsen af hovbønder som arbejdskraft på lade- og hovedgårdsmarkerne betød dårligt, uengageret og ineffektivt arbejde, spild osv. Ukrudtproblemet var større på lade- og hovedgårdsmarkerne, på grund af størrelsen, og vel også på grund af arbejdskraftens art. Og lade- og hovedgårdsmarkerne lod sig på grund af deres størrelse ikke gødske effektivt i samme omfang som de mindre bondegårdsmarker.

At problemet ikke er så enkelt ses blandt andet af, at Gunnar Olsen i sin disputats fra 1957 nærmest nåede til det stik modsatte resultat. Således konkluderer han, efter at have behandlet spørgsmålet om hovedgårdsdriftens økonomi:⁴ »Der er således ingen tvivl om, at hgd's driften alt i alt var bgd's driften overlegen«. Hans argumentation er blandt andet baseret på, at hovedgårdene allerede i og med at de var tiendefri havde en fordel fremfor bondegårdene, dette kombineret med at hoved-

2. Anmeldelse af Svend Gissel, Landgilde og Udsæd, i Historisk Tidsskrift, 12. rk. bd. VI s. 252.

3. Fortid og Nutid, bd. XXVI, 3, 1976, s. 361 f.

4. Gunnar Olsen, Hovedgård og Bondegård, 1957, s. 136 f, s. 143.

gårdsbesidderne i stort omfang forpagtede kirke- og kongetiender⁵ betød, at de var i stand til at fodre et relativt større antal kreaturer, med de deraf følgende muligheder for en bedre gødskning af hovedgårdsmarkerne. Endvidere peger Gunnar Olsen på, at hoveriet var en fordel for hovedgårdene, ligesom han fremhæver hovedgårdsprivilegiernes betydning i almindelighed.

Som man ser er der i et vist omfang tale om de samme argumenter som Gert Poulsen benytter, men med modsat fortegn, og med modsat resultat.

Nu er der i og for sig ikke noget til hinder for, at begge synspunkter kan være lige »rigtige«. Hvad f.eks. spørgsmålet om hvorvidt hovedgårds- eller bondegårdsmarkerne var bedst gødskede angår, må man vel sige, at det afgørende forhold var almindelig gødningsmangel indenfor begge driftsformer, således at diskussionen reduceres til spørgsmålet om hvilken af de to typer der var mindst dårligt gødet. Mere afgørende er for mig imidlertid det forhold, at hovedgårdsbesidderne givet, på grund af tiendefrihed og skattefrihed, gratis arbejdskraft i form af hovbønder, fortrinsretten til at forpagte konge- (og kirke) tiender, og de øvrige hovedgårdsprivilegier, kunne opnå en rimelig profit med selv et relativt lavt foldudbytte, mens omvendt bønderne, på grund af udgifterne til landgilde, tiende, skatter, hoveri, hvad enten nu dette blev bestridt af bønderne selv, eller gav sig udslag i et øget folkehold m.m., for at overleve har været tvunget til at opnå et større foldudbytte end de 2-3, der som ovenfor omtalt er konstateret for hovedgårdsdriften.

Jeg skal ikke yderligere kommentere dette spørgsmål, men blot konstatere, at der i spørgsmålet om de to driftsformers relative effektivitet ligger et, omend ofte diskuteret, så stadig uløst problemkompleks, der i høj grad har relevans for diskussionen om foldudbyttets størrelse.

Hovedtemaet i Gert Poulsens afhandling er et forsøg på at inddrage de oplysninger man har om kirke- og kongetiendens størrelse, som en brugbar kilde til at udfinde oplysninger om bondegårdsjordens foldudbytte. Dette sker bevidst på trods af at såvel H. H. Fussings som Svend Gissels afvisning af dette materiales anvendelighed i denne sammenhæng.⁶ Når Gert Poulsen alligevel forsøger, sker det på grundlag af følgende to ræsonnementer:

Oplysninger om en forpagtningsafgift af en kirke- eller kongetiende må principielt give tal, der er lavere end den 1/30 af høstudbyttet der ideelt skulle være tale om, og, har man oplysninger om en forpagtningsafgift for en kirke- eller kongetiende, og oplysninger om udsæden for det samme areal, kan man ved at gange afgiften med 30, og dividere med udsæden, få et tal, der vil være *mindre* end reelle foldudbytte.

Logisk lader der sig ikke indvende noget mod denne betragtning, og de tal Gert Poulsen når frem til at anvende metoden på tre landsbyer i Vor herred hvor han har oplysninger om tiendeafgift og udsæd er da også yderst interessante. Tallene for foldudbyttet, som altså ifølge det til grund liggende ræsonnement må være mindre end det virkelige foldudbytte, er alle væsentlig større end de 2-3 fold som forskningen, bortset fra Skrubbeltrang, er nået frem til. Man kan indvende, at tallene

5. Ifølge Danske lov 5-3-26 havde hovedgårdsbesidderne forret til forpagtningen af kongetienderne, mens sognemændene ifølge 2-22-19 havde forret til forpagtningen af de lokale kirketiender. Bestemmelserne i Danske Lov er utvivlsomt blot den endelige kodifikation af et forhold som da var gammelt og veletableret, måske især hvad angår kongetienderne. Udviklingen synes dog at have medført, at hovedgårdsbesidderne i et ikke ringe omfang også forpagtede kirketienderne, jfr. Gunnar Olsen, anf. værk. s. 56 f. Med hensyn til kirketienderne spillede det utvivlsomt ind at hovedgårdsbesidderne fra sidste halvdel af det 16. århundrede og frem i meget høj grad havde opnået Jus Patronatus til deres lokale sognekirker, med den deraf følgende dispositionsret over kirkernes indkomster. Bortset fra den mulighed for direkte økonomisk gevinst som forpagtningen af kirke- og kongetiender indebar, havde den betydning, fordi halmen fra tiendekornet gav mulighed for at fodre et større antal kreaturer.

6. Fortid og Nutid, bd. XXVI 3, 1976, s. 362.

for i hvert fald to af de benyttede landsbyer udviser betænkeligt store indbyrdes afvigelser hvad angår oplysningerne om de enkelte gårdes foldudbytte. Gert Poulsen erkender dette, og forsøger at forklare dem. Jeg skal ikke afgøre om forklaringerne er tilstrækkelige, så meget mindre som han selv i hele sin afhandling understreger, at hans formål først og fremmest er at demonstrere en metode, og at hans taleksempler netop først og fremmest er eksempler. Ikke desto mindre ville det have styrket tilliden til metodens anvendelighed, dersom tallene havde udvist større ensartethed.

For at kunne benytte Gert Poulsens metode må man kræve to ting: Nøjagtige oplysninger om udsædens størrelse for alle kornsorter, og nøjagtige og samtidige oplysninger om tiendens størrelse, enten den reelle tiende, eller om forpagtningsafgiften. Jeg skal i det følgende lade spørgsmålet om udsæden ligge, omend det ikke er problemfrit, og vil nøjes med at kommentere spørgsmålet om tienden.

Tienden skulle efter reformationen, ifølge recessen 1536 31/10, kirkeordinansen 1537 2/9 og de følgende recesser ydes med 1/10 af principielt alt hvad bønderne producerede. Den skulle som før reformationen deles i tre lige store dele, hvoraf sognepresten skulle have 1/3 (altså 1/30 af høstudbyttet), 1/3 til kirken, mens den sidste trediedel, som før reformationen var blevet ydet til biskoppen, nu skulle tilfalde kronen. Hvad angår kornet, skulle det erlægges i »kærven«, altså med hvert tiende neg på marken.

Hvad angår præstens del må vi antage, at den enten er blevet ydet efter bestemmelserne, eller at præsten lokalt har akkorderet med bønderne om en eller anden ordning, hovedsagen er, at der praktisk taget ikke fra ældre tid findes oplysninger om præstetiendens størrelse.

Kirketienden skulle efter reformationen oppebæres af kirkeværgerne, der skulle anvende den til kirkens bedste. De skulle

aflægge regnskab herfor overfor rette myndighed, og ikke mindst dette forhold gør, at oplysninger om kirketienden ikke er ganske sjældne. Dertil kommer, at man fra 1560'erne på kronens foranledning systematisk begyndte at bortforpagte kirketienderne, hvilket også har sat sig spor i kildematerialet.

Kongetienden skulle principielt erlægges på præcis samme måde som præste- og kirketienden. Den skulle oppebæres af stiftslensmanden eller – senere – af stiftsskriveren. Niels Skyum Nielsen har påvist, at det er tvivlsomt om bisperne, i hvert fald vest for Storebælt, før reformationen havde held til at få gennemført betaling af bispetienden med den fulde 1/30.⁷ Jeg håber i nær fremtid at kunne offentliggøre resultater, der viser, at det i meget stor udstrækning efter 1536 lykkedes kronen at få gennemført princippet om kongetienden som den fulde 1/30 i hele landet, omend recessernes gentagne indskærpelse af tiendepligten antyder at det ikke er gået ganske gnidningsfrit.

Kongetienden blev efter reformationen i stort omfang skænket bort til først og fremmest skoler, præster, hospitaler, kirker o. l., og vi har i den forbindelse et stort materiale til belysning af dens størrelse i de enkelte sogne. Også for kongetienderne gælder det, at man fra 1560'erne systematisk begyndte at bortforpagte dem.

For at kunne bruge oplysningerne om tiendernes størrelse som middel til at beregne foldudbyttet ville det naturligvis være ideelt om man havde oplysninger om tiendens virkelige størrelse. På grund af bortforpagtningerne fra anden halvdel af det 16. århundrede, er det imidlertid næsten udelukkende oplysninger om forpagtningsafgifter man kan finde i kildematerialet.

Disse bortforpagtninger fra 1560'erne og frem må delvis i første omgang ses i lyset af kronens behov under syvårskrigen for at skaffe likvid kapital, og her spiller måske især det stedsmål man kunne opnå

7. Afhandlingen *Ærkekonge og Ærkebisp*, Scandia bd. 23, 1956, s. 1 ff.

ved bortfæstningen en rolle. Når systemet på længere sigt blev opretholdt, må det skyldes et ønske om at nå frem til en mere enkel og rationel administrationsform for disse indtægter. Systemet indebar, at tiendemodtagerne, kronen og sognekirkerne, på forhånd vidste hvad de kunne disponere over, ligesom man frigjorde sig for risikoen i forbindelse med en eventuel dårlig høst. På den anden side gav man afkald på en eventuel ekstragevinst i gode høstår. En tilsvarende begrundelse kan gives for den samtidige udvikling i lensreformen, med overgang fra regnskabs- og genantlen til afgiftslen.⁸

Skulle man imidlertid have held til at få bortfæstet tienderne, og få et rimeligt stedsmål ved bortfæstningen, måtte fæsteforholdet indebære en fordel for tiendefæsteren, hvad enten denne var den lokale herremand, bønderne eller trediemand. Gert Poulsen har derfor ret i, at forpagtningsafgiften må have været ansat til mindre end hvad man kunne kalde den anslåede gennemsnitstiende over en længere årrække, med den ovenfor anførte konsekvens for de »foldudbytter« man herudfra kan beregne til følge.

Førend man kan bruge disse bortfæstningsafgifter til at beregne foldudbyttet, eller rettere »minimumsgennemsnitsfoldudbyttet«,⁹ må de imidlertid underkastes en nærmere kritisk behandling.

Der er for det første spørgsmålet om afstanden i tid mellem oplysningerne om udsæden og om tiendefæstningsafgifterne. Principielt burde de være samtidige, men hvor dette ikke kan opnås, må man i hvert fald undersøge, om afstanden får konsekvenser. Hvad angår oplysningerne om udsæden, vil de typisk kunne dateres til tidligst anden halvdel af det 17. århundrede. Omvendt vil oplysninger om tiendefgifter, selv om de i det konkrete tilfælde kan belægges med kilder, der er samtidige

med oplysningerne om udsæden, ofte ved nærmere undersøgelse, hvis en sådan er mulig, vise sig at afspejle en ordning, der måske har op til 100 år på bagen. Det 16. og 17. århundrede er, hvad angår landboforhold, præget af en betydelig træghed, hvilket *kan* have den konsekvens, at en tiendeafgift kan bestå uændret længe efter at de økonomiske vilkår, der var herskende da den blev fastsat, har ændret sig.

Som faktorer, der kan have medført sådanne ændringer kunne nævnes adskilligt, her skal kun peges på fænomener som sandflugt (Nordsjælland, Nord- og Vestjylland m.m.), og måske især oprettelsen af hovedgårde, med bondejords forvandling til hovedgårdsjord, med tiendefrihed som konsekvens. Synspunktet kan illustreres med et eksempel:

Ved Universitetets genoprettelse i 1537 fik det tillagt kongetienden af Tune og Sømme herreder. Takket være at Universitetets regnskaber er så godt bevarede som de er, kan indtægten af disse tiender følges gennem ca. 80 af de 100 år fra 1539–1639. Fra 1539/40 viser regnskaberne, at tienden efter al sandsynlighed er blevet erlagt efter recessen. De næste oplysninger er fra 1556/57, og viser, at tienden fra de to herreder inden da er blevet konverteret til faste afgifter sogn for sogn. Det der har interesse i denne sammenhæng er, at disse afgifter, bortset fra helt ubetydelige ændringer, er konstante til man sidste gang støder på dem i 1639.¹⁰ Havde man kun haft jordebogen fra 1639 bevaret, ville man altså have haft oplysninger, dateret 1639, uden den mulighed som vi nu har for at kunne konstatere, at de afspejler en ordning der da var mere end 80 år gammel. Og dette til trods for, at det må antages for helt usandsynligt, at de forhold, der determinerede tiendeerlæggelsen i de to herreder, ikke skulle have været underkastet ændringer i perioden.

8. Kr. Erslev, Konge og Lensmand i Det 16. Aarhundrede, 1879, s. 166–71.

9. Fortid og Nutid, bd. XXVI 3, 1976, s. 369.

10. Rigsarkivet, Københavns Universitets arkiv, Regnskaber 1537–91, KU 18.01.01–05; Jordebøger 1604–39, KU 18.06.01–03.

Et andet forhold man må undersøge er, i hvor høj grad tiendeforpagtningsafgiften afspejler de afgrøder man faktisk høstede det pågældende sted. Principielt skulle tienden som nævnt ydes med 1/10 af *alt* hvad bønderne producerede, og i praksis i hvert fald af hartkorn, havre, kvæg og lam. Oplysningerne om tiendeforpagtningsafgifterne omtaler praktisk taget altid kun rug og byg, og i mindre omfang havre. Der kan være tale om tre muligheder: Enten har bønderne kun erlagt tiende af deres kornafgrøder, eller kun korntienden er blevet bortfæstet, eller også er de sekundære persiller blevet konverteret til hartkorn ved bortfæstningen. Alle tre muligheder er tænkbare. Hvad angår den første, ville den være i strid med lovgivningen om tiendebetalingen, men der er eksempler, omend få og usikre, der kunne pege i den retning. Med hensyn til den anden mulighed, skal der her peges på det forhold, at kvæg- og lammetienden i store dele af landet før 1600 permanent var bortskænket til skoler, hospitaler o.l. Således var kvægtienden på hele Fyn allerede 1540 25/8¹¹ blevet delt mellem hospitalet i Odense og de enkelte sognes fattige, og en lang række tilsvarende eksempler kan nævnes. Endelig hvad angår den tredje mulighed, lader det sig vanskeligt afgøre i hvilken grad den har været aktuel. For at kunne afgøre dette måtte man have oplysninger om vilkårene ved bortfæstningen af de enkelte tiender, sogn for sogn, og det har man kun yderst sporadisk. Rent logisk taler meget for, at konvertering har fundet sted i vidt omfang, det kunne være til fordel for både tiendeyderne og tiendemodtagerne. Der kan anføres et par eksempler: I det ovenfor nævnte eksempel vedrørende Universitetets tiendeindtægter af Tune og Sømme herreder ydede alle 12 sogne i det overvejende bygproducerende Tune herred i 1539/40 tiende i både byg og rug,

men karakteristisk nok var rugydelseerne i forhold til bygdelseerne små. I 1556/57, da overgangen til en fast afgift har fundet sted, ydes der kun rug i tre af de 12 sogne, mens resten af sognene af hartkorn kun leverer byg. Det er nærliggende at tænke sig at bønderne har ønsket at beholde deres sparsomme rughøst til eget forbrug, mod at betale mere af deres byghøst, mens på den anden side Universitetet, der alligevel skulle sælge kornet på markedet, principielt må have været ligeglad om det fik sin tiende i byg eller rug.

Et mere konkret eksempel kan anføres: I 1570 3/7¹² beordrede Frederik II stiftsskriveren på Riberhus, der havde bortfæstet kongetienderne i Ribe stift til at sørge for, at havretienden, der var blevet bortfæstet for havre, i stedet blev bortfæstet for hartkorn. Begrundelsen var, at kongen kun havde ringe eller ingen nytte af havren, da omkostningerne ved at sende det til København næsten eller helt opslugte kornets værdi.

Der kan have ligget særlige forhold bag de to eksempler, men det ændrer ikke, at man i høj grad må regne med, at man ved bortforpagtninger af konge- og kirketiender har konverteret persiller måske især til hartkorn, på grundlag af ønsker fra forpagteren, tiendeyderen eller begge. Under alle omstændigheder, i det omfang sådanne faktorer ligger bag forpagtningsafgiftens fastsættelse, bliver den uanvendelig til at sige noget om foldudbyttet.

Mens jeg således nærer megen sympati for den af Gert Poulsen fremlagte metode, og finder den principielt sund, mener jeg samtidig, som det fremgår af ovenstående, at der ligger et stort arbejde og venter på at blive gjort, førend den kan anvendes. Faktisk skal man kende omstændighederne bag fastsættelsen af forpagtningsafgifterne i hvert enkelt tilfælde, samt kunne gøre rede for i hvilken grad en eventuel afstand

11. H. F. Rørdam, Danske Kirkelove bd. I, s. 160, jfr. s. 184.

12. Kancelliets brevøger.

Debat

i tid mellem oplysninger om tiendeafgiften og om udsæden spiller ind.

Om det lader sig gøre at etablere et materiale, der er sikkert nok til at man kan bruge det som foreslået af Gert Poulsen,

kan jeg ikke afgøre for øjeblikket. Det ville være i allerhøjeste grad ønskeligt, men jeg har på fornemmelsen at det bliver et stort arbejde, og at risikoen for, at udbyttet kun bliver ringe, er stor.

De lokalhistoriske årbøger 1975. En oversigt

Af Birgit Højer-Pedersen

Hovedstadsområdet

1.

Ballerup og Omegns Historiske Forening. Egnsmuseet i Lindbjerggård. Redigeret af Knud Gormsen. Årshefte. 1975. Nr. 21, 28 s., ill.

Bernhardtsen, Torben B. Vasehøjgaard – endnu en Ertebølle-boplads ved Værebros å. (S. 3–8, ill.) <Litt. henv.>

Fra bestyrelsen. (S. 27) <Ballerup og Omegns Historiske Forening. Kort meddelelse.>

Hassing, Caspar. Fæstere og deres gårdmænd i Aagerup og deres familier ca. 1600–1900. (S. 9–27, ill.)

2.

Gentofte-bogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Gentofte Kommune. Redigeret af Poul Melgaard. 1974–75. 76 s., ill. <Dækker 1974 og 1975.>

Begivenheder i Gentofte Kommune 1973 og 1974. Udarbejdet af E.-M. Helver. (S. 72–74) <Kronologisk oversigt.>

Krogh Bender, Susanne. Lokalhistorisk Arkiv for Gentofte Kommune. (S. 70–71) <Ved oprettelsen af arkivet.>

Linvald, Steffen. Hvem var Øregaards bygherre. Johannes Søbøtke? (S. 51–66, ill.) <Litt. henv.>

Linvald, Steffen. Årsberetning for Historisk-topografisk Selskab for Gentofte Kommune 1973–74. (S. 75–76).

Ramskou, Thorkild. Fra Gentofte Kommunes oldtid. (S. 24–50, ill.) <Om oldtidsfund. Litt. henv.>

Udmærkelse til skoleinspektør L. P. Gotfredsen. Af bestyrelsen. (S. 9, ill.)

Vernsted, Kjeld. En »dagligstueskole«. (S. 67–69, ill.) <Privatskole på Dyrhavevej 35, 1916–19.>

Østerberg, Aage. 33 år i kommunalpolitik. (S. 11–23, ill.) <Foredrag.>

3.

Historiske meddelelser om København. Udgivet af Københavns Kommunalbestyrelse. Redigeret af Sigurd Jensen. Årbog. 1975. 203 s., ill. <Person-sted- og sagregister til årbøgerne 1972–75.>

Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen. Københavnske jordfund 1974. (S. 136–141, ill.)

Borgstrøm, E. Beskrivelse af det gamle voldterrain mellem Nørreport og Langebro i årene ca. 1858–60. (S. 102–114, ill.) <Litt. henv.>

Jensen, Sigurd. Københavnske ågerkarle i 1790'erne. (S. 22–31) <Litt. henv.>

Jensen, Sigurd. Nogle selvbiografier. (Oversigter og anmeldelser). (S. 166–167) <Behandler: I Godfred Hartmann: Sig nu pænt goddag. Erindringer fra tyvernes København K. 1974. – Constance Johansen: Derhjemme i gaden. 1974. – Charles Haugbøll: Vores postbud. Københavnske postbude fortæller. 1973. – Rosa Cederholm: Rosamin. En pige af folket fortæller. 1975.>

Jørgensen, Bent. Om gadenavne i Stor-København. (Oversigter og anmeldelser). (S. 154–165) <Behandler: Steffen Linvald: Københavnske gadenavne i fortid og nutid. 1967. – Bent Jørgensen: Dansk gadenavneskik. 1970. – Bent Zinglarsen: Københavnske gadenavne og deres historie. 1972. – Charles Haugbøll: Veje og gader på Frederiksberg I. 1973. – Litt. henv.>

Jørgensen, Harald. Københavns ældst bevarede retsprotokol. (S. 7–21, ill.) <Hofrettens protokol fra 1667–70. Litt. henv.>

Københavns Stadsarkiv i 1974. (S. 119–126, ill.) <Omhandler: Stadsarkivet i almindelighed. – Sigurd Jensen: Fundne magistratsager fra 1670'erne. – Egil Skall: Målebrev. – Sigurd Jensen: Dødsfald. – Litt. henv.>

Linvald, Steffen. Københavns Bymuseum. Erhvervelser og iagttagelser 1974–75. (S. 127–135, ill.)

Rafn, Erik. Biedermeierkoncert. Træk af koncertlivet i København i årene 1839–41. (S. 32–47, ill.) <Litt. henv.>

Selskabet for Københavns Historie i 1974. (S. 142–143).

Sode-Madsen, Hans. J. C. Kressners optegnelser om urolighederne på Kongens Nytorv natten til den 5. april 1920. (S. 115–118).

Et udvalg af bøger fra året 1973 vedrørende København. Udarbejdet af Københavns Kommunes Biblioteker. (S. 144–153) <Systematisk oversigt.>

Vesterdal, M. Beretning om en rundtur i København i midten af det nittende århundrede. (S. 63–101) <Dagbogsuddrag, se også Fynske Årbøger og Vejle Amts årbog Litt. henv.>

Vibæk, Jens. Grosserer A. W. Andersens sydhavnsprojekt. (S. 48–62, ill.) <Ca. 1850. Litt. henv.>

Anmeldelser

Belejringer af København i 1807 og kortet i Guvenørbiblioteket i Odense. Af Knud K. V. Jespersen. 1974. Anmeldt af *Jens Vibæk.* (Oversigter og anmeldelser). (S. 173–174).

Birgit Højer-Pedersen, f. 1950, bibliotekar 1976.

Christiansborg Slot. Redigeret af Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Ottó Norn. 1975. Bd. 1–2. Anmeldt af *John Erichsen*. (Oversigter og anmeldelser). (S. 176–181).

Dansk Atlas 1831–35. Af P. W. Becker og S. H. Petersen. Genudgivet 1974. Anmeldt af *Egil Skall*. (Oversigter og anmeldelser). (S. 175).

Langberg, Harald. Kongens Teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748–1770. 1974. Anmeldt af *Klaus Neiiendam*. (Oversigter og anmeldelser). (S. 168–172) <Litt. henv.>

Monrad Møller, Anders. Københavns handelsflåde 1814–1832. En historisk statistisk detailundersøgelse. 1974. Anmeldt af *Jens Vibæk*. (Oversigter og anmeldelser). (S. 173).

Sandfeld, Gunnar. Erindring og udforskning. Særtryk af *Søllerødbogen* 1973. 1974. Anmeldt af *Knud Prange*. (Oversigter og anmeldelser). (S. 174).

4.

Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. Redigeret af Gudrun Gram-Hanssen, Karen de Linde og Jørgen Jørgensen. Årsskrift. 1975. 68 s., ill.

Bakke, Georg. På Bagsværd Station år 1908. Yngstemands erindringer. (S. 54–56).

Hagen Petersen, Claus. København-Slangerupbanen. (S. 32–53, ill.) <Ca. 1890 ff. Litt. henv.>

Nielsen, P. Chr. Den nordsjællandske vildtbane. (S. 4–31, ill.) <Ca. 1570–1911. Litt. henv.>

Petersen, Jens A. Københavnerbønder og andet godtfolk. (S. 57–67, ill.) <Ca. 1500 ff.>

5.

Lyngby-bogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. (Sophienholm og familien Aller. Udarbejdet af H. J. Lemche efter optegnelser fra direktør Valdemar Aller). 1974–75. 103 s. + 32 plancher og 1 kort. <Dækker 1974 og 1975. S. 7–101: Familien Aller.>

Børresen, Aage. Beretning om Selskabets virksomhed 1974/75. (S. 102–103) <Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune.>

6.

Søllerødbogen. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Redigeret af Annalise Børresen. 1975. 230 s., ill. <Litt. henv.>

Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen. Sølyst ved Vedbæk. Andet afsnit. (S. 179–219, ill.) <1912 ff. Litt. henv.>

Gravene på Bøgebakken, Vedbæk. Af Svend Erik Albrethsen og Erik Brinch Petersen. (S. 9–54, ill.) <Litt. henv.>

Sandfeld, Gunnar. Skoleliv i Søllerød. Et stykke af den danske landsbyskoles historie i 19. århundrede. (S. 55–178, ill.) <Litt. henv.>

Skovmand, Roar. Selskabet 1.4.1974–31.3.1975. (S. 220–227) <Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune. Beretning og regnskab.>

7.

Tofte, Ejvind. Fra stationsbyens saga. Glostrupshistorie. Tiden omkring 1850–1950. Udgivet af Historisk Selskab for Glostrup, Brøndby, Albertslund og Vallensbæk. 1976. Bd. 2. 120 s., ill. <Udsendt i stedet for Glostrupbogen 1975.>

8.

Årsskrift. Udgivet af Historisk Forening for Værløse Kommune. 1975. 36 s., ill.

Laumann Jørgensen, E. Sten-strøninger. (S. 6–9, ill.) <Nørreskoven.>

Nielsen, Karl K. I årets løb. (S. 4–6) <Historisk Forening for Værløse Kommune.>

Nielsen, Karl K. Sækkedamhusets brønde. (S. 10).

Olsen, Einar. Juleforberedelse på Paradisgården. (S. 34–36).

Skov, J. K. Madam Henze. (S. 30–33, ill.) <1837–1917. Lærerinde.>

Skov, J. K. 1775–1975. (S. 27–29, ill.) <Udskiftningskort fra 1775.>

Werner Larsen, Tove. Oldemors fine hue. (S. 11–26, ill.) <Huenakker fra Værløse Museum. Litt. henv.>

Sjælland

1.

Fra Frederiksborg Amt. Udgivet af Frederiksborg Amts Historiske Samfund. Redigeret af Henning Henningsen, Ole Jellingsø, H. Ring og Torben Topsøe-Jensen. Årbog. 1975. 112 s., ill.

Bondesen, Peter. Johan Gottfried Winckler, Frederiksværks kobberstikker. (S. 5–26, ill.) <S. 21–26: Katalog over Johan Gottfried Wincklers arbejder. Litt. henv.>

Christensen, Peter V. Den lille landbokommission og indførelsen af arvefæste på krongodset i Nordsjælland. (S. 27–71, ill.) <Litt. henv.>

Eusebius Jacobsen, Klaus. Strejftog i et gammelt hus' historie. (S. 72–87, ill.) <Lappen nr. 1, Helsingør. Litt. henv.>

Nielsen, P. Chr. Foreningsmeddelelser. (S. 100–110) <Frederiksborg Amts Historiske Samfund, referat fra generalforsamling, indeholdende årsberetning og regnskab 1974–75.>

Pedersen, Kenno. Helsingør Patent Ophalings-Bedding. (S. 88–99, ill.) <Skibsværft fra 1860'erne. Litt. henv.>

2.

Fra Holbæk Amt. Årbog for Historisk Samfund for Holbæk Amt. Redigeret af O. Bruun Jørgensen og Mogens Schou Jørgensen. 68. årg. 71 s., ill. <Stedregister. Personregister.>

Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen. Træk af herregården Tølløse's historie. <S. 60–61: Ejerliste over godset Tølløse's besiddere ca. 1465–1974. Litt. henv.> (S. 41–62, ill.).

Bernhardtson, Torben B. En omvendt og distal flække-høvlskraber af særlig høj karat. <Bløkhøvl. Litt. henv.> (S. 11–14, ill.).

Ebbesen, Klaus. En pottemager fra stenalderen. <Olstrupgård, Bregninge. Litt. henv.> (S. 15–20, ill.).
Estrup, I. En hyldest og en tak. <Holbæk Amts Sparekasses 150 års dag. Litt. henv.> (S. 8–9, ill.).
Historisk Samfund 1975. <Historisk Samfund for Holbæk Amt, beretning og regnskab 1974.> (S. 63–67).
Thrane, Henrik. Nyt fra et dunkelt afsnit af Odherreds fortid. <Førromersk jernalder. Litt. henv.> (S. 21–40, ill.).

3.

Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt. Redigeret af Erling Petersen. Bd. 62. 96 s., ill.
Henneke, R. Resume af regnskabet 1/7 1973–30/6 1974. (S. 88).
Herløv Jensen, Axel. Voldanlægget ved Haraldsted sø. (Også kaldet »Ridebanen«). <Litt. henv.> (S. 73–83, ill.).
Kristensen, Peter N. Glimt fra en gammel sognerådsprotokol. <1841–1975> (S. 7–17, ill.).
Lyshjelm, Johs. Historisk Samfund for Sorø Amt 1974. (S. 87).
Nielsen, Dagny. Fisker Niels Jensen, Glænø. Nogle optegnelser om hans liv og hans egen fortælling om oplevelser i krigen 1864. (S. 51–72, ill.).
Nyt fra de lokalhistoriske arkiver og Sorø Amts Museum. <Fuglebjerg Egnshistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv, Korsør. – Midtsjællands Lokalhistoriske Arkiv 1973 og 1974. – Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv. Årsberetning 1974. – Skælskør Egnshistoriske Arkiv. Beretning 1974/75. – Lokalhistorisk Arkiv for Slagelse og Omegn. Beretning for regnskabsåret 1974/75. – Lokalhistorisk Arkiv for Sorø og Omegn. – Sorø Amts Museum.> (S. 93–96).
Petersen, Erling. Den vindskibelige degn i Krummerup (Frands Olsen Dorph og hans børn). <Ca. 1670 ff. Litt. henv.> (S. 18–50).
Strange Nielsen, A. Litteratur om Sorø Amt 1974–75. <Kort omtale af litteratur vedr. amtet> (S. 84–86).

4.

Historisk Samfund for Præstø Amt. Årbog. 1975. 83 s., ill.
Baad Jensen, Margit. Køng Fabrik. En industrivirksomhed i 1830'erne. <Litt. henv.> (S. 7–41., ill.).
Bugge, K. E. Grundtvigs Mindestuer, Udby. Årsberetning 1974/75. (S. 79).
Jensen, S. Møns Museum. Museets virksomhed. <Indeholder driftsregnskab 1974–75.> (S. 76–78).
Michelsen, F. Historisk Samfund for Præstø Amt. Årsberetning 1974–75. <Indeholder driftsregnskab 1974–75.> (S. 70–71).
Michelsen, F. Næstved Museum. Årsberetning 1974–75. <Indeholder regnskab 1974–75.> (S. 72–73).
Pedersen, Ejgil. Faxø Herreds Lokalhistoriske Arkiv. Beretning for 1974/75. (S. 82–83).
Petersen, Harald. Hestekranier mod troldtøj i Skrosbjerg og Kæderup. <Fund af hestekranie fra 1864. Litt. henv.> (S. 42–62, ill.).

Schrøder, Urban. En lille notis i en gammel bog. <Om »Spilte Guds ord på Balle-Lars«, 1861.> (S. 63–66, ill.).
Strange Nielsen, A. Litteratur om Præstø Amt 1974. <Kort omtale af litteratur vedr. Præstø Amt.> (S. 67–69).
Strange Nielsen, A. Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv. Årsberetning 1974. (S. 80–81).
Worsaae, T. Sydsjællands Museum, Vordingborg. Museets virksomhed i 1974. <Indeholder regnskab 1974/75.> (S. 74–75).

Bornholm

Bornholmske Samlinger. Udgivet af Bornholms Historiske Samfund. Redigeret af <Carl Kibsgaard og Ebbe Gert Rasmussen.> 1975. 2. rk., bd. 8, 191 s., ill.
Becker, C. J. Hovedlinier i Bornholms oldtidshistorie. <Litt. henv.> (S. 9–49, ill.).
Nielsen, Svend. En jernalderboplads ved Nymølle i Neksø. <Litt. henv.> (S. 51–75, ill.).
Nielsen, Svend. Et nyt fund af en øskenkrukke fra havet ved Bornholm. <Litt. henv.> (S. 79–84, ill.).
Rosenlund, Knud. Knoglematerialet fra jernalderbopladsen ved Nymølle. <Litt. henv.> (S. 77–78).
Strømø, Poul Erik. Rentekammeret og dets kommissioners stillingtagen til det bornholmske udmarksproblem i perioden 1709–1767. <Litt. henv.> (S. 85–170).
Thoms, Johannes. Byforeningen for Rønne. 2/12 1959–2/12 1974. (S. 187–191).
Vensild, Henrik. Nyt fra Bornholms Museum 1974. (S. 171–186, ill.).

Lolland-Falster

Lolland-Falsters Historiske Samfund. Redigeret af <Verner Hansen>. Årbog. 1975. 72 s., ill. <Person- og stedregister. Litt. henv.>
Hansen, Marius. Kloster og latinskole i Nakskov. <Litt. henv.> (S. 7–17, ill.).
<*Hansen, Verner.*> Lolland-Falster i bogverdenen. <Kort omtale af ny litteratur vedr. Lolland-Falster.> (S. 57–61).
Lolland-Falsters Historiske Samfund. <Generalforsamling og regnskab 1974–75.> (S. 67–69).
Lolland-Falsters museer. <Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo. – Lolland-Falsters Kunstmuseum, Maribo. – Reventlow-Museet, Pederstrup. – Falsters Minder, Nykøbing F. – Aalholm Automobilmuseum, Nysted. – Litt. henv.> (S. 62–66, ill.).
Mørk Hansen, Mourits. Livs-erindringer. <Uddrag af Mourits Mørk Hansens Livs-erindringer: 1844–51.> (S. 31–56, ill.).
Nielsen, R. K. Da jeg tjente tækkemand i Soesmarke. <1870 og 1907.> (S. 19–22, ill.).
Pilemand, Arnold. Livet på en stor avlsgård i mine unge år. <Højbygård, 1914.> (S. 23–30, ill.).

Fyn

1.

- Vestfynsk Hjemstavn*. Vestfyns Hjemstavnsforenings Årsskrift. Under redaktion af Erling Klüver og Hans Krog. 1975. 45. årg. S. 53–96 + 1, ill.
- Balle, Hans H.* Olaf Skov. Hjemstavnsforeningens første formand. <Nekrolog.> (S. 53–54, ill.).
- Clausen, H. Erhardt.* Overlærer N. K. H. Kjærbye, R. af Dbg. 18.1.1890–27.11.1974. <Nekrolog.> (S. 55).
- Halsted, Rasmus.* Foreningsmeddelelser. Aarets gang. <Vestfyns Hjemstavnsforening. Indeholder regnskab 1974–75.> (S. 96 + 1).
- Halsted, Rs.* Danmarks første andelsmejeri. <Kaslund Mejeri, 1875. Litt. henv.> (S. 71–76, ill.).
- Jørgensen, Else.* Træk af Hesles historie i det 16. og 17. århundrede. <Fortsat fra årg. 1974. Litt. henv.> (S. 56–70).
- Krog, Hans.* Gammel spillemandsmusik. <Litt. henv.> (S. 88–92, ill.).
- Krog, Hans.* Olaf Andersens arkiv. <Om »Hjemstavnsarkivet« (Vestfyn)> (S. 93–95, ill.).
- Larsen, Anders.* Minder fra Nr. Broby Sogn. <Sidste halvdel af 1800-tallet.> (S. 77–83, ill.).
- Larsen, Lars Jørg.* Kvindernes gøremål omkring århundredeskiftet. (S. 84–87, ill.).

2.

- Fynske Årbøger*. Udgivet af Historisk Samfund for Fyns Stift. Redigeret af H. H. Jacobsen. 1975. 160 s., ill. <Navneregister (person- og stednavne).>
- Fasmer Blomberg, Åge.* Hesteskærere, skorstensfejere og andet rakkerpak. Et tidsskille fra Fyn i 1660'erne. <Litt. henv.> (S. 18–30).
- Fasmer Blomberg, Åge.* Oprettelsen af Langesø birk 1747. Et bidrag til Langesø's historie. (S. 53–71).
- Hahn-Thomsen, Preben.* Hans Svendsen. Nyborgpræsten, der endte som birgittiner munk. <Ca. 1445–1511. Litt. henv.> (S. 7–17, ill.).
- Hansen, Hans.* Hjulby Mose og Kullerup Sluse. Hjulby Moses deling og benyttelse samt Kullerup Sluses betydning for mosen og Nyborg By. (S. 31–39, ill.).
- Jacobsen, Hans Henrik.* Litterært besøg i Gudbjerg præstegård. Isak Sidenius og Chr. Winther, Emil Aarestrup og H. C. Andersen. <Litt. henv.> (S. 113–123, ill.).
- Kjærboe, Tove.* Martin Kleinsorg og Jørgen Henrik Wind. <1700–1800-tallet.> (S. 89–94, ill.).
- Kristensen, Laust.* Åge Petersen 1915–74. <Nekrolog.> (S. 149).
- En langelandsk frigård og dens ejere i 1700-tallet.* Af Harald Th. Hansen og Jens Møllerup. <Borregården i Hønenved.> (S. 40–52, ill.).
- Møllerup, Jens.* Foreningsmeddelelser 1975. <Historisk Samfund for Fyns Stift. Indeholder kasse-regnskab 1974.> (S. 154–158).
- Nielsen, Henning og Thomsen, Jørgen.* Redaktør Bondegård og svinehunden »Estrup«. Konseilspræsidenten anlægger sag. <Litt. henv.> (S. 124–141, ill.).

- Smidt, Claus M.* To fynske herregårde under Louis Seize-tiden: Krengerup og Einsidelsborg. <Litt. henv.> (S. 72–88, ill.).
- Vesterdal, M.* Med 3. Reservejægerkorps på Fyn under våbenstilstanden 1848–49. <Dagbogsuddrag, se også Historiske meddelelser fra København og Vejle Amts Årbog. Litt. henv.> (S. 95–112).

Anmeldelser

- Albrechtsen, Erling.* Fyn i oldtiden. 1974. Anmeldt af *Henrik Thrane*. (Ny lokalhistorisk litteratur). (S. 142–143).
- Assens, billedværk med tekst af K. V. Sørensen.* 1974. Anmeldt af *HHJ* <*Hans Henrik Jacobsen*. (Ny lokalhistorisk litteratur). (S. 147–148).
- Fyens Stiftsbog 1974.* Anmeldt af *HHJ* <*Hans Henrik Jacobsen*>. (Ny lokalhistorisk litteratur). (S. 147).
- Fynske Minder 1974.* Anmeldt af *HHJ* <*Hans Henrik Jacobsen*>. (Ny lokalhistorisk litteratur). (S. 145–146).
- Isaksen, Birger.* Mads Hansen. En sydfynsk bonde og folkedigter. 1974. Anmeldt af *HHJ* <*Hans Henrik Jacobsen*>. (Ny lokalhistorisk litteratur). (S. 143–144).
- Rudkøbing, topografi og bystyre.* Af Chr. Kiilsgaard og Jens Møllerup. 1974. IV. del. Anmeldt af *HHJ* <*Hans Henrik Jacobsen*>. (Ny lokalhistorisk litteratur). (S. 144–145).
- Sørensen, Eskel.* Om Gielbjerg. 1975. Anmeldt af *HHJ* <*Hans Henrik Jacobsen*>. (Ny lokalhistorisk litteratur). (S. 148).
- Vestfynsk Hjemstavn 1974.* Anmeldt af *HHJ* <*Hans Henrik Jacobsen*>. (Ny lokalhistorisk litteratur). (S. 147).

Jylland

- Vendsyssel Årbog*. Udgivet af Historisk Samfund for Vendsyssel. Redigeret af C. Nørrelykke. 1975. 164 s., ill. <Personregister.>
- Brandt Pedersen, Arne.* Vrå valgmenighed gennem 75 år. Den åndelige baggrund, starten i 1900, vækst og økonomi og præsterne Jens Bertelsen, Helge Elbek og Thomas Lundby. <Litt. henv.> (S. 25–64, ill.).
- Fra en landsbyfotografers billedbog.* Typer og menneskeskæbner i Hvetbo Herred fastholdt efter en samling fotografiske glasplader fra årene 1880–1900. Af Eigil Føns og A. Skjødsholm. <Litt. henv.> (S. 7–24, ill.).
- Fra museernes arbejdsmark.* Ved C. J. Christensen og Per Lysdahl. <Vendsyssel Historiske Museum. – Bangsbomuseet. – Sæby Museum. – Try Museum. – Hjemstavnsgården, Læsø. – Lokalhistorisk Samling, Hjørring. – Byhistorisk Arkiv i Sæby.> (S. 129–144, ill.).
- Fra styrelse til redaktion.* <Historisk Samfund for Vendsyssel. Indeholder regnskab 1974–75.> (S. 150–155).

- Fra Understed kirkebog.* Kirken som moralens vogter, og den der dømte i slutningen af 1700-tallet. Ved Anton Sørensen. <Uddrag af kirkebogen.> (S. 128 + 157-158).
- Hansen, Karl.* Jammerbugtens hjemmegroede stednavne. Et stykke kulturhistorie om fortidens mennesker og deres hverdagsfærd. (S. 125-127, ill.).
- Jakobsen, Ejnar.* Risgård Højskole 1899-1912. Den sidst oprettede højskole i Vendsyssel fik en krank skæbne grundet tyngende økonomi og svigtende elevtilgang. (S. 93-96, ill.).
- Møhl, Ulrik.* Hvalrosfundene ved Rubjerg Knude. Nye undersøgelser tyder på, at vi ikke kan regne hvalrossen med iblandt vore tidligste faunaelementer. <Litt. henv.> (S. 81-92, ill.).
- Nørrelykke, C.* Om Hanherred-bonden Jørgen Nielsen. Almue-manden, der var bonde og gårdslagter, brændevinshandler og kirkeejer, politiker og folkevækker, og hvis virke satte spor og gav anledning til mytedannelser. <1814-1904. Litt. henv.> (S. 65-74, ill.).
- Nørrelykke, C.* Spring-Thammes og hans meriter. Spring-Thammes var krybskytte i Ormholt-skovene, han svang den tunge bismær over Klog-brødrene, var soldat i Treårskrigen og skytte på Hejselt. <1823-1906.> (S. 75-80, ill.).
- Skole, Svend.* Af Thomas Larsens erindringer (I). Om slægten, barndomshjemmet, skolen og de første ungdomsår, hvor grundlaget for et jævnt og muntert virksomt liv blev lagt. <Politikeren Thomas Larsen 1854-1944. Litt. henv.> (S. 97-124, ill.).
- Vendsyssel-litteratur 1974.* Ved Bodil Christensen. <Systematisk fortegnelse.> (S. 148-149).
- 2.
- Historisk Årbog for Thy og Mors og V. Han Herred.* Udgiven af Historisk Samfund for Thy og Mors. Redigeret af <Torsten Balle>. 1975. 143 s. + 1, ill.
- <Balle, Torsten.> Bøger. Af TB. <Anmeldelse af K. J. Lyngby: Bidrag til nørrejsk V, Morsoptegnelserne 1968. Ved Bent Søndergaard. 1975.> (S. 138).
- Balle, Torsten.* Gammelt landbrug. <Oldtiden til ca. 1900. Litt. henv.> (S. 6-29, ill.).
- Balle, Torsten.* Lidt om Christoffer Lunovs efterslægt. <1600-1700-tallet. Litt. henv.> (S. 102-115).
- Balle, Torsten.* Et spil femkort. <Et natligt spil kort i 1706.> (S. 74-77).
- Balle, Torsten.* Thisted Byhistoriske Arkiv. <Beretning.> (S. 135-136).
- Balle, Torsten.* Et tingsvidne om Nordentoft 1676. <Om Nordentoft var adelsgård.> (S. 116-120).
- Bisgård Kjeldgård, Kristen.* Landlige løjer. Et puds. <»Stærk mand«s besøg hos Kræn Svålgård,> (S. 78-79).
- Brudsig.* Morsø Lokalhistoriske Arkiv i årene 1974-75. (S. 133-134).
- Gadegaard, A.* Forholdene i Søndbjerg-Odby Sogne i tidligere tider. <Livet i første halvdel af 1700-tallet.> (S. 70-73).
- Hanstholm Lokalhistoriske Arkiv.* Af K. E. Nielsen og H. Hansen. <Beretning.> (S. 136).
- Kjær, Jette.* Arbejdet på Museet for Thy og Vester Hanherred i 1974 og 1975. (S. 123-130, ill.).
- Lund-Sørensen, <H. A.>* Meddelelse til medlemmerne. (S. 139).
- Madsen, Kr.* Fra en gammel kirkebog. <To skibbrud i 1808 og 1826.> (S. 68-69).
- Madsen, Kr.* Kroge og agn. <Kystfiskeri fra Agger.> (S. 43-46).
- Madsen, Kr.* Matrikulsnummer 11a og 11b. Af en Aggerejendoms historie. <1800-1900-tallet.> (S. 85-101, ill.).
- Manøe Hansen, S.* Et mindeblad over Mette Laasbye og Peder Moldrup til Vestervig. <1700-tallet. Litt. henv.> (S. 61-67, ill.).
- Mere Thybosnak.* (Efter båndoptagelse med Christen Østergaard, Hundborg, f. 1884.) Ved Torsten Balle. <Nedskrevet på dialekt og på rigsdansk.> (S. 142).
- Morsingsk folketro.* Af Anna Thorsen og Bent Søndergaard. <Litt. henv.> (S. 3-5).
- Morslands Historiske Museum.* Af Per Noe og P. C. O. Nørgaard. <Per Noe: Beretning. - Det arkæologiske arbejde i 1975. Af P. C. O. Nørgaard og Per Noe.> (S. 131-133).
- Møller, Wolf.* En løbskørsel ved Ullerupgaard 1722. <Litt. henv.> (S. 50-60, ill.).
- Overgaard, Anna.* Egnshistorisk Arkiv. Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø. <Beretning.> (S. 137).
- Regnskab for Historisk Samfund for Thy og Mors 1. april 1974-31. marts 1975.* (S. 144).
- Rolighed, Jens.* Fra Klim omkring århundredeskiftet. <Lars Winther fortæller erindringer.> (S. 47-50).
- Svalgaard, Robert.* Briggen »Mathilde« af Thisted. <Skibshandel 1869-1884.> (S. 80-84).
- Syn over Nykøbing 1688 og 1698.* <Efter Morsø Herreders tingbøger de nævnte år.> (S. 121-122).
- Søndergaard, Bent.* Morsingske bebyggelsesnavnetyper I. <Litt. henv.> (S. 30-42, ill.).
- Thure, Tage.* Sydthy Egnshistoriske Arkiv. <Beretning.> (S. 136-137).
- Tybosnak.* Efter en båndoptagelse med Christen Hundahl Kloster, Sennels, f. 1874. Ved Torsten Balle. <Nedskrevet på dialekt og på rigsdansk.> (S. 140-141).
- 3.
- Fra Himmerland og Kjær Herred.* Udgiven af Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred. Redigeret af J. Jeppesen Jensen. 1975. Bd. 36, 174 s., ill.
- Bender, Henning.* Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg Kommune. <Indeholder beretning 1975.> (S. 157-161).
- Bøgh, Alfred.* En englænders indtryk af Nordjylland i årene 1858-59. <Oversættelse af en del af H. Marryats rejsedeskrivelse. Litt. henv.> (S. 107-113).
- Fra museernes arbejdsmark.* <Digterhuset i Farsø - Hals Egnsmuseum. - Hessel Landbrugsmuseum. - Limfjordsmuseet. - Vesthimmerlands Museum. - Aalborg Historiske Museum.> (S. 137-155, ill.).

- Jeppesen Jensen, J.* Anmeldelser. <Arkivregistraturer over a) Hedekolonierne og b) Privatarkiver i Landsarkivet for Nørrejylland.> (S. 167).
- Jexlev, Thelma.* Fremstilling af glas i Nordjylland i ældre tid. Arkæologiske og arkivalske fund. <Litt. henv.> (S. 31–50, ill.).
- Krogh Bender, Susanne.* Livet på Aalborghus i det 16. og 17. århundrede. <Litt. henv.> (S. 5–29, ill.).
- Litteratur om Himmerland og Kjær 1974/75.* Ved Signe Pedersen. <Systematisk fortegnelse.> (S. 163–166).
- Meddelelser fra styrelse og redaktion.* <Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred. Beretning og sammendraget driftsregnskab.> (S. 169–171 + 173).
- Mikkelsen, N. E.* Frederik Winding. Sognepræst i Nørresundby 1810–1842. <Litt. henv.> (S. 73–106, ill.).
- Stigsen, Jesper.* Da vindmotoren kom til Himmerland. Lidt om pionerånd og besværet med at holde styr på det »nymodens værktøj« i tiden omkring sidste århundredeskifte. (Småstykker). (S. 133–136).
- Stigsen, Laurids.* Vindrosen eller vindmotoren. (Småstykker). (S. 129–131).
- Stistrup Andersen, Jacob.* Energikrise. Vore gamle møllere. (Småstykker). (S. 125–128).
- Tang Kristensen, Johs. E.* Hans Dollerup 1857–1886. En hidtil ukendt Himmerlandskunstner. <Litt. henv.> (S. 52–72, ill.).
- Ussing-Jepsen, A. A.* Magister Niels Jensen Aars. <1603–72>. (S. 115–123, ill.).
- 4.
- Aalborg-bogen.* Udgivet af Selskabet for Aalborgs Historie. (Christian Duch: Liv og huse i et Aalborg-kvarter.) 1975. 95 s., ill. og 4 kort. <S. 9–92: Liv og huse . . .>
- Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg Kommune 1975.* (S. 94).
- Morell Jørgensen, H.* Årsberetning 1975. <Selskabet for Aalborgs Historie.> (S. 95).
- 5.
- Fra Viborg Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Viborg Amt. Redigeret af Paul G. Ørberg under medvirken af Hans H. Worsøe og Morten Øllgaard. Årbog. 1975. 40. årg. 162 s., ill.
- Lauritsen, Aage.* Vejene før Viborg. <De gamle veje, som Viborg er bygget op omkring. Litt. henv.> (S. 51–98, ill.).
- Møllerup, William.* Kulturhistoriske skildringer fra det gamle Viborg. I. <I, Snapstinget i Viborg. II, Konkurrerende skuespildirektører i Viborg 1718. III, Parryk-, fontage- og carosseriskatten 1710. IV, Dueller mellem adelsmænd i snapstingstiden. V, Skældsord og prygl.> (S. 108–153, ill.).
- Mortensen, Jens Chr.* Fra Lysgård Sogn i gamle dage. <Prisbelønnet af »E Bindstouw«, omhandler ca. 1790–1920> (S. 23–50, ill.).
- Rasmussen, Marinus.* Erindringer fra 58 år på Lynderupgård. <Marinus Rasmussen »Nar'mark«, begyndelsen af 20. årh.> (S. 7–22, ill.).
- Samfundet siden sidst.* <Historisk Samfund for Viborg Amt. Indeholder driftsregnskab 1974–75> (S. 156–159).
- Topsøe-Jensen, H. H. C.* Andersen og Viborg. <Litt. henv.> (S. 99–107, ill.).
- Vejen-Andersen, A.* Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune 1974/75. <Beretning og økonomi.> (S. 160–162).
- Viborg-litteratur 1975.* <Alfabetisk fortegnelse.> (S. 154–155).
- Skivebogen.* Historisk Årbog for Skive og Omegn. Udgivet af Historisk Samfund for Skive og Omegn. Redigeret af Johs. Bang, Karen Strøm Hansen, Kirsten Aakjær og Sv. Mortensen. 1975. Bd. 66, 127 s., ill. <Navneregister.>
- Colding, Ole P.* Grove gårdhistorie. (S. 21–59, ill.).
- Jensen, K. Enna.* Lihme Kirke. <Litt. henv.> (S. 5–20, ill.).
- Konradsen, O. G.* Om »Jubellæreren« præsten Kr. Glud i Jebjerg. <1835–1925> (S. 89–95).
- Konradsen, O. G.* Sallings første grundtvigske forkynner 1858–1873. Pastor Kr. D. Konradsen. (S. 96–100, ill.).
- Lunn, Niels.* Slaget ved Rønbjerg 1132. <S. 112–117: Konference med Otto L. Sørensen.> (S. 101–117, ill.).
- Otto L. Sørensen til minde.* Af styrelsen. <Nekrolog.> (S. 118–120, ill.).
- Svendsen, Jens.* Udpluk af erindringer fra Salling og Skive. <En læges erindringer 1922 ff. Litt. henv.> (S. 60–88, ill.).
- Historisk Årbog fra Randers Amt.* Udgivet af Randers Amts Historiske Samfund. Redigeret af Søren Sloth Carlsen, Henning Gøtzsche og Palle Schødt Rasmussen. 1975. 69. årg. 86 s., ill. <Navneregister (personnavne) – Stedregister.>
- Breitenbach, Børge.* En indvandrerkskabne i Randers. <Om Ernst Heinrich Breitenbachs ophold i Randers 1856–1870.> (S. 51–58, ill.).
- Hepworth, Frederick Lewis.* Det gamle Randers Amt. Horace Marryat, 1858–1860. <Oversættelse af en del af Marryats rejsebeskrivelse.> (S. 5–28, ill.).
- Holck, H.* Driftsregnskab 1/10 1974–30/9 1975. Status pr. 30/9 1975. Beretning. <Randers Amts Historiske Samfund.> (S. 80–82).
- Mejndor, Sigurd.* Hyllested Kirke og Sogn. <Litt. henv.> (S. 39–49, ill.).
- Noter fra det gamle Randers Amt.* <Ebeltoft Byhistoriske Arkiv. – Grenå Egnarkiv. – Langå Lokalhistoriske Arkiv. – Mariager Kommunale By- og Egnshistoriske Arkiv. – Midtdjurs Egnarkiv. – Molsbibliotekets Lokalhistoriske Arkiv. – Nørhal Egnarkiv. – Nørre Djurs Egnarkiv. – Randers Lokalhistoriske Arkiv. – Rosenholm Egnarkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Rougsø Kommune. – Rønne Egnarkiv. – Ulvegrave.> (S. 74–79).
- Pape, C. J.* Ryomgård hovedgårds udstykninger 1804 og 1912–14. <Litt. henv.> (S. 29–38 + 72–73, ill.).

- Schødt Rasmussen, Palle.* Skanserne fra Englandskrigene 1807–14. <Litt. henv.> (S. 59–64, ill.).
- Sloth Carlsen, Søren.* Besættelsesvilkår i Mørke Sogn 1864. (S. 65–71, ill.).
- Østjysk Hjemstavn.* Udgivet af Østjysk Hjemstavnsforening. Redigeret af Erna Lorenzen. 1975. 40. årg. 140 s., ill. <Temn. om energi, historisk belyst. Personregister. – Stedregister.>
- Bach, Robert.* Hesteomgangen. <1920–40.> (S. 19–22, ill.).
- Bach, Søren.* Odysseen til Hjelm den 7. september 1974. <Uddrag.> (S. 88–93, ill.).
- Bang, Jens Peter.* Tovstrup Vandmølle. <1800-tallet. Litt. henv.> (S. 14–18, ill.).
- Bendixen, Rasmus.* Kraft og energi i landbrugets tjeneste gennem 75 år. <1900–75.> (S. 39–43, ill.).
- Bredsted, Aage.* Viggo Leth. <Nekrolog.> (S. 86–87, ill.).
- Energi i 1875.* <Uddrag af aviser.> (S. 57–65, ill.).
- Finnemann Schultz, Johan.* Evald Rasmussen. <Nekrolog.> (S. 87).
- Glud Konradsen, Otto.* Med Horsens-Tørring jernbane. <Ca. 1900.> (S. 9–13, ill.).
- Holbek, Bengt.* Landskabsviser i Danmark. <Litt. henv.> (S. 66–75, ill.).
- Hvelplund, Frede K.* Energi uden brug af brændsel. <Fremtidige energikilder.> (S. 76–85, ill.).
- Kjær, Erik.* Østjysk Hjemstavnsforening. Virksomheden fra 1. oktober 1974 til 30. september 1975. <Indeholder regnskab 1974–75.> (S. 130–132).
- Knudsen, Elise Marie.* Et 10–12 års barns møde med »Statsradiofonien« for 50 år siden. (S. 44–45, ill.).
- Lorenzen, Erna.* Glimt fra besættelsen. <1940–45.> (S. 54–56, ill.).
- Nogle møller i Ning Herred.* Af Peter Damgaard Andersen og Ole Braad Andersen. <Ca. 1900–45.> (S. 34–38, ill.).
- Randløv Christoffersen, Mathilde.* Et nytårsskud. <Om en signalkanon. Litt. henv.> (S. 52–53, ill.).
- Rasmussen, Peter.* Kommunikation. <Kommunikationsmidler ca. 1900.> (S. 27–33, ill.).
- Rosenstand, Palle.* Mosekonen bryggede – men så kom la Cour. <Om tørveproduktion ca. 1905–75.> (S. 46–51, ill.).
- Schøler, Aage.* Klapsejleren. <Ca. 1900.> (S. 23–26, ill.).
- Småstref fra Østjyllands kulturfront 1975.* <Lidt om Galten Egnarkiv. – Landskabsplanlægning. – Litteratur om Østjylland. – Et sagligt opgør med en sejlivet drømmeforestilling (anmeldelse) – Clausholm. – Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. – Djurslands Museum, Grenå. – Horsens Museum. – Forhistorisk Museum, Moesgård. – Odder Museum. – Kulturhistorisk Museum, Randers. – Silkeborg Museum. – Skanderborg Museum. – Købstadsmuseet »Den Gamle By«.> (S. 94–129, ill.).
- Vejle Amts Årbog.* Udgivet af Vejle Amts Historiske Samfund. Redigeret af A. Wamberg, Sigvard Skov og Axel Rude. 1975. 263 s., ill.
- Bøger.* <Omtale af: Sv. Aage Bay. Horsens Klosterkirke 1275–1975. – Genoptryk af J. J. Ravns bøger.> (S. 263).
- Carstens, Karen M.* To gamle dokumenter fra Egtved Sogn. <Fra 1779 og 1811. Litt. henv.> (S. 44–60, ill.).
- Damsgaard, Nina.* Nørup Kirkes maleriske udsmykning. <Litt. henv.> (S. 168–181, ill.).
- Engberg, Gunnar A.* To episoder fra befrielsesdagene i Kolding 1945. <Litt. henv.> (S. 61–83, ill.).
- Fra museerne.* <Koldinghusmuseet. – Fredericia Museum. – Glud Museum. – Horsens Museum. – Vejle Museum. – Litt. henv.> (S. 239–256, ill.).
- Heltoft, Jens.* Af Jelling Sogns ældste historie. <Litt. henv.> (S. 182–207, ill.).
- Hvid, B.* Egtved Kommunes våben. (S. 99–100, ill.).
- Knudsen, Halvdan.* Hannerup Kirke. <Ny kirke i Fredericia 1974.> (S. 130–135, ill.).
- Lampe, Jens.* Bidrag til urmageriets historie i Kolding, Fredericia og Vejle. <Litt. henv.> (S. 84–98, ill.).
- Lehmann, Johannes.* Margrethe Vullum. <1846–1918. Tidligere Margrethe Lehmann. Litt. henv.> (S. 208–238, ill.).
- <Lind-Frandsen, Kurt>* Randsgård. <Ejere 1634–1934. Litt. henv.> (S. 136–146, ill.).
- Lønvig, Vilh.* Hedensted Kommunes våben. (S. 106–107, ill.).
- Nellemann, Aksel.* Skoleminder. Et erindringskrift efterladt af Peter Nissen forhen lærer i Gelballe. <S. 9–38: Erindringskrift 1849–61. S. 38–43: Supplerende oplysninger.> (S. 9–43, ill.).
- Nielsen Hviid, Hans.* Historie og minder fra Skærup Østergaard. Med forord af Johs. Evald Tang Kristensen. <Ca. 1900–25. S. 128–129: Thorvald Nielsen Holt. Niels Nielsen (nekrolog).> (S. 108–129, ill.).
- Svendsen, Henning.* Børkop Kommunes våben. <Litt. henv.> (S. 101–105, ill.).
- Vejle Amts Historiske Samfund.* Ekstrakt af årsregnskabet fra 1. april 1974 til 31. marts 1975. <Omtaler vinterarrangementer, årsmøde og udflugt 1975.> (S. 257–262).
- Vesterdal, M.* Soldaterliv på Vejleegnen i 1848. <Dagbogsudrag, se også Historiske meddelelser fra København og Fynske årbøger. Litt. henv.> (S. 147–167, ill.).
- Hardsyssels Årbog.* Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. Redigeret af Benny Boysen. 1975. 2. rk. Bd. 9, 145 s., ill. <Person-, sted- og emneregister.>
- Bjerregaard, Kr.* Historiens sten. (Småstykker). <»Historiens sten« udført af Alfred Kaae, 1938.> (S. 112–113, ill.).
- Boysen, Benny.* Vilhelm Ahle – en brunkulsarbejder. <Bearbejdelse af interview. Omhandler ca. 1940–69.> (S. 5–18, ill.).
- Graversen, Jens.* Sct. Barbaras messe genfundet i Struer. <Nodefund fra 1400- eller 1500-tallet.> (S. 77–78).

- Historisk Samfund for Ringkøbing Amt.* <Foreningsmeddelelser og regnskab 1974-75.> (S. 141-143).
- Isen, Chr.* Hedens pionerer i Kølkær. <De første pionerer ca. 1822. Litt. henv.> (S. 59-76, ill.).
- Jensen, Kjeld B.* Mads Weis – en klog mand i Vestjylland. <1764-1839. Litt. henv.> (S. 19-32, ill.).
- Jensen Dam, N.* Vejanlæg og vejarbejder for ca. 50 år siden. (S. 93-98).
- Langer, Anders V.* Dielag på Harboøre. <Litt. henv.> (S. 79-91, ill.).
- Meddelelser fra historiske museer, arkiver og foreninger i Ringkøbing Amt.* <Omhandler: Herning Museum. – Holstebro Museum. – Dragon- og Frihedsmuseet, Holstebro. – Lemvig Museum. – Ringkøbing Museum. – Skjern Museum. – Struer Museum. – Brande Museum. – Det Lokalhistoriske Arkiv i Herning. – Holstebro Byhistoriske Arkiv. – Lemvigegnens Historiske Arkiv. – Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv. – Lokalhistorisk Arkiv for Struer Kommune. – Lokalhistorisk Arkiv for Aulum-Haderup. – Egvad Egnshistoriske Samling. – Rind-Arnborgh Egnarkiv. – Egnshistorisk Arkiv – Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø. – Lokalhistorisk Arkiv for Vinding Sogn. – Slægtshistorisk Forening, Herning. – Herningsholms Venner. – Vinderup Egnshistoriske Forening.> (S. 118-126).
- Pichard, Knud.* Billede nummer to fra Struer Statsgymnasium. En personlig tilståelse. <Billede fra 1939.> (S. 99-110, ill.).
- Skov, Torben.* En efterlysning. Jochum Weller, guldsmed i Holstebro 1754-1792. (Småstykker). (S. 111-112, ill.).
- Udvalg af litteratur om Ringkøbing Amt 1973-74.* Udarbejdet af Kr. Bjerregård. <Systematisk fortegnelse efter DK 5.> (S. 127-140).
- Vestergaard, Laust.* Dreng- og købmandsår. <En købmands barndom på Borbjerg-egnen omkring århundredeskiftet.> (S. 47-57, ill.).
- Westh, Axel.* Sjældne fortællinger i vestjysk folketradition. <Kirkegårdsdansen i Nørre Nissum. – Fandens mester. – Munkens skabelse. – Polykrates og Peder Gyldenstjerne. – Litt. henv.> (S. 33-45).

Anmeldelser

- Jysk ordbog.* Udgivet af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning under ledelse af Peter Skautrup. 1974. Hefte 3, ager-almindelig. Anmeldt af H. K. Kristensen. (S. 114).
- Rostholm, Hans.* Arkæologiske udflugtsmål i den sydlige del af Ringkøbing Amt. 1973. Anmeldt af Torben Skov. (S. 115-116).
- Thirup, Viggo.* I Blichers fodspor. 1975. Anmeldt af J. Ø. <Jørgen Østergaard.> (S. 117).
- Thøger Larsen.* Redigeret af Chr. N. Brodersen. 1975. Anmeldt af B. B. <Benny Boysen.> (S. 114-115).
- Videbækhøgen.* – Videbæk By og Sogns historie. Ved Valdemar Nørlund Christensen. 1974. Anmeldt af B. B. <Benny Boysen.> (S. 116-117).

Årsskrift for Egnshistorisk Forening for Thyholm og Jegindø. 1975. Anmeldt af B. B. <Benny Boysen.> (S. 117).

- Fra Ribe Amt.* Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. Redigeret af Valdemar Andersen, Verner Bruhn og Svend Mogensen. (Festskrift til H. K. Kristensen på 80-års dagen 17. september 1975.) 1975. Bd. 19, 388 s., ill.
- Agerbæk, Kirsten.* Da Ribe ikke fik en kunstsamling. Jacob Helms' første henvendelse til N. L. Høyen. <1852. Litt. henv.> (S. 17-24).
- Andersen, Valdemar.* En stolestadestrid i Jerne Kirke. <1753. Litt. henv.> (S. 25-35, ill.).
- Bencard, Mogens.* Om et middelalderligt knivskaf fra Ribe. <S. 42-55: Katalog over europæiske knivskafter. Litt. henv.> (S. 36-61, ill.).
- Bibliografi.* <Kronologisk oversigt over H. K. Kristensens udgivelser 1923-75.> (S. 362-371).
- Edelberg, <M.>* H. K. Kristensen – 80 år den 17. september 1975. (S. 4-6, ill.).
- Gratulationsliste.* <H. K. Kristensen 80 år.> (S. 7-15).
- Hald, Kristian.* Gamle skovnavne i Ribe Amt. <Litt. henv.> (S. 97-105, ill.).
- Hvidtfeldt, Johan.* Dansk, frisisk og tysk i Kær Herred og Tønder Amts marskherreder 1811. <Litt. henv.> (S. 115-130, ill.).
- Høgsbro Østergaard, K.* Bække Kirke og Ravnunge-Tues runesten. Nogle kirkearkæologiske iagttagelser. <Litt. henv.> (S. 340-361, ill.).
- Iverson, Peter Kr.* Sognedegn Hans Joachim Bornholtz i Møgeltønder. En Ribe-drengs testamonium. <Nekrolog fra 1736. Litt. henv.> (S. 131-140).
- Jensen, Knud.* En fårefold. <Hannevang Hede, kort fra 1817. Litt. henv.> (S. 141-150, ill.).
- Kvist, John.* Vorbassedrengene. <Udgravede gravhøje sidst i 1800-tallet. Litt. henv.> (S. 151-162).
- Kaae, Bue.* Føj for pokker. Træk fra Ribe i det 16. århundrede. En sædeskildring. <Om syfilis. Litt. henv.> (S. 163-215).
- Manøe Hansen, S.* Lærer Kristen Jensen i Strellev. En landsbylærer og hans forhold. <1869-1909. Litt. henv.> (S. 106-114, ill.).
- Olsen, Olaf.* Nogle tanker i anledning af Ribes uventet høje alder. <Litt. henv.> (S. 225-258, ill.).
- Prange, Knud.* »– og 8 våbener fra Aal Kirke.« <Litt. henv.> (S. 259-270, ill.).
- Skautrup, Peter.* Jørgen Blochs dialektordliste fra 1807. <Indeholder ordlisten.> (S. 271-280).
- Skovmand, Roar.* Den folkelige bølge. <Lokalhistorisk arbejde omkring århundredeskiftet. Litt. henv.> (S. 281-289).
- Stiesdal, Hans.* Ure i Ribe Domkirke. <Litt. henv.> (S. 290-306, ill.).
- Strange Nielsen, A.* Lokalhistorie. Et menneskeligt behov. (S. 216-224).
- Søgaard, Helge.* Lidt om møllerne i Ribe Oldemoder. <Redegørelse for bispestolens og domkapitlets indkomster, 1291-1518. Litt. henv.> (S. 307-313).
- Teilman Hald, Carsten.* Jeppe Stavn. En vestjysk herregårdskunstner og hans samtid. <1700-1800-tallet.

- S. 86–94: Katalog over Jeppe Stavns arbejder. Litt. henv.> (S. 62–96, ill.).
- Thomsen, Niels. Omkring en kinesisk tekop. <Fra 1700-tallet. Litt. henv.> (S. 314–324, ill.).
- Virksomheden 1974–75. <Historisk Samfund for Ribe Amt. Indeholder regnskab 1974–75.> (S. 383–388).
- Worsøe, Hans H. Journalsystemer i Ribe Amtsarkiv. En forbrugervejledning. <Litt. henv.> (S. 325–339).

Anmeldelser

- Andersen, Valdemar. Hans Bachmanns oprindelse. (Sønderjysk Månedsskrift. 1974. Nr. 12.) <Anmeldelse.> (S. 375).
- Christensen, Erik. Havnearbejderstrejken i Esbjerg – træk af arbejdsmændenes fagforenings første år i Esbjerg. 1975. Anmeldt af *vb* <Verner Bruhn>. (S. 381–382).
- Kann Rasmussen, Aino. Bramming Station 1874–1974. 1975. Anmeldt af *vb* <Verner Bruhn>. (S. 382).
- Kristensen, H. K. Holmslands og klittens historie. I. 1974. <Anmeldelse.> (S. 377–378).
- Kristensen, H. K. Nørre Herne Herred. 1975. <Anmeldelse.> (S. 378–379).
- Landsarkivet for Nørrejylland. Arkivregistraturer. Bd. 4. Hedekolonierne. Godsarkiver 2. Ved Poul Rasmussen. 1974. Anmeldt af *Vald. Andersen*. (S. 380).
- Mark og Montre 1974. <Anmeldelse af tidsskrift.> (S. 379).
- Svensson, Bjørn. Ansgar og Regner Lodbrog. (Sønderjysk Månedsskrift 4/5. 1975.) <Anmeldelse.> (S. 380).
- Sørensen, Claus. Bjærgningsliv 1917–1937. 1975. <Anmeldelse. Litt. henv.> (S. 375).
- Teilman Hald, Carsten. Lautrupslægten til Estrup. (Personalthistorisk Tidsskrift. 1974.) <Anmeldelse.> (S. 376).
- Tiesen, Grethe. Ændringer i markudnyttelsen ved Blåvand. (Geografisk Tidsskrift. 1974. Nr. 73.) <Anmeldelse.> (S. 376).
- Villadsen, Villads. Ribe Domkirke, et motiv i dansk guldalderkunst. 1974. Anmeldt af *Knud Høgsgro Østergaard*. (S. 380–381).
- Åbenrå Bys historie 1864–1945. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen. 1974. Bd. 3. Anmeldt af *H. K. Kristensen*. (S. 376–377).
- Sønderjyske Årbøger. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Ved Dorrit Andersen, Knud Fanø og G. Japsen. 1975. 246 s., ill.
- Bognyt. Ved D. A. <Dorrit Andersen> og J. W. <Jørgen Witte>. <Omhandler: Skrifter udgivet af Rigsarkivet og landsarkiverne 1852–1973. 1973. – Privatarkiver: Statsminister Niels Neergård. 1973. – Politikerne Chresten Berg. Maren Berg f. Bertelsen. Politikerne Sigurd Berg. 1973. – Politikerne Lars Dinesen. 1973. – Slægten Hegermann-Lindencrone. 1974. – Slægten Glahn. 1974. (Foreløbige arkivregistraturer). – Ingeniørkorpsets Arkiv. Bd. 1. Fortifikationsetaternes Arkiv 1697–1763.

- Ingeniørkorpsets Arkiv 1763–1848. Ved S. A. Larsen. (Foreløbige arkivregistraturer). 1973. – Peter Bredsdorff. Kortlægning og historiske studier. Et værktøj? 1973. – Gerd Callesen. En verden at vinde. Arbejderbevægelsens start i Sønderjylland 1872–1878. 1974. – Tilbageblik over 75 år 1899–1974. Jubilæumsskrift for Dansk Typograf-Forbunds Haderslev afdeling. 1974. – Hans Mosegaard. Grænsebarnet. En arbejders erindringer. 1974.> (S. 216–218).
- Friis, Finn. Den unge Aage Friis og Sønderjylland. Uddrag af en brevveksling med hans hjem 1889–1891. (S. 167–184, ill.).
- Gregersen, H. V. Snafs og Urne – samt ottingstallet i Bolderslev. <Litt. henv.> (S. 5–20, ill.).
- Jacobsen, Holger. Malermester Herløv Møllers erindringer. <1855–1938.> (S. 152–166, ill.).
- Jacobsen, N. H. Debatten om de nordlesvigske jernbaners udvikling før 1864. <Litt. henv.> (S. 21–85, ill.).
- Noter og nyt. <Omhandler: Landsarkivet. – Historiske Samlinger for Sønderjylland. – Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. – Haderslev Museum. – Åbenrå Museum. – Museet på Sønderborg Slot. – Tønder Museum. – Sønderjyllands Kunstmuseum. – Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster. – »Samlingen af Arbejdsredskaber og Bondemøbler« på J. Michelsens gård i Kolstrup. – Haderslev Amtskreds. – Åbenrå Amtskreds. – Sønderborg Amtskreds. – Tønder Amtskreds. – Sydslesvigs Amtskreds. – Litt. henv.> (S. 219–237, ill.).
- Witte, Jørgen. Den Slesvigske Forening 1849–1852. <Litt. henv.> (S. 86–151, ill.).
- Årsberetning og regnskab 1974–75. Ved Peter Kr. Iversen og H. Lildholdt. <Historisk Samfund for Sønderjylland.> (S. 238–243).

Anmeldelser

- Bøgh Andersen, Niels. Fiskersøn fra Aventoft. 1974. Anmeldt af *Morten Kamphøener*. (S. 203–205).
- Gregersen, H. V. Plattysk i Sønderjylland. 1974. Anmeldt af *Troels Fink*. <Litt. henv.> (S. 185–201, ill.).
- Ordbog over fjoldemålet. Af Anders og Marie Bjerrum. 1974. Bd. 1–2. Anmeldt af *Anne-Marie Thomsen*. <Litt. henv.> (S. 205–209).
- Ryge Petersen, Søren. »Dansk eller tysk?« En undersøgelse af sprogforholdene i en flersproget kommune i 1973. 1975. Anmeldt af *Chr. Stenz*. (S. 209–212).
- Rødding Frimenighed gennem 100 år. Skitser og billeder 1874–1974. 1974. Anmeldt af *Olav Christensen*. <Litt. henv.> (S. 201–202).
- Spliedt, Manfred. Sådan en dum knægt. 1975. Anmeldt af *Eskild Bram*. (S. 202–203).
- Åbenrå Bys historie 1864–1945. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. 1974. Bd. 3. Anmeldt af *Eskild Bram*. (S. 212–215).
- Fra Als og Sundeved. Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved. (Fra Nybøl Herred og Sogn. Af Chr. Jørgensen og Peter Petersen.) 1976. Hefte 54, 162 s., ill. <Dækker 1975–76.>

Beretninger for Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museet på Sønderborg Slot. <Litt. henv.> (S. 151–162, ill.).

<Jørgensen, Chr.> Degne og skoleledere i Nybøl. <Fortegnelse 1642–1973.> (S. 97–104, ill.).

<Jørgensen, Chr.> Facetter i et grænseland. <Om Georg Christensen fra 1846–87 og Georg Kæstel fra 1872–85. Litt. henv.> (S. 82–86, ill.).

<Jørgensen, Chr.> Hertugdømmet Lyksborg. <1622–1779.> (S. 7–9).

<Jørgensen, Chr.> Johan Hagen. <Omhandler 1775–1846.> (S. 76–81).

<Jørgensen, Chr.> Kirketugt. <1600–1700-tallet.> (S. 51–58).

<Jørgensen, Chr.> Nicolaus Boisen (1751–1829). <Præsti Nybøl 1793–1829. Litt. henv.> (S. 65–75, ill.).

<Jørgensen, Chr.> Nybøl Herred. <Om tingstedet. S. 26–29: Herredsfogeder 1502–1889. Litt. henv.> (S. 10–29, ill.).

<Jørgensen, Chr.> Præster i Nybøl. <Fortegnelse 1506–1961.> (S. 94–96).

<Jørgensen, Chr.> Salome fra Nybøl og hendes digtersøn: Zacharias Lund. <1600-tallet. Litt. henv.> (S. 30–50, ill.).

<Jørgensen, Chr.> Sundevedboernes særpræg. <Historisk baggrund.> (S. 87–93).

<Jørgensen, Chr.> Tre degnekoner om een stol. <Degnegården i Nybøl 1734.> (S. 59–64).

<Petersen, Peter.> Landbruget i Nybøl Herred. <Ca. 1196 ff. Litt. henv.> (S. 105–150, ill.).

Anmeldelser

Erland Kolding Nielsen: Dansk Historisk Bibliografi. [En introduktion] = Kapitel 16 i: Danske Opslagsværker, I-II. G. E. C. Gad. København, 1970-74, ill., register. Sælges særskilt: kr. 34,50.

Dansk Historisk Bibliografi er en stor og kompliceret bibliografi, som i sin helhed nu omfatter over 100.000 titler. Behovet for en almindelig indføring i værket har længe været føleligt, selv om især Harald Ilsøe og C. Rise Hansen har gjort en fortjenstfuld indsats ved delvis at give deres anmeldelser form af vejledninger i benyttelsen (hhv. i *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. 3, 1968-69, ss. 497-509 og i *Fortid og Nutid*, bd. XXIII, 1966-68, ss. 425-27).

Det er derfor glædeligt, at der i *Danske opslagsværker*, som rummer analyser af en række af de almindeligste danske håndbøger (jvf. *Fortid og Nutid*, bd. XXIV, 1969-71 s. 585 og bd. XXV, 1972-74, s. 193), også er optaget en 75 sider lang indføring til *Dansk Historisk Bibliografi*. Forfatteren er Erland Kolding Nielsen, der nu har overtaget hvervet som redaktør af *Dansk historisk årsbibliografi*, og som tillige, hvis alt går vel og bevillingerne flyder rigeligt nok, har stillet i udsigt sammen med Karl Evald Kristensen at ville udfylde det ubehagelige hul, som er opstået mellem Henry Bruuns femårsbibliografi 1943-47 og den første årsbibliografi (1967).

Forfatteren har (jvf. s. 535) 5 mål med sit arbejde, nemlig at redegøre for traditionen bag *Dansk Historisk Bibliografi*, at beskrive værkets udvikling, at forklare dets opbygning, at give en brugsvejledning til bibliografien samt at redegøre for de overvejelser, der er gjort i forbindelse med videreførelsen efter 1947. Hovedvægten lægges dog meget rimeligt på værkets opbygning og brugsvejledningen, som ialt optager noget over halvdelen af teksten.

På grundlag af Henry Bruuns efterladte papirer og egne undersøgelser redegør Kolding Nielsen her først, med mange nyttige detaljer, for de valg, skiftende redaktører har ment at måtte tage m.h.t. *Dansk Historisk Bibliografis* afgrænsning. Både problemerne med den saglige afgrænsning, dvs. om f.eks. aktuel politisk polemik skal medtages, og den bibliografiske afgrænsning, herunder om avisartikler og maskinskrevne arbejder skal med, drøftes. Dernæst behandles selektionen, dvs. det tilbagevendende problem om, hvorvidt alt - også ubetydeligheder og opkog og afkog - skal med, eller om redaktionen for overskuelighedens skyld skal selekttere, altså vælge på benytterens vegne. Ligeledes gives der et indblik i de omfattende problemer, der er forbundet med at oplede alt uden-

landsk materiale om Danmarks historie. Det er også bibliografiens opgave at bringe dette stof inden for danske historikers rækkevidde.

Mest opmærksomhed fortjener det 20 sider lange afsnit om systematikken i *Dansk Historisk Bibliografi*. Systematikken er ryggraden i enhver bibliografi, som man altid må kende og forstå. Det gælder ikke mindst for et arbejde af *Dansk Historisk Bibliografis* omfang.

Det centrale problem er, hvorledes titlerne skal fordeles mellem på den ene side topografi og biografi, på den anden side de saglige emner. Det diskuteres indgående, og der gøres med megen indsigt rede for de overvejelser og valg, som værkets tidligere redaktører har gjort i dette spørgsmål, som korthed er, om det er stedet eller emnet, om det er personen eller tiden, der skal have fortrinet i en historisk bibliografi. Bibliografens dilemma kan illustreres med eksempler som C. Christensens bog fra 1879, *Hørsholms Historie* og C. O. Bøggild-Andersens *Hannibal Sehested*, I-II (1946-70). Skal den første bog placeres under stedet, altså Hørsholm, eller under emnet, her landbrugshistorie. Skal den anden placeres under biografi eller under det 17. årh.'s almindelige historie? Der gives næppe noget endeligt svar på spørgsmålet, men desto vigtigere er det at få problemet belyst ud fra de overvejelser, som bibliografiens redaktioner gennem tiderne har gjort sig. Kun da vil man som bruger have mulighed for at følge bibliografen og forestille sig, hvilke overvejelser han kan have gjort sig med de emner, man selv prøver at oplede materiale om. Det skal tilføjes, at Kolding Nielsen nøje påviser principperne i detailsystematikken.

Forfatteren kan sin lektie. Derfor må det dobbelt beklages, at han ikke har givet sig tid til en omhyggelig afpudsning af sit manuskript. Sproget er sine steder tungt og tilmed belastet med bibliotekariske og bibliografiske fagudtryk, som enten burde være undgået eller i det mindste forklaret. Fremdeles er teksten ikke tømret ordentligt sammen. B.l.a. er der ikke fuld overensstemmelse mellem indholdsoversigten og hovedteksten. Det første sted opdeles beskrivelsen af bibliografien i flg. punkter: afgrænsning, selektion og *systematik* (s. 533) - men senere erklæres det, at hovedpunkterne må være afgrænsningen, selektionen og *opstillingen*, hvor sidstnævnte punkt så igen inddeles i undergrupper, deriblandt systematikken (s. 552-53). Ved en nøje gennemgang af manuskriptet ville denne og andre uoverensstemmelser let have kunnet fjernes. Kursiv anvendes på en forvirrende og helt usystematisk måde, nærmest som drejede det sig om fremhævninger i et foredragsmanuskript.

Kun detaljer, måske, men tilsammen har de givet

fremstillingen en sløret form, som i sidste ende læsser en del af det arbejde, som forfatteren burde have gjort, over på læseren.

Endelig kan der ankes over Kolding Niensens tilbøjelighed til at spille op til en række kendte danske historikere, både nulevende, som Povl Bagge og afdøde, som C. O. Bøggild-Andersen (ss. 543, 565). Det er helt unødvendigt, og hvor uskyldigt det end kan forekomme, så irriterer det og kan vist til tider ikke andet end virke forvirrende på den læser, der ikke har fuldt overblik over den nuværende og tidligere besætning af de historiske professorater ved universiteterne og topstillingerne inden for biblioteks-, museums- og arkivvæsenet.

Det må dog trods de fremsførte indvendinger ønskes, at Erland Kolding Niensens arbejde vil blive kendt blandt *Dansk Historisk Bibliografis* benyttede.

Thorhild Kjergaard

NAA 74. Nordic Archaeological Abstracts. Viborg 1975. 192 sider. 75 kr. i abonnement, som tegnes af på Viborg Stiftsmuseum, 8800 Viborg.

Inden for arkæologien har der altid eksisteret et nært nordisk samarbejde med en gensidig inspiration, der i høj grad har virket befrugtende på fagets udvikling. Den voldsomme ekspansion, der er sket inden for arkæologien i løbet af den sidste snes år, har imidlertid bevirket, at man ikke mere som før kan overskue, hvad der foregår i vore nabolande. Hvem tør hævde, at han i dag har et blot nogenlunde tilfredsstillende overblik? Selv ihærdige litteratur-søgere vil stå i fare for at overse væsentlige nyfund og nye bidrag inden for de felter, han selv arbejder med.

Det er derfor en begivenhed af allerstørste betydning, at en gruppe yngre nordiske arkæologer med museumsinspektør Mette Iversen i spidsen har indledt udsendelsen af årlige *abstracts*, d.v.s. bibliografier, hvortil der er knyttet korte sammendrag, i reglen mellem 5 og 10 linier, af indholdet af de i årets løb udkomne arkæologiske skrifter og artikler. Forbilledet er *British Archaeological Abstracts*, hvis nyttige fagkode man har overtaget. Opstillingen er i hovedsagen kronologisk. Afsnittene hedder *General – Palaeolithic/Mesolithic – Neolithic – Bronze Age – Celtic Iron Age – Germanic Iron Age – Viking Age – Medieval Period – Post-Medieval/Recent – Multi-Periods/Undated*. Benytteren opdager hurtigt, at det sidste afsnit, der omfatter 99 titler, kræver særlig opmærksomhed. Der er forfatterregister, stedregister og først og fremmest et aldeles fortræffeligt sagregister, der i mange tilfælde vil være den vigtigste indgang til bibliografien.

Årgang 1974 omfatter ialt 513 titler, dels monografier, dels bidrag hentet i ikke mindre end 115 forskellige tidsskrifter og 40 samleværker o.lign. Anmelderen har glædet sig over, at man ikke har begrænset emnet til den forhistoriske arkæologi, men også medtager de historiske perioder, der med 138 numre udgør godt

en fjerdedel af indholdet. At man hist og her har rakt uden for den egentlige arkæologi (f.eks. ved at medtage en del bidrag til stednavneforskningen) forhøjer kun værkets værdi. Der kan hentes megen inspiration i fagets grænseområder.

Skønt pionérværk virker *NAA 74* færdig og helstøbt. Udgifterne har tænkt sig godt om undervejs. Både i opstillingen og i gennemførelsen præges bogen af forbilledlig omhu, og den typografiske udformning er tiltalende og behagelig. Man finder let frem til de emner, man ønsker oplysning om, og hvis benyttelsen tager længere tid end forudset, skyldes det udelukkende, at brugeren let henfalder til fornøjelseslæsning af abstract'er undervejs.

Bag *NAA* ligger der en stor og uegennyttig indsats fra initiativtagere og redaktion. At rose denne er imidlertid ikke tilstrækkeligt. Hvis værket skal fortsættes, som det er begyndt – og vi kan simpelthen ikke undvære det – må det også sælges. For enhver nordisk arkæolog må det være en kær pligt at tegne abonnement på dette storartede opslagsværk.

Olaf Olsen

Axel Steensberg: The Common Fields of Culture. National Museum of Denmark. Editor Grith Lerche. Copenhagen 1976. 110 s., ill., kr. 63.00.

Denne lille bog er et festskrift til en dansk kulturpersonligheds 70-årsdag. Titlen er anført efter omslaget. Det egentlige titelblad har ordene: *Axel Steensberg. 1st June 1976. Caritas Romana. The Concept of Culture.* – Bag publikationen står The International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements (oprettet 1954), et af de mange foretagender, Steensberg med sin store, ejendommeligt personlige energi har støttet og fremmet. Bogen har sin særlige værdi derved, at den ikke blot nævner Steensbergs mange bøger og afhandlinger samt anmeldelser 1936–76 med deres originale, som oftest danske titel, men i parentes anfører titlen på engelsk. Til nytte og glæde især for forskerens og forfatterens udenlandske venner (man møder dem talstærkt på hver side i *Tabula gratulatoria* pp. 99–110) indeholder dette særegne festskrift to af Steensbergs afhandlinger, oversat af venen professor Alexander Fenton, Edinburgh. Museumsinspektør Grith Lerche har i sit forord fremhævet, at sprogbarrieren har hindret udenlandske kolleger i at kende Steensberg som »museumsmanden« og den ræsonnerende humanist. Afhandlingen »*Caritas Romana*« fremkom 1949 i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* under titlen »Cimon og Pero. Et romersk sagnmotiv i dansk folkekunst«, med en rigdom af oplysninger om motivets forekomst i en række andre landes kunst og folklore. Det er den gribende fortælling om den fængslede Cimon og hans selvopofrende datter, der giver ham die for at frelse hans liv. »*Concept of Culture*« stod i *Skriv- og Rejse-*

kalender 1967 («Om begrebet kultur»). Også her er udgangspunktet romersk. For mere end 2000 år siden skrev Cato og Varro om agerdyrkning, mens Cicero talte om at dyrke sjælen. I renæssancetiden var det *plantekultur*, man skrev om i Vest- og Nordeuropa, fremfor alt i Nederlandene, men snart begyndte franske filosoffer at anvende ordet i overført betydning, Holberg ligeså. I vore dage kan man forarges over, at visse forfattere fra de store landboreformers tid og kort derefter nærmest frygter, at intellektuel udvikling skal gøre bonden uegnet til at udføre en landbrugers pligter. Steensberg finder det utilfredsstillende, når Hartvig Frisch definerede kultur som vaner (dem har dyr også), og han konkluderer nøgternt, at kultur omfatter både statiske og dynamiske elementer, og at de sidste uophørligt kuldkaster, hvad der var blevet hverdagsligt og vanemæssigt. – For danske læsere er emne- og artikel-index pp. 89 særlig værdifuld, og morsomme er de mange fotos, der viser forskeren mellem kolleger, danske og udenlandske.

Fridlev Skrubbeltrang

Sønderjyske historikere efter 1864. Udgiven af Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1976. 169 s. kr. 40.00

Det er en meget interessant og nyttig lille bog, som »Historisk Samfund for Sønderjylland« har udgivet i anledning af samfundets 50-års jubilæum i 1972. Bogen er redigeret af Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen, men bidragene er udarbejdet af ialt 23 forskellige forfattere, deriblandt også de tre redaktører af bogen. Det er naturligvis vanskeligt at definere udtrykket historikere, men man har foretrukket at strække begrebet historikere meget vidt, så at man ikke blot har medtaget faghistorikere og amatørhistorikere, der har forsket i Sønderjyllands historie, men også har inddraget en del skribenter, som på en eller anden måde har ydet bidrag til landsdelens historie, uden at de vil kunne benævnes historikere i den sædvanlige forstand af ordet. Eksempelvis er H. P. Hanssen medtaget, måske med rette, da han jo har ydet væsentlige bidrag til Sønderjyllands historie gennem sine skrifter, uden at han vel af den grund kan kaldes historiker. For at fastholde begrebet »sønderjyske historikere« har redaktionen valgt at begrænse udvalget af skribenter til personer, der enten er født i landsdelen eller har haft en del af deres virke her efter 1864, og som var døde ved redaktionens afslutning i 1974. Det er blevet til kortfattede biografier af ialt ca. 160 forfattere. I hvert enkelt tilfælde er der foruden biografiske oplysninger en mere eller mindre fyldig omtale af forfatterens indsats. En yderligere afgrænsning af udvalget af forfattere er, at man kun har valgt at medtage folk, der var dansksindede eller har skrevet på dansk, hvilket har medført, at en række tysksindede skribenter, der har skrevet på tysk, ikke er kommet med.

Biografierne er af ret forskellig længde og kvalitet,

men fælles er, at det omhyggeligt anføres, hvilke emner den pågældende har arbejdet med. Man kunne måske have ønsket en lidt udførligere omtale af den enkeltes indsats og især af den værdi, som deres studier og publikationer har. Men skulle man have gjort det, ville bogen jo unægtelig være svulmet op. Som den nu foreligger, vil den vel navnlig have betydning for dem, der i forvejen kender noget til litteraturen om Sønderjyllands historie og kan nikke genkendende til navnene, når bogen ses igennem. Yngre historikere («begyndere») og lokalhistorikere vil få lettere ved at orientere sig om, hvem de forfattere egentlig er, hvis navne de træffer på, når de på et bibliotek finder bøger eller afhandlinger, der vedrører Sønderjyllands historie i mange forskellige sammenhænge. For at tage et eksempel kommer mange ikke udenom at møde navnet P. Lauridsen, der gennemførte udgivelsen af det meget værdifulde store værk »Da Sønderjylland vaagnede«. Nu kan man nemt få at vide, hvem denne mand var, hvis man ikke på anden måde har haft mulighed for at skaffe sig viden herom. Det er jo altid vigtigt, når man benytter litteratur om historiske og andre emner, at gøre sig klart, hvem der har udarbejdet det pågældende værk eller den pågældende artikel. Der savnes et emneregister. Måske ville det være en god idé, hvis »Historisk Samfund for Sønderjylland« på et eller andet tidspunkt fik udarbejdet et supplement til bogen om de sønderjyske historikere i form af et emneregister, så at »begyndere« lettere ville kunne skaffe sig kendskab til, hvem der har beskæftiget sig med de mange forskellige emner, som det unægtelig drejer sig om, men foreløbig har vi altså fået en nyttig opslagsbog for alle, der sysler med Sønderjyllands historie.

Johs. Lomholt-Thomsen

Nordslesvigske præstearkiver, I Tørninglen provsti, 1974, II Tønder provsti, III Haderslev provsti, 1975, IV Åbenrå provsti 1975 og V Sønderborg provsti 1976. 15 kr. pr. bd.

Arkivar S. Nygårds fortegnelse over Danmarks kirkebøger (Vejledende Arkivregistraturer V, 1933) var indtil 1957, hvor Rigsarkivet udsendte et duplikeret supplement, den eneste hjælp for den, der uden for arkivernes læsesale ønskede at orientere sig i dette det mest benyttede materiale i arkivvæsenet. I forskelligt udstyr har de kongeriske landsarkiver siden da udsendt forbedrede oversigter. Med sin udgave Præstearkiver og kirkeregnskabsbøger lettede det nørrejdyske arkiv lidt på sløret for, hvad præsters arkiver iverigt rummer, dog ialt i så sammentrængt kodesprog, at vel de færreste potentielle benyttede af den grund fik interessen vakt. De følgende oversigter over øernes kirkebøger, som var blevet nødvendige på grund af meget store senere afleveringer, lod ekspeditionshensynet og overblikket få fortrin og lod hvert sogn få én eller flere tavler, hvoraf man umiddelbart kan be-

stemme, i hvilket bind den søgte kirkelige handling findes. Desuden medtoges for Sjællands vedkommende oplysninger om sognenes sammenlægninger og adskillelse, samt talrige bemærkninger til enkelte protokollers indhold.

I Sønderjylland har man udover Nygårds grove oversigt haft et fra tysk side udgivet værk, Jensen og Kochendorffer: Die Pastoratarchive in Schleswig-Holstein, revideret 1936, at ty til, hvis man interesserede sig for mere end ministerialbøgerne, idet man heri kan finde hovedpunkterne af præstekaldenes øvrige arkiv fortegnet. Det er naturligt, at Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele lægger for med udgivelsen af detaljerede registreringer over præstearkiverne, da man her finder et materiale, som i flere henseender overgår, hvad det øvrige land har at byde på – dog må man erindre, at de sønderjydske præstearkiver også rummer det materiale, som i Sjælland er holdt for sig i kirkeinspektoratsarkiverne som særlig provienis.

I indledningen til hvert bind bringes et skema over de hovedgrupper, hvorefter de enkelte arkiver er opstillet. Man kan synes den lover meget, men – den holder det; for når man gennemblader de følgende sider især i bindene Haderslev og Tønder provstier, viser der sig en vrimmel af spændende vidnesbyrd om præsternes administrative og andet virke i ældre og nyere tid. For det første har de været tidligt ude: I de gottorpske sogne blev kirkebogsførsel påbudt i 1612 og i mindst to sogne var man allerede tyvstartet i 1570erne. 1762 påbød et kongeligt reskript bl.a., at de forskellige kirkelige handlinger skulle indføres hver for sig, hvorved kirkebøgerne blev langt mere overskuelige. Fra 1775 skulle endvidere føres to eksemplarer og afskrifter tages tilbage til 1763. Af samme grund er fra næsten samtlige sogne under Slesvig stift mindst ét eksemplar af kirkebøgerne bevaret, noget man for kongerigets vedkommende først kan regne med et halvt århundrede senere.

Det er ikke muligt her at nævne ret meget af det brogede indhold i præstearkiverne. Variationerne er store fra sogn til sogn, men et par træk skal fremhæves. Korrespondancesager, indkomne såvel som kopibøger, findes ikke sjældent helt fra det 18. århundrede, enkelte dokumenter endda helt fra det 16. århundrede. Mange sagligt ordnede pakker afspejler præstens og degnens tilsyn med fattigvæsen, skolevæsen og deres mere eller mindre påbudte interesse for kirke- og troslivs statistiske muligheder. Det siger sig selv, hvad personal- og især lokalhistorikere kan få ud af tienderegistre, kirkeregnskaber og stolestadregistre. Reskriptbøger, libri datici og inventarier bør ikke afskrække nogen med deres latinske facader; de kan indeholde alt muligt andet, end titlerne afstikker: præstebioграфier, præstegårdenes økonomiske forhold og oplysninger om sognet og menigheden i fantasifulde ordene. De egentlige sognebeskrivelser og kirkekrøniker fra vidt forskellige tider, hvoraf nogle er trykte, kan være rene foræringer til lokalhistorikeren, men skal bruges med forsigtighed. Kan man efterprøve de 'antikvariske' efterretninger, bør man

ikke slå sig til tåls med præstens andenhåndsviden, men gennem andre kilder søge at fastslå hans pålidelighed i almindelighed. Ingen andre steder finder man så let kilder til en enkelt lokalitets historie således samlet på en bakke, men lokalhistorikeren må ikke af bekvemmelighedshensyn derfor lade sig nøje med dem.

Når man udgiver publikationer som disse, hvor nytten og lave omkostninger går forud for kosmetiske hensyn, er det også konsekvent at indføre forbedringer på vejen, men trist at se dem forsvinde igen, som det sker med de små indledninger til hvert sogn, der dukker op i bind II, men forsvinder i bd. III. Erfaringer fra brugen af første bind er kommet de følgende til gode derved, at de har fået indskudt en sognefortegnelse efter forordet og sognets navn angivet øverst på hver højreside.

I betragtning af den grundighed selve registreringerne bærer til skue – man får endog journalnumrene opgivet på enkeltstykker, der er kommet til arkivet ad omveje – virker indledningen, som er enslydende fra bind til bind, mærkelig tilfældig. Meget plads går til at referere tidligere ordningsplaner, som har liden relevans for brugeren, mens man først i en bisætning til oplysningen om, hvem der har udført stencileringen, får at vide, at landsarkivets område omfatter fem provstier. Har man ikke alle bind, men ønsker at vide, hvad de resterende hedder, skal man til Vejledende Arkivregistraturer VI, 1944. Det først udkomne bind, Tørninglen provsti, viser sig at dække omtrent Sønderjyllands nordvestligste del, et begreb, som udgiverne forudsætter bekendt, og som man ellers kan finde frem til ved at afkrydse sognenavne på et kort. Værre er, at heller ikke det sidst udkomne bind V bøder på manglen af en indledning om den kirkelige administration af Sønderjylland eller et kort, der viser provsti- og sognegrænser. Hvis det er meningen, at arkivets brugere i almindelighed skal kunne planlægge »slaget« hjemme, burde det øvrige prisværdige projekt afrundes med et vejledende hæfte med ordforklaringer, administrationsoversigt og oversigtskort.

Jørgen H. Andersen

Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Støndermødernes Historie i Frederik III's Tid, udgivet ved C. Rise Hansen af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. 1. bind (1648–50). 1959. XVI + 532 s. 2. binds 1. og 2. halvbind (1651–52, 1653). 1974–75. XVII + 1076 s., kr. hhv. 36, 56 og 56, indb. 42, 64 og 64.

Den foreliggende udgave af aktstykker og oplysninger besluttede Kildeskriftselskabet at udgive i 1944, og det første bind, dækkende årene 1648–50, så dagens lys i 1959. Forskellige forhold har forsinket udsendelsen af bind 2. Udgaven er tænkt ført frem til 1660.

Udgaven indeholder en form for kildemateriale, som Kildeskriftselskabet i forvejen har udsendt en del af, idet udgivelse af breve (+ forhandlinger), regnskaber og tingbøger fra det 16.–17. århundrede er stærkt repræsenteret blandt selskabets publikationer. – I det foreliggende tilfælde er der ikke tale om publikation af én enkelt kilde, men en samling af kilder til et bestemt emne, og disse kilder findes i en række forskellige arkivfunds. Udgaven slutter sig på denne måde til udgaven af aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Christian 4.s tid (udg. ved Kr. Erslev 1883–90) og til Statskollegiets historie 1660–76 (udg. ved J. Lindbæk 1903–10).

Erslev angav som formålet at give et indtryk af »Datidens Forfatningsliv«, og den foreliggende udgave har nøjagtig samme formål (bind 1 s. VIII). Denne form for udgave har rod i tysk udgivertradition fra forrige århundrede, og dens fordele fremfor den udgivermåde at trykke én bestemt kilde – den der mest anvendes herhjemme i vore dage – er først og fremmest af pædagogisk art, idet en sådan kildesamling prætenderer at have det væsentlige med til brug ved studiet af det pågældende emne. Det er selvkært, at denne form for kildepublikation, hvor så mange kilder skal samles forskellige steder fra, kræver meget af udgiveren. Erslev var klar over vanskelighederne og bebudede derfor også i sit første bind, at der ville hengå »ikke ganske faa Aar«, inden udgaven kunne afsluttes. At han allerede i 1890 havde afsluttet det sidste bind, var ingen ringe bedrift. Nu blev han noget hjulpet ved at Christian 4.s egenhændige breve allerede enten var eller var ved at blive udgivet, så han kunne henvise til disse. Den samme hjælp har C. Rise Hansen ikke haft, og det er en af grundene – men ikke den eneste – til at udgaven fra Frederik 3.s tid er blevet kvantitativt så meget mere omfattende; den medtager en del af Frederik 3.s egenhændige breve.

Hverken Kr. Erslev eller C. Rise Hansen har kunnet trække på den trykte udgave af Kancelliets brev-bøger; de bind, der dækker Christian 4.s tid, var endnu ikke udkommet, da Erslev udsendte sine Aktstykker og Oplysninger, og brevbogsudgaven er tilsyneladende gået i stå efter udsendelsen af 1645-bindet. Dette har dog ikke foranlediget C. Rise Hansen til at aftrykke de relevante breve fra Kancelliet – heldigvis – udgaven ville være svulmet kolossalt op, og man kunne da også endelig forestille sig at Kancelliets brevbøger kan fortsættes op til 1660.

For studiet af dansk politisk historie i det 16.–17. århundrede er man efterhånden ret godt stillet m.h.t. trykte udgaver. Rigsrådets politiske virksomhed efter 1588 dækkes ind ved denne og ved Erslevs udgave, kongens – i dette tilfælde Christian 4.s – virksomhed belyses gennem hans egenhændige breve, medens de lovgivningsmæssige, administrative og praktiske konsekvenser på det indenrigske område afspejles gennem Kancelliets brevbøger 1551–1645 og Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1558–1660. (De to sidstnævnte udgaver burde forresten genudsendes). Når Aktstykker og Oplysninger og Kancelliets brevbøger engang er udgivet frem til 1660, er

man selvfølgelig endnu bedre stillet. Om dette overhovedet kan ske, er måske en noget problematisk sag – en udgave som den foreliggende kan ikke have været helt billig. Det fremgår implicit af udgiverens forord til bind 2, at det måske er kommet lidt bag på styrelsen af Kildeskriftselskabet, at bindet havde fået det foreliggende omfang. Det var beklageligt, om dette store omfang skulle bidrage til, at udgaven ikke føres frem til 1660. Hellere kunne man foretrække at begrænse omfanget dels af de medtagne kilder, dels af selve kildernes tekst, fremfor at opgive at udsende flere bind i rækken. En sådan fremgangsmåde ville naturligvis give en mindre fuldstændig kildeudgave, men ville af den grund ikke nødvendigvis opfylde formålet i mindre grad, og i en udgave af denne art, hvor det jo netop ikke drejer sig om at gengive én kilde in extenso, beror indholdet jo i alle tilfælde på et valg. Det pædagogiske, som jeg omtalte tidligere, ville fremstå stærkere ved en stramning; den del af værket, der hidtil er kommet, og især bind 2, kan måske nok virke lidt afskrækkende for den mindre velbefarne benytter. Selv for den lidt mere velbefarne er bind 2.s hollandske og spanske passager – der ikke oversættes – afskrækkende nok.

I Erslevs udgave findes et samlet navneregister i 3. bind, i den foreliggende udgave er der navneregister til hvert bind, hvilket er at foretrække. Derimod er det tanken først at bringe ordliste og sagoversigt ved værkets afslutning, og det er synd. For det første vil det være nogen tid, inden værket er afsluttet. For det andet vinder en udgave af den foreliggende karakter så absolut i værdi i takt med registrenes fyldighed, og en sagoversigt vil gøre den langt bedre anvendelig som håndbog. Det medtagne stof belyser nemlig ikke udelukkende politiske forhold, men indeholder eksempelvis oplysninger af mere kulturhistorisk karakter (se f.eks. bind 1 s. 448–50 om luksus), om priser og takster (se f.eks. bind 1 s. 407–411), om lønninger (se f.eks. bind 1 s. 279 ff) og om statsøkonomi (se f.eks. bind 2 s. 597–600).

Susanne Krogh Bender

Ingwer Ernst Momsen: Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1769–1860). Geschichte ihrer Organisation und ihrer Dokumente. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 66. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1974. 218 s. DM 34.

Den forskningsmæssige genanvendelse af arkivalier foregår kun sjældent på disses egne præmisser. Arkivalierne er blevet skabt i en bestemt situation, til et bestemt formål, afstemt efter arkivskaberens behov. Dette gælder hvadenten arkivskaberen er en offentlig institution eller en privatperson. Ophavsituationens og den forskningsmæssige genanvendelses dokumentationsbehov er forskellige, og de informationer der er blevet tilvejebragt med henblik på arkivskaberens

behov er ikke umiddelbart repræsentative for de problemstillinger arkivbrugerne i dag ønsker belyst ved sin genanvendelse af det samme materiale.

Problemet er f.eks. notorisk ved regnskabsmateriale, som er blevet skabt og arkiveret med henblik på dokumentation af forskriftsmæssig regnskabsføring, men som i forskningsøjemed hyppigt anvendes til dokumentation af forhold udenfor regnskabsføringen, således levevilkår eller økonomiske konjunkturfølgeb. Eller retsakter, der ifølge ophavsøjemedet kan dokumentere problemerne vedrørende en tiltalts strafskyldighed i henhold til straffelovens bestemmelser, men som genanvendes til dokumentation af politiske og sociale forhold i samfundet.

Følgen er at den forskningsmæssige genanvendelse oftest må foregå ved udnyttelse af en dokumentation som ikke er dækkende for forskerens problemstilling, men som kun dækker en del af den. Videre at der kan opstå problemer med dokumentationsforvrængning: De foreliggende informationer er indkommet i kraft af administrationens problemstillinger, er indholdsmæssigt præget heraf, og har primært udsagnskraft i denne sammenhæng; en anden problemstilling, en anden måde at spørge på om de samme forhold, kan meget let tænkes at ville have givet andre informationer, – om de samme forhold. Samtidsforskeren kommer udenom dette problem ved at iværksætte undersøgelser på sine egne præmisser, hvorimod historikeren er henvist til at erkende problemets omfang og begrænse konsekvenserne af det.

Den kildekritiske vurdering af arkivaliske informationer må derfor tage sit udgangspunkt i en forståelse af deres administrative kontekst. I denne forbindelse er administrationshistorien således en hjælpedisciplin, mens den under en anden synsvinkel kan være et selvstændigt forskningsområde, når nemlig hensigten er belysning af det bureaukratiske apparat i sig selv, og dets samspil med samfundet i øvrigt.

Folketællingerne udgør sammen med kirkebøgerne de mest benyttede dele af arkivernes indhold; der er tale om et materiale som kan udnyttes med meget ringe forudsætninger i slægtsforskningens børnehæveklasse, den primitive anejagt. Problemfri er udnyttelsen imidlertid ikke, og problemernes omfang vokser, jo mere komplicerede spørgsmål der ønskes svar på.

I grove træk har problemerne ved udnyttelsen af folketællingerne længe været bekendt, såvel ved den administrative som den forskningsmæssige udnyttelse. Imidlertid er de først blevet underkastet en egentlig monografisk behandling af Ingwer Ernst Momsen. Den foreliggende bog er en omarbejdelse af første del af hans dissertation fra 1968. Dennes anden del udkom allerede i 1969 under titlen »Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860. Versuch einer historischen Sozialgeographie«, og her udmønter forfatteren sine resultater med folketællingerne i en udførlig undersøgelse af et lokalsamfund.

Momsens undersøgelse af folketællingerne er et eksempel på administrationshistorie som hjælpedisciplin til forståelse af en kildegruppe; et smukt eksempel.

Han analyserer udførligt og kompetent det administrative apparat som varetog folketællingernes udførelse, redegør for dets placering i det samlede administrative system, og for formål med og anvendelse af de foranstaltede tællinger.

Bogens titel kunne forlede til den antagelse, at folketællingerne i monarkiets øvrige dele lades ude af betragtning. Det er ikke tilfældet; Momsen skriver ud fra en klar erkendelse af at folketællingerne i Slesvig-Holsten er et specialtilfælde som må anskues i den helstatslige sammenhæng. Således behandles også tællingen i 1787 der kun blev afholdt i kongeriget Danmark, omend mere kortfattet.

I alt væsentligt var det de samme tællinger der holdtes i alle helstatens dele. Også planerne for afholdelsen udviser mange fællestræk; således viser Momsen at teksten i skema, forskrifter, m.v., vedrørende afholdelsen af tællinger i hertugdømmerne, i adskillige tilfælde er mindre heldige oversættelser af tilsvarende danske tekster. Ikke desto mindre var der også tale om betydningsfulde forskelligheder: Først og fremmest denne at det primære tællingsdistrikt i hertugdømmerne var den verdslige jurisdiktion, mens kirkesognet anvendtes i kongeriget. Hertugdømmernes juridiske inddeling var endog særdeles kompliceret, og dette er selvsagt et kors ved anvendelsen af folketællingerne; men det kan i denne forbindelse nævnes, at heller ikke den orden hvori kongerigets folketællinger nu findes i Rigsarkivet er uden problemer. Disse gennemgås udførligt af Jørgen Nybo Rasmussen i »Ordning og registrering af folketællinger«, Arkiv, 5. bind 1974, specielt nemlig at de ældre folketællinger fra landdistrikterne er henlagt i overensstemmelse med den administrative inddeling der gjaldt i slutningen af 1800-tallet, ikke i overensstemmelse med den administrative inddeling der gjaldt på tællingstidspunktet. Omordningen er foretaget i Statistisk Bureau ved dets udnyttelse af de ældre tællinger, for at skabe sammenlignelighed med de senere.

Momsen gennemgår »sine« tællinger én for én, under synsvinklerne forberedelse, udførelse, statistisk bearbejdelse, bevaret materiale og dets kildeværdi, samt faglitteraturens vurderinger.

Tællingen i 1769 får den langt udførligste behandling, med god grund fordi der til denne er knyttet specielle problemer, fordi den er mest omdiskuteret i litteraturen, – og fordi den simpelthen er den første; meget af den omfattende behandling er i øvrigt en præsentation af de generelle problemer. 1769-tællingen blev af de lokale tællingsmyndigheder indberettet i tabellarisk form, altså ikke med individuel angivelse af de talte som ved alle senere tællinger. Følgelig skal eventuelt bevarede tællingslister søges i de lokale myndigheders arkiver; Momsen nævner dem der er ham bekendt, med tilføjelse af en formodning om at flere vil blive fremdraget. Afholdelsen af 1769-tællingen om sommeren, hvor befolkningen er mest tilbøjelig til at tage ophold udenfor den sædvanlige bopæl, og udeladelsen af militærpersoner fra tællingen, er uansigtsmæssige forhold som allerede samtiden er-

kendte, og som ændredes ved de følgende tællinger. I denne forbindelse er det bemærkelsesværdigt at Momsen i nogen grad rehabiliterer 1769-tællingens kildeværdi i sammenligning med de senere tællinger, i hvert fald overfor nogle kritikere hvis indvendinger påvises dels at være rene spekulationer, dels eftersnak (f.eks. påstanden om at personer holdtes udenfor registrering af skattefrygt).

Om sikkerheden for at personer blev registreret ved folketællingerne, kan i øvrigt bemærkes at den aldrig blev fuldstændig ved de folketællinger som Danmarks Statistik nu har afskaffet; der var altid personer som forstod at undgå offentlig registrering, specielt i samfundets nederste lag. Først indførelsen af edb:registre (kildeskatteregistre og CPR) i 1960-erne har gjort registreringen næsten fuldstændig, og i disse registre har vi nu et bedre grundlag end i de gamle folketællinger.

Momsen gennemgår udførligt problemerne ved folketællingernes angivelse af civilstandsforhold, erhvervsforhold, m.v., for de registrerede personer. Det er her vanskeligt at nå frem til almenlydige udsagn om pålideligheden; men det er efter Momsens undersøgelse helt klart, at den usikkerhed som findes i grundmaterialet, er blevet akkumuleret ved administrationens statistiske bearbejdelse, der blev foretaget efter uheldigt udformede instrukser. Usikkerheden er ikke lige stor i alle tilfælde, men de publicerede statistikker kan kun anvendes med forbehold, og efter en nøje vurdering i hvert enkelt tilfælde.

I det hele taget må folketællingernes kildeværdi vurderes i hvert enkelt tilfælde. – afhængig af den anvendelse der gøres af dem. De må underkastes en administrationshistorisk analyse, og de må konfronteres med data fra andre kilder; således som Momsen selv gør det i sin gennemgang af Husum mellem 1769 og 1860. Momsens gennemgang af problemerne er værdifuld for enhver seriøs benytter af folketællingerne fra den danske helstat. Brugsværdien øges af den faste emnemæssige opdeling ved fremstillingen af de enkelte tællinger; samt ved at de enkelte afsnit kan læses selvstændigt. Der er nemlig mange gentagelser, som ved en samlet gennemlæsning føles noget trættende.

Jan Kanstrup

C. F. Holm: Bidrag til Sundtoldens Historie, 1855, reprografisk genudgivet og forlagt af Selskabet for udgivelse af Kilder til dansk Historie, København 1975, 191 s. kr. 44,85.

Kildeskiftelseskabet har gennem de seneste år udfoldet et prisværdigt initiativ, ved at foranstalte fotografiske genoptryk af næsten ufremskaffelige kildeudgaver og fremstillinger til Danmarks historie. Det seneste initiativ på den reprografiske front er udgivelser i form af mikrofischkort, der i kraft af pris-

billigheden kan bære selv små oplag af omfattende værker.

Efterspørgslen efter de klassiske kildeudgaver og fremstillinger er kun i de færreste tilfælde stor nok til at berettige de betydelige omkostninger som er forbundet med omarbejdelse, vidtløftige indledninger, og især ny sætning og trykning. Ulempen herved er til at overse, for så vidt angår de værker som er klassiske i den forstand at de indgår i det historiske almenods; men til gengæld er den betydelig når man selv i faglitteraturen må lede længe – og eventuelt forgæves – efter en vurdering af det således genudgivne værk.

Et eksempel på en sådan genudgivelse er Kildeskiftelseskabets udgave af Holms Bidrag til Sundtoldens Historie. Bogen er speciel, og den er ikke velskrevet; men den er af interesse for told- og søfartshistorien, for Helsingørs lokalhistorie og for administrationshistorien, fordi den rummer en meget indgående og personlig skildring af forholdene i og omkring Øresunds toldkammer op mod Sundtoldens aflysning i 1857.

Man skal lede længe i litteraturen før man finder noget om denne bog og dens forfatter (eventuelt interesseret kan henvises til Toldetaten, nr. 148, 1975). Genoptrykket er forøget med »Forfatterens Bemærkning«, som kryptisk nævner at forhold og omstændigheder medførte det trykte oplags makulering før offentliggørelsen. Af det ligeledes medoptrykte prospekt fremgår at der var planlagt endnu 2 bind. Sidst i bogen er trykt »Håndskrevne rettelser tilføjet af C. F. Holm«; disse 13 rettelser og tilføjelser har imidlertid tilfældighedens karakter, og er ikke befordrende for forståelsen af teksten, hentet som de er fra et tilfældigt eksemplar af det oprindelige tryk.

Det havde været mere rimeligt at give en henvisning til den primære kilde til Holms opfattelse af sin bog, nemlig det gennemrettede eksemplar som findes på Det kongelige Bibliotek i Toldkasserer C. F. Holms papirer, Ny kgl. Saml., 1765, fol. Samtidig kunne man have anført at der her tillige findes manuskripter til bogens fortsættelse i endnu 2 bind, foruden korrespondance og andre sager af interesse i denne forbindelse.

Jan Kanstrup

Erik Moltke: Runerne i Danmark og deres oprindelse. Forum. København 1976. 436 s. ill., kr. 215,-.

Efter at Lis Jacobsen og Erik Moltke i 1942 havde afsluttet udgivelsen af Danmarks Runeindskrifter, dukkede der uventet så mange runeindskrifter op, at det snart blev nødvendigt med et supplement. Det blev imidlertid aldrig realiseret, og runeværket har nu i mange år heller ikke været til at få. Samtidig har man også savnet en populær fremstilling, en dansk parallel til Sven B. F. Janssons Runinskrifter i Sverige (Stockholm etc. 1963). Anders Bæksted skrev en udmærket,

populær fremstilling i 1943: Runerne – deres historie og brug, men den har også længe været udsolgt.

Erik Moltke har nu skrevet et nyt, stort værk, som på én gang er en fuldstændig oversigt over samtlige kendte, danske indskrifter og en populær fremstilling af runologien, hvorved den afhjælper et stort savn. Bogen er meget rigt illustreret, for en stor del med helt nyt billedstof, bl.a. Moltkes egne, fremragende runestensfotografier, samt plancher i streg ved Thora Fisker, som giver glimrende oversigter over alfabeter, »runebilleder«, incl. ornament og symboler.

Bogen falder i to afsnit. Det første stiller spørgsmålet: hvad er runer? og giver en oversigt over runealfabeterne, runenavnene, hvordan man skrev runerne, og hvor man brugte dem. I et selvstændigt bidrag til løsningen af runologiens gåde: runernes oprindelse, går Moltke helt tilbage til de fønikiske alfabeter og følger alfabeternes historie op gennem tiden. Der har været fremsat teorier om, at runerne var udviklet direkte fra latin, fra etruskisk, fra græsk kursiv; det afviser Moltke med gode grunde og fremsætter det som sin mening, at runerne må være opstået omkring år 0, som en selvstændig alfabetdannelse på latinsk grundlag, i forbindelse med handel med romerne i Rhinegnene. Fundforholdene taler for, at det kan være sket i Danmark, nærmere bestemt Sjælland – Skåne.

Anden del omfatter indskrifterne, i hovedsagen ordnet kronologisk, dernæst samlet i grupper efter andre kriterier, f.eks.: hedenskab og kristendom, runeindskrifternes samfund, løsgenstande.

Hver eneste indskrift er gengivet translittereret, dvs. direkte omskrevet til bogstaver, enten i teksten, i billedteksten, eller i den afsluttende indskriftfortegnelse. I margin findes desuden løbende sidehenviisninger til hovedbehandlingen, (og det er kun i ganske få tilfælde, de er faldet ud). Dette gælder for indskrifterne og til en vis grad for begreber som futhark, stutruner og lign.; men der står f.eks. ingen steder, at forklaringen på middelalderens stærkeste kraftord, *agla*, er at finde under behandlingen af den urnordiske Vimose-sværdudskrift. Ligeledes ville det have været nyttigt med en henvisning til det normaliserede, middelalderlige runealfabet (p. 26) fra oversigttegningen af de foreliggende middelalderlige alfabetindskrifter (p. 327) for at forstå de nye runeteg.

Bogen har ganske vist en meget detaljeret indholdsfortegnelse, men man savner et egentligt emneregister. Et sådant ville også have gjort det muligt hurtigt at finde frem til Moltkes nuværende opfattelse af problemer vedrørende datering, runernes brug og f.eks. betydningen af *kuml*, *eril*, *thegn* og *dreng* og andre af de begreber, som i Danmarks Runeindskrifter blev grundigt behandlet i det omfattende saglexikon med mange henvisninger. I »Runerne i Danmark« gøres der bevidst ikke ret meget ud af den debat, der har været ført. Man kan nu og da spore en vis tendens til at slå egne synspunkter fast og gå let hen over også væsentlig, kvalificeret debat (Jelling f.eks.).

Meget væsentligt er det, at Moltke nu opererer med tre hovedperioder med hver sit runealfabet mod de

fire perioder i Danmarks Runeindskrifter. Den tidligere periode 3, Før-middelalder, der omfattede mønterne og de bornholmske sten, er faldet væk, hvilket unægtelig også giver et enklere system og forekommer velbegrunder. Da de to periodeinddelinger imidlertid også varierer på anden vis, er det måske nyttigt at stille dem op ved siden af hinanden:

1942:

1. 1. halvdel af 3. årh.–750(800)
2. c. 800(750)–1050
3. 1050–1150
4. Begyndelsen af 12. årh.–ca. 1350

1976:

- ca. 0–6–700
- ca. 650–ca. 1025–50
- ca. 1050–ca. 1400

Moltke regner nu i højere grad med overlapning, således regnes runemønterne og de bornholmske sten ikke til periode 3, skønt de dateres til henholdsvis tiden o. 1065–75 og o. 1050–1100. De bornholmske indskrifter opfattes som en overgangsgruppe med speciel svensk tilknytning, først og fremmest til Södermanland og Östergötland. (For øvrigt spørger man sig selv, om der ikke er faldet en overskrift ud, når person- og tilnavne som helhed behandles i det bornholmske afsnit (p. 281 ff.), jvf. at det står som selvstændigt afsnit i indholdsfortegnelsen).

Forskydningerne mellem periode 1 og 2 skyldes dels nyfund, dels usikkerheden omkring brakteatkronologien. også her regner Moltke dels med overlapning, dels i realiteten med en overgangsperiode fra ca. 650 til stabiliseringen af 16tegnets futharken, som han tænker sig sker ved et slags påbud o. 800, – måske i Danmark, ved at en »kommission« (under Gudfred) lovfæster normalrunerne, som vi kender dem fra Gørlev-stenen. D.v.s. at f.eks. Snoldelev-stenen anses for at være skrevet med de gamle runer. Moltke påviser i øvrigt meget spændende en indflydelse fra den karolingiske minuskel i udformningen af denne indskrift og antyder en forbindelse til udformningen af det nye 16tegnets alfabet.

I øvrigt forklares overgangen fra 24 til 16 runer rent grafisk-typologisk. Det er nok at gøre problemet lidt for simpelt. Man skyder dog faktisk runer ud, der opfylder »de nye krav«, nemlig at de skulle være lodrette, have samme højde og kun én hovedstav. Den kraftige nedskæring af tegnantal er under alle omstændigheder alfabethistorisk mærkværdig.

Moltke arbejder i øvrigt næsten kun ud fra danske præmisser. Jeg tror imidlertid ikke, man kommer uden om en vurdering af hele det samlede runemateriale i denne forbindelse, men derved ville bogens rammer selvfølgelig sprænges. Når Moltke når frem til, at den svensk-norske futhark (stutrunerne) kan være opfundet i Hedeby, må det sandsynligvis bero på denne fokusering på det danske materiale. Eksperten på området, den norske runolog, Ingrid Sanness Johnsen, peger på et eller andet sted mellem Mälaren og Vestfold (Stutruner (Oslo 1968) p. 97).

Selv om Moltke, som han skriver i forordet, har spa-

ret på litteraturhenvisningerne, dog især m.h.t. værker før 1942, burde dette afsnit nok have haft en henvisning til Karl Martin Nielsen: Om dateringen af de senurnordiske runeindskrifter, synkopen og I6tegnens futharken (1970) bl.a. på grund af den omfattende bibliografi.

I forhold til den brede gennemgang af overgangen mellem folkevandrings- og vikingetidsindskrifter behandles middelalderindskrifterne ret summarisk, skønt man nok mærker eksperten, den tidligere redaktør af »Danmarks kirker«, i gennemgangen af kirkeligt inventar med runer. Også runemønterne behandles meget kort (med fejl i billedteksten p. 323), men i og for sig dækkende.

Det rimer ikke helt med bogens populære hensigter, at der forudsættes så meget bekendt. Der jongleres med indskrifter som de norske Einang- og Tune-sten, som var de almindelig kendt (p. 58), – med »de velkendte engelske »hog-backs«« (p. 264). Kalenderruner og gyldental står uforklaret p. 362 og 365, først p. 366 følger noget af en forklaring. Bogens populære sigte afspejles imidlertid i sproget. Moltke udtrykker sig gennemgående med en velgørende klarhed, men hans sprog kan tendere mod det frisk-fyragtige. Der lægges bevidst afstand til »de støvede filologer«.

Moltke slutter sin bog med et overblik over rune-studiet i Danmark. Mærkeligt er det her at se, hvor mange afsluttede runeværker, vi allerede har her i landet; det skyldes jo bl.a. Erik Moltkes lange virke. Selvfølgelig er det danske materiale trods alt overskueligt, man kan ikke lade være med at sammenligne med de svenske og norske runeværker, der begyndte at udkomme omtrent samtidig med Wimmers »De danske Runemindesmærker« I–IV (1893–1901), og som stadig ikke er fuldført. I øvrigt er nok det skandinaviske samspil inden for runologien så væsentligt, at forskere som Sophus Bugge, Magnus Olsen, Otto v. Friesen og Sven B. F. Jansson burde have været nævnt.

Disse kritiske bemærkninger bør ikke tilsløre det væsentlige, at Erik Moltke med sin på én gang populære og grundige bog har givet enhver runeinteresseret et glimrende hjælpemiddel i hænde. Ud over de nye fund er hele materialet fra Danmarks Runeindskrifter taget op til revision og nyvurdering. Det har resulteret i flere nylæsninger og omdateringer. Jeg nævner i flæng: Skabersjö-spændets indskrift flyttes fra o. 700 til o. 1025, idet indskriften er sekundær. Omvendt læses Vä-bronzebeslag og Lund-kam 3 nu som vikingetidsindskrifter med stutruner, ikke som middelalderindskrifter. Mange småændringer gøres der slet ikke opmærksom på. En nøje gennemgang afslører flere tilfælde, hvor Moltkes nuværende læsning er forsigtigere end tidligere.

Det er karakteristisk for Erik Moltke som runolog, at han både er den meget lærde forsker og den realitetsbetonede praktiker, som understreger værdien af runestensfotografiet, går ind på det tekniske, f.eks. at man har brugt spidshammer og ikke mejsel til rune-stenene. Han slår atter og atter fast, at navnlige me-

talsmedene stort set var analfabeter, og at dette forhold må tages i betragtning ved vores vurdering af brakteat- og møntindskrifterne. Han er ikke bange for at erkende runologens afmagt, at nogle indskrifter ikke kan tolkes eller kun tolkes meget mangelfuldt. Fremfor alt griber han aldrig til nogen letkøbt forklaring som f.eks. »magi«.

Den gennemgribende revision og nyvurdering af det danske runemateriale, som Moltke ene mand har gennemført, er baseret dels på en enestående viden, dels på et nøje studium af selve indskrifterne. Hver eneste rune, hver eneste fordybning og ujævnhed, ridse eller tilfældige revne, der kunne tages for en rune, er blevet undersøgt og vurderet. Med »Runerne i Danmark« har Moltke sammenfattet og afrundet en af de betydeligste indsatsen i dansk rune-forskning.

Marie Stoklund

Brian Patrick McGuire: Conflict and Continuity at Øm Abbey: A Cistercian experience in medieval Denmark. Copenhagen. Museum Tusulanum. 1976. 151 s. ill. kr. 35,00

Det er væsentligt i en anmeldelse af McGuires bog om Øm klosterkrønike straks at gøre opmærksom på, at han har skrevet sin bog for et internationalt publikum. Det er vanskeligt for ikke-dansklæsende at få oplysning om den rige kultur der fandtes i Danmark også efter vikingetiden og op til reformationstiden. McGuire, der fra 1972 til 74 var kandidatstipendiat ved Historisk Institut, nu lektor ved Institut for græsk og latinsk middelalderfilologi, har også udgivet sine tidligere arbejder om middelalderlig kirkehistorie på sit modersmål, engelsk, bl.a. artiklerne om Sorø og Esum klostres historie. Når FogNis redaktør har ønsket bogen anmeldt skyldes det vel den rimelige antagelse, at danskerne godt kan læse om dansk historie på engelsk – og lad det være sagt med det samme, det er en fornøjelse at læse McGuires sprog.

Bogen er med stor dygtighed bygget op over to parallelle hovedlinier. Den ene, ryggraden, er en kronologisk fremstilling af Øm klostres historie fra de første cistercienseres trælsomme vandringsår i perioden 1143 til ankomsten til Øm i 1172 og frem til klosterets sidste opløsning på reformationstiden. Hovedvægten er lagt på klosterets berømte strid med Århusbispen Tyge. Den anden hovedlinie er behandlingen af Øm klosterkrønikes forskellige dele, nemlig beretningen om klosterets grundlæggelse, abbedliden, fortællingen om striden mellem munkene og Århusbispen og bisp Gunner af Viborgs biografi. Bogen bliver således en slags genfortælling af krønikens opfattelse af historien, tolket og kommenteret af McGuire. Det er dennes klare mål (p. 21) at se sagen fra munkenes side, at lade dem få lov at tale direkte til os, så vi kan leve os ind i et middelalderligt munke-

samfunds forestillinger, dets drømme og forhåbninger, dets skuffelser (forordet). Dette forsøg på en helhedsvurdering af krøniken er vel det nyeste i bogen rent forskningsmæssigt set. McGuire vedgår overalt sin gæld til den tidligere forskning, især Sv. E. Green-Pedersen og Niels Skyum-Nielsens behandlinger af emnet. Han polemiserer undertiden blidt mod disse, men sigter bevidst på at komme ud over en forlængelse af den videnskabelige debat. Derfor ønsker anmelderen heller ikke at drage enkelte brændpunkter frem, men at tage stilling til McGuires måde at skrive historie på og hans sigte dermed.

McGuire vil nå både et udenlandsk og et dansk publikum. Det første vil han oplyse, det andet vil han vise at den danske middelalderhistorie hænger intenst sammen med den europæiske. Hvad angår det første mål, tror jeg, bogen falder på et tørt sted, og McGuires evne til at give smagsprøver på originaltekster er så stor, at man får lyst til at læse mere. At Danmark har rødder i den vesteuropæiske latinske kultur vil næppe komme som en åbenbaring for hans danske publikum, men McGuire har talent for at fortælle, og man følger ham gerne rundt i Europa f. ex. for at finde forbilleder for den danske biografiske historieskrivning, her Gunners Vita. Ligeledes finder jeg fremstillingen af det 12. og 13. århundredes skiftende tendenser og Øm-stridens placering heri meget fin.

McGuires klare mål med sin historieskrivning er at finde mennesket bag kilderne, at forstå dets handlinger og at lære heraf. I dette tilfælde er det cistercienserne, der kan vise os »how to survive«, og det er væsentligt, fordi vi idag ifølge McGuire ikke ved, hvordan vi skal overleve. Jeg indrømmer, at problemet er altoverskyggende, men jeg vil – måske naivt – endnu gerne beskæftige mig med betingelserne for overlevelsen, og her finder jeg McGuires fremhævelse af munkenes ukuelighed for utilstrækkelig.

McGuire ser klart sig selv som humanisten, udfordret af marxismen og dens syn på munkene som repræsentanter for overklassens udbytning af de andre i religionens navn. Han mener metodisk/teoretisk at bryde ny vej ved at undgå marxismen med dens fuldfærdige teoretiske basis på den ene side og neopositivismens tørre fremstilling af de sørgelige rester som kildekritikken har levnet på den anden side, idet han »går tilbage til kilderne, vurderer dem så godt som muligt, finder ligheder og forskelle og leder efter menneskene bagved« (oversat passage p. 18 f.). Jeg kan kun se McGuire som en ganske traditionel humanist, der er sig problemerne bevidst, og jeg kan ikke se hans bog som et nybrud. Det nyeste ved bogen og det bedste, er hans evne til at læse kilderne med en usædvanlig stor indfølelse og hans evne til at gengive disse oplevelser på en levende og inspirerende måde. Og er det ikke nyt, så er det godt at kunne!

Nanna Damsholt.

Agneta Horn: Levned. På dansk ved Asta Hoff-Jørgensen. 116 s. Lindhardt og Ringhof, 1976. Kr. 36.

Agneta Horns levned, skrevet på svensk i midten af 1600-tallet, sandsynligvis inden forfatterinden var fyldt tyve, er blevet oversat til dansk efter en svensk udgave fra 1961 af Asta Hoff-Jørgensen. Agneta var datter af feltmarskal Gustav Horn og hørte således til det øverste lag af det svenske aristokrati. Hendes livshistorie prægedes af Sveriges deltagelse i trediveårskrigen og andre krige. Hun fødes i Riga 1629, hvor moderen er med sin mand i felten. Da moderen dør 1631, efterlades Agneta og hendes bror hos faderens betroede mand, de vanrøgtede, broderen dør, Agneta kommer til familien i Sverige, hvor hun tilbringer en sørgelig barndom som kastebold mellem stærke damer, der ønsker at tage sig af hende. Den største del af de selvbiografiske optegnelser skildrer Agnetas kamp for at slippe af med den bejler alle andre synes at være tilfredse med. Hun vinder og får sin elskede soldat, Lars Cruus, og drager – ligesom sin mor i sin tid – med ham i felten. Vi får kun lov at være med i felten et par år, optegnelserne slutter i 1652.

Kun sjældent oplever vi at se fortiden gennem en kvindes bevidsthed. Her møder vi den purunge Agnetas univers, stærkt og umiddelbart formidlet af dagbogsbladene. Skønt oplysningerne ofte er selvmodsigende og lidet troværdige – hvem kan gengive samtaler ført i ens andet leveår? – har vi i Agnetas biografi en fremragende skildring af en kvindeverden. Det er Agnetas kvindelige slægtninge, hendes veninde og de skiftende tjenestepiger, der er hovedpersonerne. Mændene dukker op og forsvinder hurtigt ud af scenen. Vi er i barnekammeret, hvor ølkannden står på bordet til barnets frie afbenyttelse, mens den ansvarlige pige er rendt med mandfolk, vi er i mosterens forgemak, hvor Agneta må sove overvåget af pigerne, i mormorens soveværelse, hvor barnet gemmer sig grædende bag sengen.

Det var Agnetas lod – som så mange andre kvinders – at afvente den skæbne Gud ville give, ægteskab eller ikke. For en pige af hendes stand synes den afgørende forberedelse hertil at være bevarelsen af et uplettet rygte og viljen til at være tilkommende underdanig. »– og bliver jeg ikke gift, så bliver jeg heller ikke ku-et«, siger Agneta. Hun ønsker et ægteskab baseret på kærlighed »– mig tyktes det var vel ingen hestehandel«. Hun får ham hun vil have, selvom hun må høre sin elskede far sige bebrejdede »– dig som jeg havde tænkt skulle skaffe mig venskaber«.

I korte glimt oplever vi andre kvindeliv. Kampen for at få en mand, fødsler af dødfødte, små børns sygdom og død. Rystende er scenen, hvor fru Ebba, Agnetas moster, plager tjenestepigen, der ligger døde i sin seng efter at have dræbt sit foster med mercurium, for at få hende til at tilstå, at hun er gravid. Bogens kvinder er stærke og myndige på deres område, men hvor var det snævert! Det synes selvfølgelig, at en højtbegavet, viljestærk pige som

Agneta undertiden udfoldede sig i temmelig hysteriske baner. Med sit ægteskab flytter Agneta over i mændenes verden, og det passer hende. Frygtløs følger hun sin mand gennem felttogets strabadser. Gennem hendes notater oplever vi krigen som en række usammenhængende transporter af folk og materiel. Agneta er tryk uden indsigt, Lars har overblikket og ansvaret. Hun, hustruen, er jo bare med!

Nanna Damsholt

E. Ladewig Petersen: Veritas et honor regis. Studier over Niels Slanges kilder og kildebehandling i hans fremstilling af Christian IV's historie. Odense universitetsforlag 1974, 100 s. = Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 21. Kr. 28,75.

Alt hvad Niels Slange (1656–1737) skrev af historiske arbejder var af jævn eller ringe kvalitet; det gælder hans redegørelse for kancelliets historie fra Frederik I's tid til Frederik IV's tid som det gælder hans skildring af statsomvæltningen 1660 og den omfangsrige Christian IV's historie. Konferensrådets senere fagfæller har da også underkastet hans personlighed og værk en tilsvarende kritik. H. F. Rørdam kaldte Slange for en »aandelig Undermaaler«, C. O. Bøggild Andersen talte om en »næsten patologisk Mangel paa Evne til at skelne mellem sikkert afhjæmlede Kendsgerninger og sine egne Fantasiskabninger« og professor Ladewig Petersen er ikke meget venligere. På forsiden af sin bog om Slanges kilder og kildebehandling har han sat et lille dictum af Sophus Müller: Skidt er skidt, selvom det er gammelt skidt.

Når Ladewig Petersen alligevel har fundet det umagen værd at ofre Slange en undersøgelse skyldes det, at Slanges arbejde har krav på interesse ud fra så vel historiografiske som metodiske synsvinkler. Historiografisk har ikke mindst Slanges bog om Christian IV interesse, fordi det blev overdraget en historiker af et helt andet format end Slanges, Hans Gram, at revidere bogen, hvad der fik til følge, at den i sin endelige form fremtræder som to vidt forskellige mænds arbejde og kan siges at repræsentere så vel den prækritiske som den kritiske fase i dansk historieforskning. Ladewig Petersen gennemgår i et kapitel tovrækkeriet mellem de to mænd om bogens indhold, hvor Gram så det som sin opgave at luge ud i de utallige fejltagelser, misforståelser og potentielle angrebepunkter, som Slanges hastigt skrevne arbejde rummede.

Tyngden i Ladewig Petersens arbejde ligger imidlertid i en analyse af tre forløb i den del af Slanges bog, hvor Grams indflydelse havde sat sig færest spor. Der er tale om Slanges behandling af formynderstyrets etablering efter Frederik II's død, af krisen mellem Christian IV og rigsrådet 1603–04 samt Slanges behandling af Kalmarkrigen. Omend Ladewig Petersen i sine analyser på en række punkter leverer selvstæn-

dige bidrag til tidshistorien, har sigtet med analyserne ikke været at præstere rekonstruktioner af de enkelte situationer, men analyserne har skullet tjene til at karakterisere Slange som historieskriver, en opgave der også søges løst ved at stille Slange op mod de to store samtidige Holberg og Gram. Ganske vist kan det synes urimeligt at sammenligne Slange med de to samtidige faghistorikere, i sidste ende er sammenligningen dog rimelig, idet det – som påpeget af forfatteren – ikke kan udelukkes, at der direkte har eksisteret et konkurrenceforhold mellem Holberg og Slange.

Ladewig Petersens fremstilling bringer dog for dagen, at Slanges store værk uhjælpeligt hørte fortiden til, så vel hvad angik fremstillingsform som kildebehandling og synsvinkler på emnet. Slange skrev annalistisk men uden at kunne forny genren, hvad Holberg formåede, og af kildekritiske principper havde han næppe nogen. Han brugte de kilder han fandt egnede, uden hensyn til deres beskaffenhed, og kilderne tjente i de fleste tilfælde blot som udgangspunkter for egne konstruktioner, der igen byggede på en forud fastlagt opfattelse af Christian IV's personlighed og rolle. Ved flere lejligheder søgte Gram at indpode Slange elementære kildekritiske principper, som f.eks. at skelne mellem embedsakter og senere beretninger, men uden held. Også hvad angår holdningen til Christian IV og hans tid afspejlede Slanges værk uden tvivl en svunden tid og et specielt milieu, nemlig den tidlige enevældes kancellimilieu. Hvor Gram på væsentlige punkter stillede sig kritisk over for Christian IV, er Slanges billede af monarken ureserveret lovprisende. Christian IV er hos Slange udstyret med alle de romerske dyder, så som omsorg, heroisme og forsvarsvilje, der kontrasteres med den danske adels standsegoisme og bringes til udfoldelse på grund af Sveriges aggressivitet. Slanges værk er således præget af en ensidig stillingtagen med hensyn til kontroversielle spørgsmål, det er tendensiøst.

Af interesse for en større kreds af læsere er det uden tvivl, at Ladewig Petersens bog rummer en diskussion af tendensbegrebet i historieforskningen samtidig med at en yderligere uddybning af emnet stilles i udsigt. Med megen ret foretages et opgør med forskellige ældre definitioner af begrebet tendens, som f.eks. Erlevs definition der tog sit udgangspunkt i kildens følelsesforhold til emnet. I stedet søger Ladewig Petersen at knytte tendensbegrebet til holdningsbegrebet. Han omskriver først (s. 23) tendens med en forfatters »grundlæggende tankebaner, hans bevidste eller ubevidste tolkning af det historiske begivenhedskompleks, han beskæftiger sig med«, og ender med at give (s. 24) den strengere definition af tendens som »kildens normative holdning til det begivenhedskompleks, den beskæftiger sig med«.

Ulempen ved denne definition er, at vi ikke uden videre kan se på hvilket præciseringsniveau, vi befinder os i. Er ordet »holdning« her anvendt i en mere løs betydning eller er der tale om psykologiens holdningsbegreb? Det er efter min mening helt korrekt at

tale om så vel en kildes »holdning« som en forfatters »tendens«, men den dagligdags sprogbrug må ikke tilsløre det faktum, at holdninger i første række er grundlæggende foreteelser på det *psykiske plan*, medens tendens er noget vi tilskriver skriftlige eller mundtlige fremstillinger af sagforhold og altså hører hjemme på *udtryksplanet*. Er der i ovenstående definition taget udgangspunkt i psykologiens holdningsbegreb (jf. de forskellige definitioner i *Psykologisk Leksikon*, red. af K. B. Madsen, 1973), bliver definitionen af tendens som »normativ holdning«, betænkelig, idet psykologiens holdningsbegreb pr. definition rummer normative elementer.

Kritikken af den fremførte tendensdefinition er dog uden betydning for vurderingen af det sigte, Ladewig Petersen har haft med sin undersøgelse. Det er overbevisende dokumenteret, at Slanges fastlåsedede holdninger over for Christian IV, den danske adel og den svenske arvefjende overalt står bag den skrevne tekst og er ansvarlig for dennes ensidigheder, forvrængninger og direkte forfalskninger. Et forhold der ikke mindst får betydning, når det gælder vurderingen af de ikke få tilfælde, hvor Slange er eneste kilde.

Frede P. Jensen

Povl Eller: Billedkunsten og borgerne på Christian IV.s tid. Uddrag af Helsingør skifteprotokoller 1621–1660. Særtryk af Årb. 1974 for Fred. amt 1975. 185 s. ill. Kr. 55,00.

Bagved Povl Ellers undersøgelse ligger spørgsmålet om overklasse – underklasse i forholdet til kunsten. Konge, hof og adel interesserede sig herfor; men hvad med »kunstforbruget i bredere kredse«? Kan det belyses? Er det først i Enevældens tid, at det højere borgerskab i Danmark får øjnene op for malerier eller grafisk kunst? Modsat forholdene i Holland f.eks. Povl Eller peger straks på kirkeinventaret, som det gemene folk dog havde for øje, men ser, at nogen målestok for folkets interesse ikke dermed givet. Stemningen hos historikeren er trist, men – finder Eller – det må være en værdig opgave at bringe opmuntring. Det forsøges her, hvor det straks konstateres, at indtrykket hovedsagelig skyldes mangel på vidnesbyrd, men at eftersøgningen af disse knap nok er begyndt, og, hvor den har været i gang, er druknet, som det er sket i Chr. Axel Jensens værk om »adelige« gravsten, hvoriblandt jo mange borgerlige behandles. Victor Hermansen har i sin tid behandlet det kunstneriske miljø i Køge. Nu tager Eller så fat på Helsingørs sammenhængende række af skifteprotokoller. Jørgen Olriks undersøgelser fra 1903 af skifterne 1571–1620 har vist en stigning m.h.t. billeder i boerne fra ingenting i 1580'erne til noget o. 1610. Eller gennemgår nu dødsboerne 1621–60 og bemærker, at et billede i et dødsbo stort set må være anskaffet 10–15 år før; hans undersøgelser må såle-

des dække hele Christian IV.s tid. – Afsluttende bringes s. 147–72 en opgørelse over boer i Helsingør 1621–60, som indeholder billeder, med angivelse af datoer, arveladere og arvinger i boerne og til slut antallet af billeder, der kan tælles. Til denne kortfattede oversigt henvises i et forudgående afsnit »Billederne i skifter fra Helsingør 1621–60«, hvor de billeder, der er benævnt i skifterne, d.v.s. har angivne emner eller anden karakter (»hollandske billeder«), opføres efter kategori: Religion, mytologi, historie, portræt, genre, stilleben, med benyttelse af en inddeling, der forekommer i en undersøgelse, ledet af Georges Wildenstein, over det parisiske borgerskabs interesse for billeder i 16. og 17. årh.

Eller har i sit 40-års tidsrum gennemgået ialt 1771 boer; i 492 af disse forekom tilsammen 7692 billeder, som hang fremme i stuerne i Helsingør (der bortses fra tilfælde, hvor billeder forekom uden angivelse af antal, og fra 1156 kobberstik i kister hos 3 malere og kunsthandlere). Af de 7692 var imidlertid kun emnet opgivet for 2753 stk. (statistik s. 29), malerier, kobberstik o.l. mellem hinanden; beskrivelserne giver ofte ikke nærmere oplysning herom; tegninger omtales også i enkelte tilfælde, ligeledes skulptur. Vurderingspriserne kan ikke oplyse om arten; der er kobberstik, som vurderes højere end malerier. Kunstnernavne angives aldrig i Helsingør (men nu og da i Paris-undersøgelsen), og Eller konstaterer, at der ikke er fundet omtale af et eneste maleri, som kan genfindes i dag (s. 71), dog har et par billeder formentlig været forlæg for et epitafiemaleri over fyrforvalter Jens Pedersen Grove og familie.

Men hvad siger billedernes emner? Det var dog vel dem, deres ejere har hæftet sig ved. Bibelske og kristelig-allegoriske billeder udgør 1/3 af de medtagne benævnte, heraf ca. 300 gammeltestamentlige og noget over 300 med billeder fra Kristi liv, desuden evangelister, allegorier; også nogle helgener har forvildet sig til Helsingør (men denne gruppe er langt talrigere i Paris, hvor til gengæld de bibelske billeder bortset fra visse andagstykke som Kristus på korset og Jomfru Maria er langt dårligere repræsenteret). Den klassiske mytologi har i Helsingør sat sig spor i o. 225 billeder; allegorier som de 5 sanser, de 7 dyder, døden var yndede emner med o. 275 i Helsingør (i mindre grad i Paris). »Historiske emner« præges helt af portrætterne; udenlandske fyrster er forholdsvis kraftigt repræsenteret, men det danske kongehus naturligt nok rigere, til dels i serier (Paris ynder dog i endnu højere grad øvrigheds personer). En særlig interessant gruppe er familieportrætter, i Helsingør (modsat i Paris) en virkelig anselig mængde, ofte med angivelse af den portrætteredes navn. Eller peger rigtigt på, at deres talrighed (forekomst i hvert 10. bo med billeder) viser, at en væsentlig del af de billeder, der fandtes, var dansk producerede, vel i selve Helsingør. Ved genrebillederne, der må være vanskelige at rubricere – damer f.eks. –, noteres, at måske tør man bemærke, at grupperne dyr og børn tyder på smag for det nære og jævne. Damerne derimod må åbenbart have været mindst ligeså stærkt fremme i

Paris, der førte stort m.h.t. kurtisaner. Stilleben er ikke så talrige i Helsingør, hvorimod der er umådeligt mange landskaber og også god repræsentation af søstykker. Over 100 billeder omtales som hollandske uden emneangivelse; men mange flere stammede fra Nederlandene, importen var nem, og m.h.t. kobberstik gælder det, at først fra o. 1625 fremstilledes sådanne i Danmark, især portrætter.

Gennem undersøgelsen af billedernes emner er det helsingørske borgerskabs smag belyst; vigtigt for undersøgelsen er det også, at den samlede statistik gennem de undersøgte 4 årtier viste en meget kraftig forøgelse m.h.t. forekomster af billeder i boerne, stigende fra 13 % til 37 %. Tør man pine statistikken mer, ses det, at den gennemsnitlige størrelse af samlingerne vokser, men i en anden stigningstakt, således at denne ikke bliver væsentligt større efter perioden 1630'erne (d.v.s. anskaffelse i perioden 1615–20), angiveligt fordi stadig flere nu indretter deres hjem med billeder.

I Paris var der ingen samler. Hvad med Helsingør? Her kan der utvivlsomt tales om samlere. 2 store skil-ler sig ud: toldskriver Morten Jensen (Rosenvinge), død 1625, med 180 billeder i 11 forskellige rum i hans ejendom, værdi 390 dlr.; han havde haft maleren og kunsthandleren Pieter Isaacz som lejer i et par år, næppe nogen tilfældighed, mener Eller. Den anden storsamler var handelsmanden Wadse Ipe Fries, død o. 1638, med 55 billeder, værdi 360 dlr.; han havde som lejer en person Herman Holst, der vel var maler og kunsthandler. Betydelige samlere fandtes i familierne Hybersen (beslægtet med de 2 Steenwinckler), Kruse og Holst; også blandt byens præster var der samlere, hvorimod byens håndværkere ikke var med her, selv den bekendte smed Casper Fincke havde som ejer af billeder kun lige over gennemsnittet.

Afhandlingen er rigt illustreret; der er især valgt kobberstik, der var typiske, og som de omtalte borgere »med størst sandsynlighed« var fortrolige med. Man skuffes, hvis man venten at finde i skifterne omtalte billeder identificerede med bestemte, nu kendte stik; beskrivelserne i skifterne har vel forekommet Eller for vage. Undersøgelsen må have krævet drøje forarbejder; men det er da lykkedes klart at få fastslået det helsingørske borgerskabs interesse for kunst allerede før 1660.

C. Rise Hansen

Thorvald Ringsmose: Rantzausholm Gods før og efter Svenskekrigene 1657–60. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 33. Odense Universitetsforlag, 1976, 78 s., kr. 20 + moms.

Studiet af den adelige godsdrift i 1600-tallet har, siden H. H. Fussing i 1930'erne offentliggjorde sine undersøgelser over de rantzauske godser i Jylland, i høj grad vakt forskningens interesse. Et vigtigt kilde-

materiale dertil er godsregnskaberne, der imidlertid er meget fragmentarisk bevaret. Materialet dækker kun 0,2–0,3 % af det, der har eksisteret, forudsat at alle landets adelige godser førte regelmæssige regnskaber. Desværre oplyser det bevarede godsregnskabsmateriale bogstavelig intet om den jævne adels godsøkonomi; materialet stammer i overvejende grad fra højadelige godser eller gårde, der tilhørte kongefamilien. Kai Lykkes Rantzausholm Gods er da heller ikke noget typisk adelsgod; i kraft af sin rigdom havde Kai Lykke en levestof, som kun få af hans standsfæller i 1650'erne kunne eller ville tillade sig. Forfatteren påviser bl.a., at den største driftsudgift på Rantzausholm gik til løn og underhold af det store folkehold; udgiften hertil er halvdelen af de samlede driftsudgifter. Folkeholdet omfattede over 50 personer, der fik deres daglige forplejning på gården, og 40 personer var på Rantzausholms lønningsliste.

Det er formålet med undersøgelsen at konstatere, hvilke konsekvenser krigen 1657–60 havde for Rantzausholm gods og dets bønder og sammenligne resultatet med forholdene efter krigen. Det benyttede kildemateriale er godsregnskaberne fra 1656–58 og 1661–62. Med rette udelader forfatteren i sin undersøgelse regnskabet for 1657–58 ud fra den rigtige betragtning, at krigen har sat sit præg på dette. Regnskabet 1656–57 er ført af ridefogden Peter Børring.

Ved sin analyse af regnskaberne benytter forfatteren E. Ladewig Petersens model for Skinnerup gods 1638–39. Som resultat af undersøgelsen fastslås, at Rantzausholm Gods havde visse vanskeligheder før krigen, som dels var generelle p.gr.a. de lave kornpriser i årene før 1656 og dels specielle p.gr.a. mindre gode driftsresultater samt for store investeringer og ekstraudgifter 1656–57. Foldudbyttet var ca. 2 og lå under gennemsnit for landet i 1656; driftsoverskuddet var 2839.72 rdl. eller et afkast på 2,1 % af godsets værdi (1661: 136625 rdl.)

Al skyldig landgilde indgik i regnskabsåret 1656–57, hvad der fortæller noget om bøndernes økonomiske situation, men også vidner om en effektiv ridefoged. Den kontante landgilde er på 187.40 rdl., hvoraf Palle Christensen på Højrup betaler ikke mindre end 30 rdl., men han er nu heller ikke en almindelig fæstebonde, men en rådmands søn fra Nyborg og tidligere købmand i Odense, hans søn var i 1660 fuldmægtig på Nielstrup. En enestående indtægt har godset haft ved skudehandel; skuden var hjemmehørende i Kerteminde, hvor Kai Lykkes medreder og skipper havde sin bopæl.

Analysen af regnskabet 1661–62 viser krigens virkning. Driftsoverskuddet er beregnet til 755.93 rdl., hvilket giver en forrentning af den investerede kapital på 0,6 %, et resultat, der er 3½ gang lavere end før krigen; det er dog sikkert rigtigt, som forfatteren fremhæver, at også andre faktorer har spillet ind som det dårlige høstudbytte året efter krigen, samt at der samtidig udskiftedes både ejer og ridefoged. I september 1661 opgjordes Kai Lykkes aktiver til 534000 rdl. og passiverne til 308000 rdl. Forfatteren anslår, at

Kai Lykke forøgede sin gæld 1657–60 med 36000 rdl., og fastslår, at hvis det skal tages som udtryk for omkostninger i forbindelse med krigen, udgør beløbet kun en meget ringe del af den samlede gæld. Det forekommer usandsynligt, at omkostningerne i forbindelse med krigen ikke skulle være større; iflg. Fynbo landstings skøde- og panteprotokol var der i 1661 alene til hamburgske købmænd en gæld på ca. 22000 rdl., som formentlig skyldes udgifter, forårsaget af krigen. For godsets bønder var krigen med dens følger ødelæggende; således vises, at det totale landgildebeløb kun indgik med 15,6 %. Forfatteren har undersøgt, hvor meget af landgildeydelseerne, der indkom fra de forskellige sogne, hvor Rantzausholm havde bøndergods; bønderne i Brahetrolleborg sogn klarede sig bedst; det skyldes formentlig Peter Børting, men også den omstændighed, at godset var assigneret Carl Gustav Wrangel fra februar 1658. I Skoklostersamlingen i det svenske rigsarkiv findes regninger og regnskabsbøger fra Rantzausholm, ført af Wrangels overinspektør Johan Hübner, der endnu i oktober 1659 boede på Rantzausholm, hvor også Wrangel og grevinden opholdt sig i marts 1659, og i betragtning af at Kai Lykke som nygift beboede Rantzausholm, er det højst sandsynligt, som forfatteren også antyder, at de skader på borg- og ladegård, som et syn konstaterede i 1664, hidrører fra, at godset stod uden herskab i 3 år fra september 1661. Bearbejdelsen af dette regnskabsmateriale må have kostet forfatteren mange arbejdstimer; hans analyse af regnskabsmateriale virker metodisk rigtig og giver et solidt billede af situationen før og efter krigen på Rantzausholm gods.

Åge Fasmer Blomberg

Torben Glahn: Soranerbiografier 1747–1800. Overhofmestre, lærere og studerende ved Frederik 5.s akademi i Sorø. Udg. af Soransk Samfund 1975. 104 s. & billedtillæg. Indbundet Kr. 75.

Soransk Samfund har en solid tradition bag sig som udgiver af lodige skrifter om de skiftende undervisningsanstalter i Sorø. Disse publikationer har altid formålet at række ud over det rent lokale, og de henvender sig derfor til en langt bredere kreds end »gamle soranere« eller andre Sorø-entusiaster. Hovedhjørnestenen er tobindsværket fra mellemkrigsårene »Sorø. Klostret. Skolen. Akademiet gennem Tiderne«. Ved samfundets 100-års jubilæum 1962 udkom festskriftet »Academia Sorana«, og i mangfoldige år har man endvidere udgivet Soransk Tidsskrift, som måske navnlig tidligere indeholdt en lang række særdeles værdifulde historiske afhandlinger. Et nyt skud på stammen er Soraner-biografier, hvoraf første bind dækkede perioden 1901–1960, mens et andet, omfattende tidsrummet 1800–1822, er stillet i udsigt.

Forhenværende bibliotekar Torben Glahn har ta-

get sig af det halve århundrede fra oprettelsen af Frederik V's adelige akademi 1747 til dets hensygnen ca. 1800. Efter et kort rids af institutionens historie går forfatteren over til sine biografier, der er systematisk disponeret med korte, men fyldestgørende indledninger til de enkelte afsnit, som efterfølges af behørig henvisninger og noter samt registre. Vi begynder så at sige oppefra med overhofmestrene, hvorfra der var seks i den omhandlede periode. Så kommer 27 professorer og 12 »andre lærere«, ordnet efter ansættelsesår. Omsider når vi frem til den talrigeste gruppe: akademister, hovmestre og privatister, omfattende 278 navne.

I alt 327 personer er biograferet i bogen. Naturligvis er der mange »kendinge«, som kan genfindes i de gængse biografiske hjælpemidler, men størstedelen er dog mere anonyme skikkelser. Udover de rent biografiske data såsom fødsels- og dødstidspunkt, forældre, ægtefælle og svigerforældre meddeles tidspunktet for den enkeltes ophold på akademiet. For overhofmestrenes og professorernes vedkommende gives et rids af deres uddannelse og tidligere karriere, mens der til biografierne af akademisterne føjes et afsnit om personens liv efter Sorøtiden. I mange tilfælde følger endvidere en kort karakteristik – dette gælder først og fremmest lærerne. Det oplyses også, hvilke ordener, de forskellige har kunnet hænge på brystet, og for godsejernes vedkommende anføres tillige, hvilke herligheder, de har været i besiddelse af.

Bogens sidste del er et billedtillæg på 24 sider, hvor ikke færre end 87 af de biograferedes portrætter er gengivet. Man savner oplysning om de originale billeders art (oliemaleri, akvarel, tegning eller kobberstik), opholdssted samt kunstner. Alligevel er man selvfølgelig glad for at se de mange ansigter, der gør biografierne mere levende.

Skulle nogen være i tvivl om, hvor stort et arbejde, der er nedlagt i et værk af denne art, bør han blot kaste et blik på noteapparatet, som til fulde godtgør, at denne sag må have beskæftiget forfatteren i årevis. Det er en kolossal indsats, og man lytlønsker Glahn med det smukke resultat, som ikke alene er et væsentligt stykke soranerhistorie, men tillige et særdeles nyttigt biografisk hjælpemiddel for perioden som helhed. Må man til slut have lov til at udtrykke håbet om, at Glahn vil fortsætte arbejdet og udgive et supplement til H. G. Orlriks bog om Den kgl. Skole i Sorø 1586–1737, omhandlende Christian IV's ridderakademi 1623–1665.

John Erichsen

Finn Askgård: Rustmester Christian Wilcken Kyhl. Bøsse-mager og opfinder. Tøjhusmuseet. Kbhvn. 1975. 148 s. Kr. 57,50.

Indenfor det brede felt, som historien dækker, findes et ret uopdyrket aspekt: militærhistorien. Indenfor militærhistorien findes et endnu mere specielt område: våbenhistorien, som, bortset fra den forskning,

der drives af det videnskabelige personale på Tøjhusmuseet, hovedsageligt er forvist til antikvitets-samlerens overdrev.

Det er derfor glædeligt, at det fremtalte personale er overordentlig produktivt, idet det dels frembringer en række artikler i fagtidsskrifter, Våbenhistorisk Årbog, dels udgiver museets egen skriferække, hvori dette skrift indgår som det niende. Umiddelbart forekommer emnet måske noget fjernt fra den almindelige historikers normale arbejdsområde, men dette forhold bør ikke tages for naturnødvendigt. Det kan være vanskeligt at argumentere imod, at krigen, den væbnede konflikt, har været et meget væsentligt indslag i menneskets historie. Med en accept af dette må man derfor indrømme, at militærhistorien, og dermed våbenhistorien, er af væsentlig betydning for historieforskningen i almindelighed, idet den våbentekniske udvikling ikke har været af uvæsentlig betydning for den militære udvikling. Endelig kan det påpeges, at det forskningsmateriale indenfor feltet, som idag står til rådighed for en eventuel interesseret forsker, er af et så stort omfang og kvalitet, at der er rigeligt at tage fat på, til trods for den produktivitet, som personalet på Tøjhusmuseet lægger for dagen.

Det eneste som kunne afskrække en forsker er problemet med den specielle terminologi, men hvor indenfor historieforskningen af idag findes der ikke en mere eller mindre speciel terminologi, som det er nødvendigt at sætte sig ind i, før man er istand til at forske videre?

Forfatteren har valgt at undersøge en enkelt bøssemagers produktion. At dette valg er faldet på Kyhl er meget naturligt, idet han dels virkede i sit embede under en af de sidste store krige, som den Danske Stat var involveret i, krigen 1807-14, dels indførte en hel del nye konstruktioner, og endelig var storleverandør af nye våben til såvel hær som flåde.

Efter en kort gennemgang af Kyhls livsforløb gennemgår forfatteren først bøssemagerens militære produktion, ofte med en detaljerigdom, der får en til at bøj hovedet i dyb respekt for fortidens kancellister der med omhu har bevaret disse detaljer for en interesseret eftertid.

For flåden har han således arbejdet med en større leverance af omdannede geværer, men her får den kanonlås, som han udviklede for Søetaten, dog en berettiget større plads i afhandlingen, idet denne flintelås, som man kunne påsætte kanonerne, medførte en lang større sikkerhed i affyringen af disse.

For hæren arbejdede Kyhl med et væld af konstruktioner, infanterigevær M/1794, M/1809, M/1811, jægerrifler og karabiner. Af særlig interesse er behandlingen af Kyhls indvendige lås, hvis teoretiske udvikling betød større sikkerhed og holdbarhed, men som, qua en sjusket fabrikation, desværre kom i vanry.

Det karakteristiske for den første del af værket, der omhandler Kyhls militære produktion, er en sikkerhed i beskrivelsen af de forskellige projekters udvikling, en sikkerhed der bunder i det meget fyldige kildemateriale, der har stået til forfatterens rådighed, og her bør især nævnes de næsten fuldkomne sæt af ap-

proberede våben, som befinder sig på Tøjhusmuseet, idet det skriftlige materiale allerede har fået lovord med på vejen. Dette materiale er blevet kompetent behandlet af forfatteren, og er blevet klart og anskueligt opdelt.

I den anden del af værket, der omhandler Kyhls civile produktion, må man desværre konstatere, at forfatteren er blevet ladt i stikken af sit kildemateriale, idet det skriftlige materiale er overordentligt sparsommeligt, mens det ikke-skriftlige materiale, de våben, man mener at kunne føre tilbage til Kyhl, ofte er af en noget problematisk proveniens. Forfatteren tydeliggør denne problematik, der næsten umuliggør en videnskabelig forskning på dette felt, idet sådanne private våben er blevet omdannet i en uendelighed, ja endog stykket sammen af flere forskellige våben.

Med dette værk om rustmester Kyhl er der føjet endnu en betydelig brik til det puslespil i våbenhistorie, det felt indenfor historieforskningen, som er betegnet af meget få, men til gengæld særdeles aktive forskere.

Birger Thomsen

Benedicte Mahler: Cathrine og Valdemar – Et udvandrerpar skæbne skildret gennem breve. Fremad, København 1975. 151 s., ill. kr. 49,75.

»Langt de fleste skandinaviske udvandrere før 1914 var temmelig uvante med at skrive breve«, fastslår Kristian Hvidt i sit bidrag til: Emigrationen fra Norden indtil 1. verdenskrig (Rapport til det nordiske historikermøde i København 1971). Cathrine og Valdemar Wahls breve hjem, til familien i Danmark, betegner en undtagelse fra dette forhold. I sin redaktion af brevene støtter Benedicte Mahler sig til Kristian Hvidts store disputatsstudie: Flugten til Amerika, eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914 (1971), hvis resultater – i parentes bemærket – sidenhen er udkommet i en populær fremstilling: Danske veje vestpå (1976). I sin disputats skriver Hvidt: »Den ideelle skildring af et begrænset områdes udvandring ville bestå i, at man på historisk materiale fulgte udvandrerne så at sige fra dør til dør, sådan som Vilhelm Moberg har gjort det på fiktivt plan i sin romancyklus, skildrede deres sociale position i Danmark, deres motivering for opbrudet, deres rejse og videre skæbne i indvandringslandet«. Det er denne opskrift, Benedicte Mahler har benyttet, og jeg synes, at det er en vellykket udgave af sine bedste-forældres breve, hun har fået på benene her.

Også Hvidts almene resultater har utvivlsomt påvirket Benedicte Mahlers dispositioner, men resultatet er blevet en god og omhyggelig kommentar til brevene. I diskussionen om emigrationens årsager har man især koncentreret sig om to forhold: De omstændigheder i hjemlandet, der kunne sætte en udvandring i gang, – det kunne være økonomisk-sociale problemer eller religiøse forhold, – og de tilkøkkelser,

der kunne rykke europæerne ud af deres hjemstavn. I den teoretiske litteratur kaldes disse to sider af emigrationen for henholdsvis *the push* og *the pull*. I sin indledning til brevsamlingen fortæller Benedicte Mahler om Cathrine og Valdemars baggrund og deres situation ved udvandringen i 1883: Landbruget bød på ringe fremtidsmuligheder i Danmark (både Valdemars far og en broder til Cathrine måtte gå fra gården i de følgende år), – men: I avisen kunne man på den tid læse om den danske koloni New Brunsvik i Canada: »Overhovedet er her alle betingelser for, at en driftig mand i få år skal kunne sikre sig en god livsstilling, hvilken han næppe vil bytte med en gårdmandsstilling i Danmark«. Citatet stammer fra en avisartikel, der giver sig ud for at være et brev derovre fra, men som ligeså vel kan være et udslag af amerikansk agentvirksomhed. Men man forstår, at ungdommen kunne blive fristet. På bogens omslag findes et dobbeltportræt, taget lige inden udvandringen i 1883, med denne tekst: »Cathrine ser på Valdemar, Valdemar ser ud i verden«. De *ventede* sig noget af hinanden og fremtiden!

Men Cathrine og Valdemars skæbne skulle blive omskiftelig, og opholdet i Amerika kort. Efter ankomsten bosatte parret sig i den omtalte danske koloni New Brunsvik, og til at begynde med tegnede alt optimistisk. Brevene giver et godt indtryk af familiens forsøg på at falde til i det lille nybygger-samfund. Det er forbavsende at se, at Cathrine og Valdemar meget snart forsøgte at få andre af familiens medlemmer til at følge efter. Den side af udvandrerbrevene betragtes i almindelighed som en faktor i *pull*-funktionen, men for mig at se, er den også en side af assimilationsprocessen. I Valdemar og Cathrines breve oplever man følelsen af familiesammenhold meget stærkt, og jeg fornemmer, at familien i uvisheden – under nye, måske utrygge forhold – opleves som en nødvendig og stabil faktor. I øvrigt får man en forestilling om, at naboskabet i det lille samfund til tider kunne være mere nærgående end behageligt. Et, omend positivt, vidnesbyrd på nybygger-samfundets store forventninger til de nyankomne finder vi en passus fra Cathrines hånd, da Valdemars broder Tobias havde besluttet sig for at følge efter: »Vi glæder os meget, til Tobias kommer, og der er flere unge mennesker her i colonien, som imødeser hans komme med længsel«. Af visse årsager besluttede familien pludseligt at flytte fra kolonien, og Valdemar købte en ny »farm« et stykke derfra, – og dermed begyndte virkeligt store problemer. Snart måtte Valdemar også sælge den nye gård, og tage arbejde som arbejdsmand, først på et garveri og siden på et jernbanebyggeri. I 1887 omkom Valdemar ved en ulykke under skovrydning for jernbanen, og Cathrine vendte hjem til Danmark. Under modgangen bliver brevene nok en overgang færre, men som regel er de

stadig fulde af gå-på-mod. Cathrine beretter flittigt om de forandrede livsvilkår, efter at Valdemar er begyndt ved jernbanen. At brevene er så velskrevne, hænger rimeligvis sammen med, at både Valdemar og Cathrine kom fra familier med en boglig tradition, men dertil kommer, at de to brevskrivere er gode iagttagere og ligefremme fortællere. Benedicte Mahler supplerer nænsomt undervejs, og hun afslutter brevudgaven med et fint kapitel om Cathrines kamp mod fattigdommen efter hjemkomsten. Desuden bør udgiveren komplimenteres for det gode valg af illustrationer, og som bogen i det hele foreligger her, er den en lille nydelse, der kan læses helt for sin egen skyld. Men som Cathrine og Valdemars breve giver deres særlige bidrag til Den store Udvandrings historie, forekommer det mig, at det måtte berige begge dele, hvis man læste Benedicte Mahlers bog om bedsteforældrene i Den nye Verden sammen med f.eks. Hvidts bog: Danske veje vestpå. Det specielle supplerer i dette tilfælde ganske naturligt historikere-ns almene fremstilling.

Steen Ove Christensen

Peter Brogård: Om det danske landskabs historie. Udg. af Kunstakademiets Arkitektskole, Laboratoriet for Landbrugsbyggeri. København 1973. 117 s. kr. 34,50.

Man har ofte det indtryk, at planlæggere ikke har megen sans eller interesse for det landskabs fortid, hvis fremtid de er med til at bestemme. Så meget desto glædeligere er det, at Kunstakademiets Arkitektskole er begyndt at udgive bøger, som tyder på en ændret holdning hos planlæggerne.¹

Den foreliggende bog af Peter Brogård er en vel-skrevet oversigt over det rurale landskabs udvikling, altså den del af det danske kulturlandskab, der er præget af landbobefolkningens aktiviteter gennem tiden. Nu er det jo ikke nogen let sag at skulle behandle dette omfattende emne på godt 100 sider, hvor der også skal være god plads til illustrationer. Og opgaven bliver ikke lettere af, at der ikke foreligger større monografier om emnet, og uheldigvis synes forfatteren ikke at kende det mest relevante værk om kulturlandskabet før udskiftningen: Hugo Matthiessens bog »Det gamle Land« fra 1942.

Det er beklageligt, at forfatteren ikke har fået en fagmand til at læse korrektur på bogen, som skæmmes af alt for mange elementære fejl og misforståelser. Her skal blot nævnes den uheldige anvendelse af ordet overdrev som identisk med engpletter i markerne (s. 40 og 42), vornede opfattes som synonymt med fæstebønder (s. 43), de østdanske marksystemer var langt fra at være de eneste i landet (s. 41), begre-

1. Peter Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier. Et værktøj? Udarbejdet for Kunstakademiets Arkitektskole, Institut for By- og Landskabsplanlægning. Udg. af Historisk Institut ved Københavns Universitet, Lokalhistorisk afdeling 1973. 60 s.

berne udskiftning og udstykning bruges synonymt (s. 88), koppelbruget blev ikke indført sammen med udskiftningen men nogle årtier før (s. 88).

Peter Brogårds konklusion er, at eftersom de moderne intensivt udnyttede landbrugsarealer ikke er særligt egnede som rekreative områder, så bør jord af ringe bonitet i fremtiden udlægges ligesom de gamle overdrev med ekstensiv græsning, således at de både kan være af rekreativ værdi og tillige give et vist økonomisk udbytte.

Bogen er forsynet med smukke landskabstegninger og kort tilsyneladende tegnede af forfatteren selv. Det er blot kedeligt, at Peter Brogård ikke følger den gode skik at angive forlægget for de omtegnede kort i bogen.

Karl-Erik Frandsen

Steen Estvad Petersen: Herregården i kultur-landskabet. Samspillet mellem bygningskunst og landskabskunst på nogle danske herregårde. Arkitektens Forlag 1975. 121 s. Ill. Indbundet. Kr. 54,50.

Som en række andre videnskabelige discipliner omhandler fortidens kunst har også arkitekturhistorien haft glæde af, at fagets *kunstneriske* udøvere, arkitekterne, fra tid til anden har beskæftiget sig med historiske studier. I Danmark har vi en lang og smuk tradition for litteratur af denne art, som bl.a. tidsskriftet *Arkitekten* har givet spalteplads til. Det er indlysende, at den skrivende arkitekt har mange fordele fremfor arkitekturhistorikeren. Hans tekniske og praktiske kunnen sætter ham i stand til let at kunne forstå konstruktive sammenhænge, og han har kendskab til bygningsmaterialer og finesser, som ikke altid er arkitekturhistorikerens force. På den anden side er det givet, at den skabende arkitekt savner den konkrete historiske viden, den kildekritiske metode og måske tillige den søgeteknik og -fantasi samt den evige efterprøvelsestrang, som den sande videnskabsmand bør være i besiddelse af. Disse magler fratager naturligvis ikke de skrivende arkitekters produkter forskningsmæssig interesse, tværtimod, som *formidlere* af arkitektur har de den allerstørste betydning, og de udgør en væsentlig facet af den arkitekturhistoriske litteratur, som vi på ingen måde kan undvære. Blot må disse arkitekter – som andre forfattere – finde sig i at blive vurderet og målt med de gængse videnskabelige alen og tommer.

Arkitekten Steen Estvad Petersen har udsendt en fascinerende bog, som søger at anskue vore herregårde på en ny måde. I den almindelige herregårdslitteratur savner han belysning af »samspillet mellem bygnings- og landskabskunst«, og det er ifølge forordet hans hensigt gennem en analyse af seks »karakteristiske« eksempler at beskrive dette væsentlige aspekt. I efterskriftet slår han endelig til lyd for en mere konsekvent bevaringspolitik over for de umådelige

kunst- og kulturværdier, som herregårdene repræsenterer. Analysen og bogen som sådan har dermed et specielt sigte eller en tendens, som man vil. Anmelderen kan til fulde dele forfatterens bekymring for herregårdenes fremtidsudsigter, og hvis nogle af de efterfølgende kommentarer måske kan virke negative, skyldes det udelukkende de indvendinger, som faghistorikeren nødvendigvis må fremkomme med i denne sammenhæng.

Estvad Petersen har udvalgt seks herregårde: Børglum Kloster, Clausholm, Ledreborg, Glorup, Bækkeskov og Pederstrup. De beskrives alle efter samme metode. Først bringes som helsidestilustration et kort med angivelse af gårdens placering i landskabet og i godstilliggendet. Dernæst nærmer forfatteren sig i seks-syv fotos selve anlægget fra adgangsvejen gennem skoven eller over markerne. Så følger en axonometrisk terrænmodel og et orohydrografisk kort (visende vandskellene). Nu er tiden inde til at skildre gårdens historie med hovedvægten på de skiftende bygningskomplekser, som har dannet centrum i godset. Dette sker bl.a. ved hjælp af en række helsidens rekonstruktionstegninger, som »skruer tiden baglæns, så langt de historiske arkivalier tillader det.« Omsider er læseren beredt til at træde ind på gårdspladsen, tage bygningerne i øjesyn, gå rundt om (eller igennem) hovedfløjen og ud i haven, krydse voldgraven for at vandre i alleer og tilegne sig parken med lysthuse, grotter og skulpturer samt mægtige udsyn til mark og skov eller måske kunstfærdige perspektiver, udlagt i landskabet. Fremgangsmåden er velvalgt, og det lykkes forfatteren at sige noget væsentligt om hver enkelt af gårdene, som alle karakteriseres i ord og billeder på træffende vis.

Stoffet er disponeret kronologisk, således at der lægges ud med Børglum Kloster i Vendsyssel. Ud fra et historisk synspunkt er det dog et uheldigt valg, idet godset, som navnet angiver, oprindeligt var et kloster og ikke en herregaard. De bygninger, forfatteren beskriver, er jo først blevet til omkring midten af 1700-tallet, da Lauritz de Thurah ved en ombygning gav dem deres nuværende præg. Børglum er således alt andet end repræsentativ for den senmiddelalderlige herregårdstype. Estvad Petersen lægger ikke skjul på, at arkitekten de Thurah er hans helt (bl.a. s. 19 f.) – er det mon denne kendsgerning, der har betinget valget af Børglum? Som næste »karakteristiske« eksempel følger Clausholm ved Randers. Denne gård er et kolossalt barokanlæg fra slutningen af 1600-tallet og særdeles typisk for den ældre enevælde samtidig med, at den er overmåde velbelyst i den kunsthistoriske litteratur. Men der er uægtelig langt fra præmonstratenser-klosteret i Børglum til storkansler Reventlows Clausholm, og det må undre, at forfatteren helt har sprunget den mellemliggende periode over, når netop herreborgen fra 1500-tallet og første halvdel af det følgende århundrede er så væsentlig og udbredt en type, f.eks. repræsenteret ved Egeskov, Borreby eller Gisselfeld. Fra Clausholm går det videre til Ledreborg ved Lejre. Bygningerne og hele anlægget skabtes i 1740'erne af J. L. Holstein som et af de

ypperste eksempler på samspillet mellem arkitektur og tæmmet landskab med fremragende udnyttelse af den vældige tunneldal. Næste stop er Glorup på Fyn. Denne gård erhvervedes 1762 af A. G. Moltke, der fik den indkaldte franske arkitekt N.-H. Jardin til at omskabe den til et »maison de plaisance«, hvor hus og have indgår en meget intim forbindelse. Med Bækkeskov ved Præstø er vi nået en generation længere frem, idet hovedbygningen blev opført for englænderen Charles Selby i 1790'erne. Huset er en enlig svale her i Danmark, men parken er til gengæld en god eksponent for den romantiske havestil, der netop var af engelsk oprindelse. Sidste herregård er Christian Ditlev Reventlows Pederstrup på Lolland, opført omkring 1820 af C. F. Hansen. Det er et enkelt og beskedent hus, der oprindeligt lå som kernen i et mønsterlandbrug, omgivet af mange bygninger. Forfatteren går ikke længere op i tid, da han med rette efterlyser primærstudier af herregårdene fra den anden halvdel af 1800-tallet – godsernes sidste storhedstid.

I den bygningshistoriske beskrivelse af disse seks gårde betjener forfatteren sig som nævnt af perspektiviske rekonstruktionstegninger, udført af ham selv under påberåbelse af de historiske arkivalier. Det er imidlertid en vovelig sag at ville genskabe f.eks. Børglum, Glorup og Clausholm på papiret, som de så ud i 1500-tallet. Vi ved forfærdelig lidt, og de faste holdpunkter er så få, at rekonstruktionerne i rigt mål bliver det rene gætteværk, ikke mindst når man går så vidt som til at give en præcis beskrivelse af bygningsfacader og haveanlæg. Her har forfatter-arkitektens fantasi været en ivrig, men alt for farlig hjælper. Der er desuden den risiko ved at bringe den slags tegninger – selv med mange forbehold – at de har en tendens til at trænge ind i litteraturen for til sidst at blive opfattet som dokumentarisk underbyggede.

De seks gårde er fordelt på de forskellige landsdele, således at to er beliggende i Jylland, to på Sjælland, én på Fyn og én på Lolland. Hver for sig repræsenterer stederne deres landsbytype, hvilket naturligvis har været magtpåliggende for forfatteren. Ud fra bygningshistoriske kriterier kunne som nævnt være valgt bedre eksempler, og det havde vel også været muligt at kombinere de forskellige hensyn således, at man udelukkende havde slået ned på gårde, der som f.eks. Clausholm og Ledreborg foreligger grundigt behandlet i litteraturen – i så tilfælde havde forfatteren kunnet befinde sig på sikrere grund, måske også med hensyn til tidligere anlæg på samme sted. I denne forbindelse må det konstateres, at den ret fyldige litteraturliste forekommer noget tilfældig og mangelfuld. En del mindre unøjagtigheder i teksten skal forbigås i denne sammenhæng.

I efterskriftet summeres de danske herregårdes historie op fra middelalderens indadvendte bygninger, over enevældens storslåede åbne anlæg med symmetriske haver til klassicismens enklere huse beliggende i den romantiske have. Parallelt hermed skildres i al korthed godsejerstandens historie og de politiske, økonomiske og sociale forudsætninger op for de store godskoncentrationer helt op til lensafløsningen 1919.

Endvidere følger en redegørelse for bevaringsbestemmelserne fra Bygningsfredningsloven af 1918 til i dag, hvor situationen med rette giver forfatteren anledning til dyb pessimisme. Flere bevaringsmodeller drøftes, og uden at tage endelig stilling konkluderer Estvad Petersen, at det offentlige må tilvejebringe en oversigt over bestanden af bevaringsværdige herregårde, forstået som bygningsanlæg med have og omgivende natur. Dernæst må man opstille en prioritering af de gårde, som bør sikres for fremtiden.

Den omtrent kvadratiske bog (22 × 23 cm) er særdeles indbydende; opbygningen er stram og bogens tilrettelæggelse i overensstemmelse hermed systematisk og konsekvent. Foruden de store helsideskort er der få, men velvalgte fotografier i samme format foruden en del mindre illustrationer i klummebredde og et stort antal kvadratiske billeder i marginen, hvor også terrænmodellerne og de orohydrografiske kort er placeret. Det giver en behagelig ombyrden med mange smukke opslag. Dog kan det ikke nægtes, at alt for mange fotos savner mellemtone, og en del forekommer vel mørke – ankomsten til Børglum synes således at ske ved nattetide.

Med bogen om herregårdene i kulturlandskabet har Steen Estvad Petersen anskuet denne væsentlige side af vor bygningskulturelle arv på en ny måde, og han har tillige sat focus på et brændende aktuelt spørgsmål. Der er næppe tvivl om, at analysen af de seks valgte gårde vil bidrage til at vække interesse for sagen og foranledige en tiltrængt debat om spørgsmålet.

John Erichsen

Dansk fiskeri før industrialiseringen, red. M. Lundbæk, Nationalmuseet 1975, 108 s., ill., Kr. 32,00.

En stor del af medarbejderne ved Nationalmuseets 3. afdeling har bidraget til værket *Dansk fiskeri før industrialiseringen*. Bogen er opdelt i 7 afsnit, og den har desuden en litteraturoversigt.

I indledningen præsenterer Holger Rasmussen på 13 sider nogle karakteristiske træk ved de traditionelle fiskeri. Det var kystnært fiskeri med små åbne både, og redskaberne blev i stort omfang tilvirket af fiskerne selv. Fiskeriet var præget af en rig variation af redskaber og metoder, det var i høj grad sæsonpræget, og derfor også ofte kombineret med erhverv på landjorden. Endelig nævnes, at fangsten især afsattes lokalt, da den ringe holdbarhed og transportmidlernes langsommelighed gjorde afsætning til fjerne markeder vanskelig. Som konkrete eksempler på disse forhold bruges, dels en lærers beretning fra 1833 fra Hov lidt nord for Limfjordsens udmunding i Kattegat, og dels Karen Thuborgs velkendte erindringer fra det gamle Harboøre, som beskriver forholdene o. 1880.

Den resterende del af bogen er først og fremmest en typologisk gennemgang af de forskellige redska-

ber med en forklaring på, hvordan de bruges. George Nellemann har fået 9 sider til lystfiskeri, Ole Højrup skriver på 5 sider om brejl, glib og kranje, Holger Rasmussen har 15 sider om voddfiskeri, Peter Ottoson beretter på 11 sider om krogfiskeri, Morten Lundbæk får 13 sider til garnfiskeri, og Ole Højrup bruger 17 sider på fiskegård og ruse.

Sven Dahl har givet bogen en god og klar layout med 128 illustrationer, som dels består af Johanna Klusaks glimrende enkle stregtegninger af redskaber, og dels af fotografier fra museets samling. Desværre mangler over halvdelen af illustrationerne datering – en uforståelig disposition, da museet vel i langt de fleste tilfælde i det mindste må have en omtrentlig datering.

Bogen afsluttes med en litteraturoversigt, som giver god mulighed for at lære mere om fiskeredskaber.

Ved første gennemsyn virker bogen appetitvækkende (mange illustrationer, korte kapitler), men når man kommer tættere på synes måltidet ikke at være helt så nærende kost, som man kunne have forventet. En af bogens svagheder er, for at blive i det gastronomiske billede, at der har været for mange kokke, hvorved de enkelte afsnit er blevet både sprogligt og fagligt meget uensartede.

Holger Rasmussens indledningskapitel er, efter anmelderens opfattelse, bogens vigtigste og bedste, fordi man på en klar og levende måde bliver præsenteret for nogle væsentlige træk ved det traditionelle fiskeri. De øvrige kapitler indeholder kun spredte bemærkninger om, hvilke redskaber, der var mest udbredt, eller hvilke fiskearter man især efterstræbte, men læseren får et væld af detaljerede oplysninger om redskabernes anvendelsesmåde, deres dialektale betegnelser o.l. Desværre har bogen ikke et eneste kort.

Der er således tilsyneladende ikke gjort noget særligt for at placere fiskeriet i forhold til andre erhverv i samfundet. Med bogens titel in mente må dette siges at være en alvorlig mangel, og det havde også været nyttigt med et forsøg på at forklare, hvordan og hvornår det traditionelle fiskeri ændredes gennem industrialiseringen.

At forfatterne har lagt hovedvægten på genstandene, kan vel delvist forklares ved, at de alle er museumsfolk, men så skulle de måske i stedet have skrevet en regulær vejleder til museets samling af redskaber. I en fremstilling af dansk fiskeri havde det i hvert fald været rimeligt om bådene, som i mange tilfælde repræsenterede den største investering for fiskerne, var blevet mere centralt placerede. Andre sider af fiskeriet har også fået en yderst stedmoderlig behandling. Det gælder f.eks. konserveringen af fangsten og afsætningsforholdene.

Disse kritiske bemærkninger kan føre til overvejelser over, hvem bogen i grunden er skrevet til. Den vil næppe kunne fungere som vejleder i museets fiskerisamling, og en forudsætningsløs læser vil formodentlig finde den valgte opdeling efter redskabstyper kedelig og/eller uforståelig. Læseren med noget kendskab til emnet vil desværre kun finde lidt nyt.

Sammenfattende må man sige, at værket giver en grundig og velillustreret gennemgang af redskaberne og deres brug i det traditionelle fiskeri i Danmark, men det er afgjort en overdrivelse, når Nationalmuseets oplysningsafdeling i den medfølgende skrivelse kalder bogen »en generel introduktion til fortidens fiskeri og fiskemetoder«.

Hans Jeppesen

F. Vestergaard: Salget af Vordingborg rytterdistrikt med et kort rids af dets tilblivelse. Billedredaktion T. Worsaae. Udg. af Historisk Samfund for Præstø Amt. 1975. 103 s. Kr. 38,50

1974 var 200-året for salget af det vordingborgske rytterdistrikts gods, og i den anledning er udsendt et flot jubilæumsskrift: tykt, blankt papir, talrige gengivelser af malerier og prospekter og som bilag matrikelsarkivets rytterdistriktskort fra 1720.

Indledningsvis redegøres i almindelighed for rytterdistriktets funktion og for den gradvise afhændelse af godset, som var begyndt før 1774. Venter man derpå en analyse af auktionens forspil, udfald og konsekvenser, bliver man slemt skuffet, for i hovedsagen er det kun selve auktionsforløbet, det drejer sig om, og behandlingen heraf er rent beskrivende. Man må desværre konstatere, at professionalismen i det ydre ikke helt modsvares i det indre, hvilket er ærgerligt, da der nok kunne være behov for, at nogen påtog sig at sætte de store krongodssalg i perioden i forbindelse med den begyndende landboreformpolitik.

F. Vestergaard beretter om auktionen uden ret mange henvisninger til de tilsvarende auktioner andre steder i landet, og heller ikke litteratur- og kildelisten tyder på, at den side af sagen har beskæftiget forfatteren under arbejdet. Vi har på den måde fået en temmelig snæver behandling af et emne, som nok kunne trænge til en grundig historisk analyse.

I forordet karakteriseres bogen som en »beretning« om ryttergodssalget, men for anmelderen fremtræder indholdet nu mere som en kildesamling til dette. Kun ganske få steder vurderes kildernes indhold, hvorimod de udførligt refereres eller aftrykkes direkte. Efter adskillige siders monotom afskrift af auktionsdokumenter søges bogen afrundet med en kort »Afslutning«. Her konkluderes desværre på præmisser, som læseren så godt som ikke tidligere er blevet præsenteret for. Bønderne blev sinket i deres frigørelse for hoveri p.g.a. godsets opsplitning i de 12 herregårde, hedder det. Det er nok muligt, men det havde været velgørende at få noget nærmere at vide om disse nye byrder for bønderne, og måske især om, hvordan de reagerede på dem. Ganske vist har det prishistorisk interesse at få auktionspriserne med, men for en hel del læsere vil følgerne for bønderne nok forekomme mere interessant.

Muligvis er afsnittet om »Eksempler på stridighe-

der efter ryttergodsets salg« (s. 97–91) tænkt som en slags svar på nævnte spørgsmål. Her omtales to sager, hvor bønder har klaget over tab af rettigheder til henholdsvis hasselskov og gødningen på deres nedlagte gårde. Som eksempler kan de være udmærkede, men man savner en bemærkning om, hvor mange tilsvarende sager, der kan påvises, ligesom man gerne vil vide, om der klages over de hoveribyrd, som visse bønder fik at føle for første gang. I 18. århundrede, hvor rets sproget var svulstigt, og skrivelserne blev betalt pr. side, skal man nok være varsom med at tillægge sager betydning efter deres arkivalske omfang. At en sags behandling »er samlet i en protokol på flere hundrede sider« (s. 89), berettiger ikke automatisk til at den også i en nutidig fremstilling skal have »førstepladsen«. De typer sager, som forfatteren synes at ville karakterisere som henhørende til »småtingsafdelingen«, er det måske lige så vigtigt at få med, fordi de kan vise, hvor flertallet af bønderne så irritationsmomenter.

Opfattes bogen som kildesamling mere end som fremstilling, har man særlig brug for at vide, hvor stor en del af det bevarede materiale, der er taget med på den ene eller anden måde. Kildefortegnelsen viser, at der er benyttet arkivalier fra rentekammeret, Sjællands landsting og Vordingborg rytterdistrikts birk, men hermed er de arkivalske muligheder ikke udtømt. En hel del vil kunne findes i arkivfonde som Vordingborg og Tryggevejle amter, Vordingborg rytterdistrikts amtstue og i de bevarede godsarkiver fra flere af de oprettede hovedgårde.

Med de forbehold, der her er anført, kan bogen anbefales til studie for den, der f.eks. søger overblik over, hvordan rytterdistriktet blev delt op ved auktionen. Et udmærket stednavneregister gør den yderligere til en god topografisk opslagsbog.

Også hvad personalhistorien angår, kan der hentes en hel del. Dels er der personnavneregister, og dels er der ved de korte afsnit om de enkelte hovedgårde givet oplysninger om såvel købere som bydere ved auktionen. Det er ikke uden interesse at se, hvem der bød uden at få hammerslag. Ved godset Aunø bød en enkelt bonde på egne og de øvrige vegne, men som det ofte ses ved sjællandske krongodsauktioner, blev bønderne overbudt af andre. At auktionstilrettelæggerne havde haft bondeselveje i tankerne, tyder konditionerne på.

Da bogen er forsynet med en meget udførlig ordforklaringsliste, er det oplagt at benytte dele af den til undervisning, og i denne sammenhæng kan den smukke fremtrædelsesform sikkert skærpe elevernes appetit for indholdet.

Margit Mogensen

Holger Rasmussen: Kvaseskipper fra Bøjden. Bidrag til den danske kvasefarts historie, Odense universitetsforlag, 1975. 122 s. ill. kr. 46.00.

En kvase er et fartøj til transport af levende fisk, som opbevares i et vandfyldt lastrum, hvor vandet løbende fornyes gennem huller i skibets skrog. Anvendelsen af kvasen muliggjorde transport af ret store mængder fersk fisk fra fangstpladserne til konsumtionsstederne, hvor de udgjorde et kærkomment supplement til forsyningen med saltet, tørret og røget fisk, der indtil dette århundrede udgjorde langt den overvejende del af fiskekonsumtionen. Kvasen kan påvises i Københavns fiskeforsyning på Christian IV's tid, men dens udvikling og udbredelse i Danmark hører i øvrigt til i 1700-tallets slutning og i 1800-tallet.

Kvaseskipperen var grossisten som måtte søge sine laster hvor han skønnede at de lokale fiskere havde gode fangster. Dette var selvfølgelig en forudsætning for at han hurtigt kunne få fuld last, ligesom det var afgørende for hans købspris. Salgspriserne var derimod betinget af de samlede tilførsler til konsumtionsstedet, – og de behøvede ikke at stå i noget rimeligt forhold til indkøbsprisen. For skipperen var mængden af fisk som døde undervejs endnu en uvis faktor.

Denne kvasehandel var således spekulativ, – afhængig af tilfældige udsving. Den blev tilsyneladende drevet for de enkelte skipperes egen regning, efter deres eget skøn. Normalt var de grossister, men det hindrede dem ikke i eventuelt at fylde lasten med egen fangst, eller at sælge en detail hvis de skønnede det mest fordelagtigt.

Dette og mere redegør Holger Rasmussen for, i den fyldige indledning til udgaven af kvaseskipper Søren Peter Nielsens optegnelsesbøger 1858 og 1871–1890. Søren Peter Nielsen var hjemmehørende i Bøjden ved Fåborg, og selvstændig kvaseskipper fra 1871 til sin død i 1890.

Dagbogen for 1858 er ført over en hyre som kok på en fåborgjagt der gik i den traditionelle lokalfart mellem Sydfyn og Hertugdømmerne.

Oversigtsbøgerne fra 1871 til 1890 rummer en detaillert beskrivelse af de enkelte »rejser«, og er tillige regnskabsbog. Vi kan nøje følge Søren Peter Nielsens erhvervsvirksomhed i disse år, se hvor han købte og solgte, hvilke priser han gav og fik, og hvor mange fisk der døde for ham.

Han opgør selv det økonomiske resultat af hver enkelt rejse. Hans samlede driftsregnskab er disse opgørelser dog vistnok ikke; det er nok tvivlsomt om alle hans faste omkostninger er medindregnet. Dog er det åbenbart at han i de første år havde ringere resultater end siden; han måtte nok først lære at kende branchen til bunds.

Søren Peter Nielsen var nok sin egen herre, men det hindrede ikke at han gik i kompagniskab med andre kvaseskipper, f.eks. indgik kvaseskipperne Bøjden i en række år overenskomst om opkøb af den lokale

fangst, i vintertiden hvor de lange farter til Skagen og Norge helst skulle undgås.

Jan Kanstrup

Erna Lorenzen: Folks tøj i og omkring Århus ca. 1675–ca. 1850. Jysk Selskab for Historie. Universitetsforlaget i Århus 1975. 615 sider ill., tavler. Engelsk resumé. Kr. 253.00.

(Anmeldelsen er en let bearbejdet version af 2. officielle opponents indlæg ved forsvaret af afhandlingen d. 18. april 1975).

Kulturhistoriske disputatser, som henter deres emner fra nyere tid, er sjældne fænomener i Danmark. Det hænger sammen med de faglige traditioner, men navnlig med vilkårene for de museumsfolk, som har kulturhistorien som deres arbejdsområde. Vel er vore museumsinspektørstillinger i princippet videnskabelige stillinger, men da feltet lider af konstant underbemanding, må inspektørerne påtage sig mange forskellige roller, som levner meget ringe muligheder for faglige studier. Det kræver energi og sejhed trods alt at udføre forskning på et niveau som det, der her er præsteret, og der kan derfor være al grund til indledningsvis at gøre reverens for den usædvanlige indsats, der her er ydet af en praktisk museumsmand.

Erna Lorenzens store bog om klædedragten på Århus-egnen o. 1675–1850 er præget af denne tilblivelse i museums miljø – på godt og ondt, eller lad os sige på mindre godt. Det gode først: uden de mange års arbejde med tingene selv, med de bevarede dragtdele, og den derved erhvervede dybe fortrolighed med materialer, snit og syninger, ville det ikke have været muligt for forfatteren at gennemføre dette arbejde, som for en væsentlig del har bestået i at sammenholde arkivmateriale stikord med tingene i museernes samlinger. Det mindre gode: Forfatteren har i alt for ringe grad analyseret og diskuteret sit materiale i lyset af de resultater, som europæisk dragtforskning og etnologisk forskning af beslægtede emner kan bygge på i dag. Det skal jeg vende tilbage til senere.

Udgangspunktet for undersøgelsen er én af den praktiske museumsmands klassiske situationer: En folkedansereforening henvender sig til dragteksperter for at få at vide, hvordan den korrekte folkedragt skal se ud på netop deres egn. I dag er disse menneskers problem vel først og fremmest et praktisk: Man behøver en uniform, som angiver foreningens formål og hjemsted. Men ideologien bag henvendelsen er den faste tro på, at hver egn fra arilds tid har haft sin særlige dragt på samme måde, som man har talt en særlig dialekt.

For vor hele opfattelse af ældre tiders klædedragt på landet har begrebet folkedragt spillet en overordentlig stor rolle. Erna Lorenzen har da også valgt at indlede bogen med et afsnit af skabelsen af folkedragtbegrebet i Danmark. Afsnittet er dog kun en lille skitse, som i stor udstrækning bygger på andre, navnlig på Mads Portmans lille indledning til udgaven af Senn og Lahdes dragtbilleder.¹ Problemet er spændende og havde fortjent en nærmere analyse her, hvor der foretages et opgør med dette begreb. Udviklingen er mere speget, end man får indtryk af. Fra klædedragt-serierne omkring 1800, som viser den brogede dragt-mangfoldighed i byer som København og Hamburg, og som mere anslår pittoreske end nationale strenge, og til F. C. Lunds billeder af »nationaldragter« fra alle danske egne, er der et stort spring. Det er sikkert den nationale vækkelse omkring Treårskrigen i højere grad end Napoleonskrigenes patriotiske begejstring, som former det egentlige folkedragtbegreb, og som smelter en række forskellige tendenser sammen. Lad mig som eksempel på, hvor kompliceret forløbet er, minde om, at Blicher i 1838² plæderede for indførelsen af en i egentligste forstand »national dragt«, som man skulle møde i bl.a. til Himmelbjergfesterne. Den skulle bygge på gamle traditioner – østjydens blå kofte med sølvknapper og vestjydens vide broge –, men dens formål var at nedbryde alle dragtskel, det være sig sociale eller regionale. Nationaldragten skulle være et middel i den nationale integrations tjeneste. Her er vi endnu meget langt fra det folkedragt-begreb, som grundlægges i 1850'erne, og som folkedansere i dag er bærere af. Begrebet er blevet cementeret af de mange udgaver af F. C. Lunds populære billeder og af deres afløser: Hansen, Schou og Wellers fotografier. Det hører til Erna Lorenzens gode gerninger at have rettet et kildekritisk grundskud mod dette tilsyneladende dokumentariske materiale, som er blevet alt for flittigt benyttet, også af dragtforskningen.³

Man kan nu med rimelighed spørge, hvorledes forholdet er mellem den omtalte folkelige forestilling om de egnstypiske dragter og det videnskabelige studium af disse dragter. Starten er de helt fælles om. Arkæologerne Thomsen og Worsaae er blandt dem, der opmuntrer F. C. Lund til hans registreringsarbejde, og da indsamlingen til Dansk Folkemuseum kom i gang omkring 1880, anså Bernhard Olsen folkedragterne for at være en del af den genuine danske kulturarv, som det gjaldt om at redde fra forgængelsen. For kredslæge J. S. Møller var inspirationen den samme, og han vælger da også som objekt for den første danske folkedragt-monografi et af de få områder, hvor man dels havde en stærkt udviklet, differentieret dragtbrug, dels gamle, reliktagtige træk i dragterne. Han viser imidlertid – og det er vigtigt –, at går man uden for Røsnæs og Amager, så er de

1. Johs. Senn og G. L. Lahde: Klædedragter i Kjøbenhavn. 1806. Udg. 1968 med indledning af Mads Portman.
2. St. St. Blicher: Nationaldragt (1838). Samlede Skrifter XX Kbhvn. 1928, s. 168 ff.
3. Erna Lorenzen: Kunstfotografer – kunstige billeder. Den gamle Bys årbog 1973 s. 73 ff.

sjællandske kvindedragter ens i snit og materiale, og når man alligevel kan tale om egnsforskelle, så kommer de til syne i farverne, i visse detaljer og først og fremmest i hovedtøjet.⁴

Det nyeste om danske folkedragter, Ellen Andersens store værk om »Danske Bønders Klædedragt«⁵ er utvivlsomt en skatkiste for folkedansere, fordi det præsenterer alt, hvad vi ved om dragtbrugen på landet, fremlagt egn for egn. Men de synspunkter, der i indledningen er anlagt på materialet, og de konklusioner, der drages af undersøgelsen, ligger ganske langt fra det, man kunne kalde den vulgære folkedragt-opfattelse. Ellen Andersen viser, at skønt man visse steder har bevaret særdeles gamle dragter eller dragtdele, så er det almindelige, at dragten på landet er underkastet ændringer, ligesom den er det i byerne, blot sker det langsommere, med 20-30 års forsinkelse. Hun gør endvidere opmærksom på, at forskellen mellem klædedragten hos småfolk i byerne og bønderne ikke var synderlig stor. Disse resultater er da også antydnet af Erna Lorenzen i den meget kortfattede litteraturgennemgang, men det havde været rimeligt, om det var blevet understreget kraftigere, at de vildfarelser om folkedragterne, som bogen opponerer imod, ikke ubetinget er noget, som dragtforskerne kan drages til ansvar for. I virkeligheden stemmer de resultater, som forelægges her, ganske godt overens med det, som både J. S. Møller og Ellen Andersen kunne påvise.

På ét punkt har folkedragt-begrebet imidlertid været særlig skæbnesvangert for forskningen. Idet man opfattede bøndernes folkedragt som noget relativt selvstændigt, blev der tradition for at studere den uafhængigt af de øvrige stænders klædedragt. Man har endvidere analyseret egnsdragterne med hovedintressen vendt mod de enkelte dragtdele, og disse dragtdele har man søgt at placere og datere ved at sætte dem i relation til et noget abstrakt begreb, »modedragten«, som man har ment at kunne fastlægge i tid uden samtidig at placere den i rum og på socialt niveau.

Herimod har Erna Lorenzen med fuld ret reageret. Det må være rimeligt og nødvendigt at underkaste borgerskabets dragtvaner samme grundige undersøgelse som den, der er blevet bøndernes til del, eller rettere: man må lade de to undersøgelser løbe parallelt, således at man over et længere tidsrum følger dragtudviklingen både på land og i by. Det er det, Erna Lorenzen har gjort i nærværende undersøgelse – og på det punkt betyder den et vigtigt nybrud.

For at kunne undersøge samspillet mellem land og by, må man vælge en købstad og dens opland. Som undersøgelsesområde har Erna Lorenzen valgt Århus og et landområde, som strækker sig fra Horsens

fjord i syd til Randers fjord mod nord. Derved har forfatteren opnået at inddrage materiale fra to af de områder, som man har opdelt landet i ud fra dragt-kriterier: Østjylland og Randers-egnen. Inden for dette område virker udvælgelsen af undersøgelseslokaliteter imidlertid ret tilfældig. Godserne er valgt som enheder bl.a. ud fra det argument, at der vil være en tendens til, at det enkelte gods' fæstebønder klæder sig ret ensartet. Derimod synes der ikke at ligge systematiske overvejelser bag valget af godser. Ville det ikke have været rimeligt at udvælge lokaliteterne således, at materialet var kommet til at omfatte beboere fra det frugtbare sletteland, fra de deciderede skovegne og fra de magre hedeområder ude mod vest? Samtidige skildringer viser dog, at folk i Århus har fornemmet forskelle af den art. Jeg tænker bl.a. på Rasmus Nielsens klassiske beskrivelse af to af disse kategorier i 1840'erne: På den ene side de langsomme hedeboender i deres pindevogne. »Der var noget lidenskabsløst over dette kompleks af hedeboender og hedestude, som virker beroligende i modsætning til de flotte Hadsherreds-bønder, der i strygende fart med deres prægtige heste svingede ind i købmandens gård og straks blev trakterede med kaffe og snaps«.⁶ Man skulle umiddelbart tro, at denne forskel også måtte have givet sig udtryk i klædedragten. Om de fiskesælgende Egå-mænd fortæller Rasmus Nielsen, at de mødte op i »deres røde, uldne toplue, en kort trøje og gulhvide knæbukser«.⁷ Hvis der findes kulturgeografiske forskelle i materialet, så er de af mere tilfældig art, og de udnyttes så at sige ikke i analysen. Det forekommer mig derimod, at godstilhørsforholdet er tillagt en alt for stor betydning, som ikke retfærdiggøres af de opnåede resultater.

Da formålet med undersøgelsen har været at følge dragtskikken over et længere tidsrum, så har den i alt væsentligt måttet støtte sig til det eneste materiale, som tillader en sådan undersøgelse, nemlig skifterne. Det er som bekendt ikke noget uprøvet materiale, næsten alle tidligere dragthistorikere har benyttet sig af det i større eller mindre omfang. Sigfrid Svenssons pionerarbejde om Skånes folkedragter⁸ var baseret på en gennemgang af ca. 900 skifter, hvis oplysninger først og fremmest blev benyttet til at belyse de enkelte dragtdeles forekomst i tid og rum. En opgave af denne art gør det muligt at udnytte materialet mere mekanisk og fremlægge det i statistiske tabeller, og kort. Målsætningen med nærværende arbejde er et andet og vanskeligere. Erna Lorenzen har ønsket at sammenholde de dragthelheder – fuldstændige eller brudstykkevis – som skifterne registrerer, med ejerens geografiske, sociale og økonomiske situation, såvidt skifterne indeholder oplysninger herom. Med denne målsætning har det nok været rigtigt af forfat-

4. J. S. Møller: Folkedragter i Nordvestsjælland. Danmarks Folkeminder nr. 34. Kbh. 1926.

5. Ellen Andersen: Danske bønders klædedragt. Kbh. 1960.

6. Rasmus Nielsen: Århus i fyrrerne. Ny udg. Århus 1959, s. 16.

7. Smsts. s. 15.

8. Sigfrid Svensson: Skånes folkdräkter. Nordiska museets handlingar nr. 3, Stockholm 1935.

teren at vige tilbage for en statistisk behandling – med de faldgruber den rummer – og at koncentrere sig om at underkaste materialet en rent kvalitativ analyse.

Skifterne er et overordentligt vanskeligt materiale at arbejde med, navnlig når man som her skal søge at rekonstruere den sociale og kulturelle virkelighed bag registreringerne. Jeg skal ikke komme nærmere ind på de kildekritiske problemer, som dette materiale er behæftet med; gennem bemærkninger ved gennemgangen af de enkelte skifter viser forfatteren, at hun kender problemerne, omend hun ikke altid er lige opmærksom på dem. En samlet kritisk vurdering af skiftematerialet havde dog nok været på sin plads, og hertil kunne hjælp være hentet bl.a. i N.-A. Bringéus' behandling af de kildekritiske problemer under en etnologisk synsvinkel.⁹

Rekonstruktionen af dragtbrugen ud fra skifterne har flere faser. Den første består i at slutte fra term til dragtdel, og allerede dette kan volde betydelige vanskeligheder, fordi dragttermene ofte er underkastet store betydningsændringer i tid og rum. For at kunne tolke ret kræves der et meget betydeligt kendskab til og overblik over såvel det bevarede dragtmateriale som de skriftlige kilders omtale af dragtbrugen. Det er mit indtryk, at Erna Lorenzen har har klaret det vanskelige identifikationsarbejde så godt, som det er muligt ud fra det materiale, som står til vor rådighed – om end hun måske nok nu og da bevæger sig på ret tynd is.

Endnu vanskeligere bliver det imidlertid, når man kommer til rekonstruktionens andet led: at slutte fra dragtelementet til dets funktion og betydning. En dragtdels betydning afhænger som bekendt af den samlede dragtsammenhæng, hvori den anbringes, og af den situation, hvori den kommer til anvendelse. Ja, blot selve den måde hvorpå den bæres eller præsenteres, kan spille en helt afgørende rolle. Et outreret eksempel herpå er dragter af toga-typen, som uden at snit eller materiale ændres kan bruges til at udtrykke en lang række forskellige ting. Således har en etnologisk undersøgelse af den etiopiske toga¹⁰ vist, at bæreren med den kan markere ikke blot sin sociale og erhvervsmæssige status, men også sin sindstilstand, sit ønske om social kontakt eller ej og endvidere den sociale situation, han skal optræde i, og den rolle han ønsker eller er udset til at spille ved den.

Det er et stort held for Erna Lorenzen, at vi ikke er et togabærende folk, for så havde skiftematerialet ikke kunnet hjælpe ret langt. Vor dragt er altid sammensat af enkeltdele, som kan kombineres på forskellig måde. Men selv når det gælder nogle af disse enkeltdele, møder vi togaproblemet, omend i mindre målestok. Sigfrid Svensson har givet et malende udtryk herfor i noget, som han selv kalder en »hårdhæn-

det dissekering« af den skånske folkedragts hovedklæde: »Vi plockar av knappålnarna ur huvudbonaderna, tager bort underlagen, löser upp knutarna och släter ut vecken. Allteftersom detta pågår finner vi, att de inbördes olikheterna försvinnar mer och mer. När de olika plaggen ligger upplösta är det helt enkelt svårt att säga vilket som är vilket. De till det yttre så komplicerade huvudbonaderna viser sig i ett flertal fall till sin väsentlig del bestå av kvadratiske linnedukar, som lagts i trekant och bundits över huvudet.«¹¹

Også Århus-egnens hovedbeklædning består af relativt simple dele, som kan kombineres på forskellig måde, men netop de derved opnåede forskelle er det jo, som gør det muligt for folk nogenlunde at stedfæste hinanden. Nu er man jo, når det drejer sig om hovedtøjerne på Århus-egnen, i den heldige situation, at der er bevaret en hel del af dem, således at de stykker, der nævnes i skifterne, kan kombineres med støtte i de bevarede hovedtøjer. En ikke-dragtspecialist må imidlertid spørge, om det overhovedet ville have været muligt at skitsere egnsforskellene i hovedtøjerne, hvis man kun havde haft skifterne at bygge på – og videre om der ikke kan have været egnsforskelle, som var baseret på andre detaljer, som ikke mere lader sig påvise, fordi vi savner et konkret materiale i form af genstande og billeder? Og lad mig understrege, at dette langt fra er et spørgsmål om petitesse, for det er jo meget ofte de små ting i dragten, som er betydningsbærende. Hamburg er fra gammel tid berømt for de særprægede dragter, som bønderne fra omlandet bar, når de solgte deres produkter på storbyens torv. Ulrich Bauche, som har interesseret sig for disse dragter, gør imidlertid opmærksom på, at de kun adskiller sig lidt i grundbestanddele og snit. De iøjnefaldende variationer beror på den forskellige måde, dragtdelene kombineres på. Det kan være måden et tørklæde bæres om halsen eller de fastlagte farvesammensætninger i dragten, men den største signalvirkning har dog hovedtøjerne.¹²

Inden vi går over til at diskutere undersøgelsens resultater og tolkningen af dem, så vil jeg komme med et par enkelte bemærkninger om selve fremlæggelsen af skiftematerialet. Erna Lorenzen har ønsket at fremlægge skifternes oplysninger på en sådan måde, at alle de relevante oplysninger om dragtbrugen og hans situation kommer med. Dette vanskelige problem er løst ved en dobbelt-præsentation af stoffet: I nogle store tabeller er hvert skiftes detaljerede dragtoplysninger opstillet systematisk ved hjælp af et forkortelses system, og sideløbende hermed er der i en fortløbende beskrivelse for halvtreds år ad gangen gjort rede for dragtskikken i Århus og på de udvalgte godser, illustreret med talrige eksempler hentet fra skifterne. Købstadsmaterialet og landmaterialet er be-

9. N.-A. Bringéus: Bouppteckningar som etnologisk källa. Vetenskaps-societeten i Lund årsbok 1974.

10. Simon D. Messing: The Nonverbal Language of the Ethiopian Toga, i: Antropos 55 (1960).

11. Sigfrid Svensson: Överdrifternas betydelse i folklig dräkt, i: Svensson (ed.): Folklig dräkt. Lund 1974.

12. Ulrich Bauche: Die Kleidung der ländlichen Händler auf dem Hamburger Markt, i: Kaufmann (ed.): Stadt-Land Beziehungen. Göttingen 1975.

skrevet ud fra forskellige principper: i det første tilfælde er materialet disponeret efter en dragtsystematik, i det andet er beskrivelsen opdelt efter godser, og under dem igen i nogle grove socialgrupper: gårdmænd, husmænd/håndværkere, tyende, blandet miljø – grupper som ikke sjældent omfatter et eller to skifter.

Jeg forstår godt, hvorfor forfatteren har valgt at gennemgå materialet på forskellig måde i by og på land, men det bevirker, at det for læseren er svært at sammenligne forholdene i de to områder. I det hele taget synes jeg, at den store bog er noget vanskeligt at orientere sig i, og det kunne der godt være gjort lidt for at afhjælpe. Det ville således have været en stor behagelighed, hvis årstallene havde været anbragt som klummetitel på hver eller hver anden side, således at man ved et opslag kunne se, hvor man var henne tidsmæssigt. Også tavlerne vil jeg klage lidt over: Hvor de er omløbende, burde de mange spalteeverskrifter eller i hvert fald spaltenummeret have været gentaget på den følgende side. Som det står nu er det faktisk meget svært at holde styr på.

Med det store og brogede materiale, der er fremlagt, har Erna Lorenzen tegnet et billede af dragtskikken i en enkelt egn og beskrevet dens variationer over tid og mellem forskellige sociale lag, et billede som er langt mere detaljeret og differentieret end det, vi hidtil har kunnet danne os. Det er vist med al ønskelig tydelighed, at dragtskikken på landet er underkastet ændringer, som den er det i byerne, skønt forløbet er langsommere, og nyhederne slår senere igennem. Den gamle romantiske forestilling om, at bønderne i hver egn fra arilds tid har haft en særegen dragt, må således være forsvarligt manet i jorden for dem, som ikke allerede forlængst måtte have erkendt dette.

Men hvad har forfatteren da at sætte i stedet for denne forældede forklaringsmodel? Som nævnt er målsætningen den i og for sig prisværdige at lade livet i al dets brogede mangfoldighed komme til orde, således at man kan se, hvilken uendelighed af forskellige faktorer, der har været bestemmende for det enkelte individs dragtbrug. Bagdelen ved en sådan fremgangsmåde er imidlertid, at det populært sagt bliver vanskeligt at se skoven for bare træer. Det må være opgaven for al forskning af menneskelig kultur at søge at afdække de regelmæssigheder, som skjuler sig bag mangfoldigheden, og det synes jeg ikke helt er lykkedes her.

De mere generelle slutninger, som drages af det fremlagte materiale, synes ikke altid lige overbevisende. Der opereres såvidt jeg kan se med en meget enkel hypotese, som anses for verificeret af materialet, nemlig at alle stræber efter at ligne byboerne eller andre, som socialt står et trin over dem selv. Hvor meget den landlige dragt ligner købstaddragten bliver derfor

en funktion af dels økonomisk formåen, dels afstanden til og kontakten med købstaden. I god overensstemmelse hermed forklarer forfatteren de enkelte områder, som i nyere tid har haft en mere markant egnsdragt med faktoren: isolation. Eller – citeret fra forfatterens egen sammenfatning: »Kun på afsides og isolerede steder har man dyrket »egnspræg« i dragterne«.

Dette er imidlertid en generalisering, som næppe er holdbar, for hvor er det vi finder disse virkelig markante egnsdragter? Ja, det er jo bl.a. i umiddelbar nærhed af vor største by, København. Det er blandt de velhavende bønder på Hedebo-egnen, som havde nære kontakter til hovedstaden – det er hos Amager-bønderne, som aflagde hyppige besøg i København for at sælge deres grønsager og andre produkter – og det er hos fiskerne i Skovshoved, som på samme måde havde københavnernes som kunder. Det er altså hos folk, som har rig lejlighed til at se og lære alt det nye, og som kun kan kaldes isolerede for så vidt i hvert fald amagerne og skovserne synes at have haft ret snævre giftermålsfelter, som kan have underbygget følelsen af gruppesolidaritet, »vi« over for »de andre«. ¹³

Hvad er da forklaringen på disse eksotiske dragters tilstedeværelse i Københavns umiddelbare nærhed? En del af den må utvivlsomt søges i dragtens salgsfremmende virkning. Det er dog næppe det vigtigste og primære. For Hamburgs vedkommende – hvor man som nævnt har det samme fænomen – har Ulrich Bauche peget på, at de velhavende og privilegerede marskbønder, som handlede i Hamburg, med dragten ønskede at distancere sig fra gruppen af indfødte gadehandlere, som de følte sig højt hævet over, og noget lignende kan meget vel have været tilfældet i København, hvor f.eks. skovserkonerne mødtes med en gruppe fiskekoner, som tilhørte det københavnske proletariat. ¹⁴

Særpræget og sejlivet egnsdragt finder vi endvidere på øer som Læsø og Fanø. Men er det her den afsides beliggenhed, der er afgørende? Næppe, for der er andre lige så isolerede øer, hvor dette fænomen ikke kendes. Mere afgørende er antagelig disse øers særlige erhvervsgrundlag: søfarten. En selvbevidst skipperbefolkning vil naturligt nok søge at lægge afstand til bønderne inde på det faste land, som de ikke føler nogen samhørighed med. Når mændenes dragt de pågældende steder samtidig viser skiftende moder, så må det være fordi de ønsker at understrege tilhørsforholdet til den internationale sømandsstand.

Forfatteren fastslår s. 244, at afhandlingen ikke er »dragthistorie i egentlig forstand«, men er en undersøgelse af byfolkernes tøj i Århus kontra det omliggende landområde. Det kan derfor undre, at den litteratur, der er benyttet, næsten helt er begrænset til

13. Birgit Vorre: Fiskerkonerne ved Gammel Strand. En etnologisk undersøgelse af fiskekonernes handelstradition og erhvervsforhold i ældre og nyere tid. Utrykt specialeopgave i Europæisk etnologi. Brede 1975.

14. Smsts.

netop dragthistoriske værker og kun omfatter meget lidt uden for Danmark og de nærmeste naboer. At studere dragt er jo ingenlunde at betragte jomfruelig jord – snarere må det i dag betegnes som et modestudieobjekt, som har tiltrukket sig antropologers, sociologers, semiologers og mange andres opmærksomhed. Det er ikke noget tilfælde, at man i 1970 fremdrog et arbejde fra 1937 af den russiske forsker Petr Bogatyrev og lod det oversætte til engelsk med titlen »The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia«. ¹⁵ Bogatyrev er nemlig den første, som har forsøgt at analysere et traditionelt folkedragtmateriale fra Slovakiet efter lingvistiske principper. Dragten beskrives som et sprog, et system af tegn, som kan give information til andre om dragtens bærer – hans eller hendes regionale tilhørsforhold, sociale status, alder, stand, hvilken situation dragtbæren optræder i, og hvilken rolle den pågældende spiller. At klarlægge koden bag dragtens kommunikationssystem må derfor være forskerens måske vigtigste opgave. Nu ved jeg godt, at det er meget begrænset, hvor meget af koden man kan afdække, når man er henvist til at bygge på skiftemateriale – det har vi jo allerede været inde på. Men jeg tror alligevel, at der kunne være tilført afhandlingen nye synsvinkler, hvis forfatteren havde tænkt lidt mere i de tankebaner, som Bogatyrev og andre har fulgt.

Der er imidlertid en anden og måske mere nærliggende litteratur, der savnes. Sigfrid Svenssons disputats om Skånes folkdrakter er nævnt, men ikke hans skelsættende lille bog om »Bygd och yttervärld«, ¹⁶ som i en række mindre afhandlinger netop diskuterer nogle af de problemer, som forfatteren her står overfor: Hvorledes spredtes kulturelle nyheder, hvordan foregår kulturformidlingen mellem by og land etc. Den er tilmed for en stor del bygget på dragtmateriale, nemlig i de tre afsnit om »Svart och vit konfirmationsdräkt«, »Bindmössan och dens föregångare i svensk folkdräkt« og »Dräktlyx i Ångermanland«. Bindehuen er i 1700-årenes Skåne de fines hovedtøj, almuen bruger tørklæde. Herskaberne og embedsmandsklassen på landet har, skriver Sigfrid Svensson, stort set fulgt modevekslingerne i samme udstrækning som købstædernes borgere. Derved har altså almuen midt iblandt sig haft mulighed for at se dragter af andet snit og materiale end bygdens egne. Men det var klæder for »herrskep och stadsbor« og ikke noget, som bondeklassen vovede eller ville efterabe. Den direkte indvirkning herfra på bygdedragten har derfor i reglen været ubetydelig. Der har skullet formidlinge kræfter til, for at nyheder fra »yttervärlden«

skulle have nogen indvirkning på bondetraditionen i bygden. Derimod træffer man ikke sjældent det nye hovedtøj blandt fx håndværker- og soldaterhustruer, som står lavt på den sociale rangskala, men ikke tilhører den egentlige bondestand.

»Bygd och yttervärld« starter en diskussion indenfor svensk etnologi om mekanismerne bag innovationernes spredning: foregår de i første række horisontalt, inden for samme sociale lag, fra sogn til sogn, eller optræder nyhederne snarere som punktvis nedslag, forbundet med en vertikal spredning? Utallige afhandlinger har ydet bidrag til belystning af disse problemer, og en samlet oversigt og vurdering af diskussionen findes i Mats Rehnbergs disputats om »Ljusn på gravarna«. ¹⁷

Der er imidlertid endnu et hovedværk i svensk etnologisk litteratur, som jeg gerne vil henlede opmærksomheden på, fordi det behandler de samme problemer, men set under en anden synsvinkel. Det er Börje Hanssens ofte oversete disputats fra 1952 om »Österlen« med undertitlen »En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne«. ¹⁸ Det er den mest systematiske behandling af de sociale og kulturelle relationer i en købstad og dens opland i det tidsrum, som også Erna Lorenzen arbejder med, og den burde derfor have været flittigt konsulteret. »Österlen« har sin styrke i den utraditionelle måde at angribe problemerne på, og de nye synsvinkler på stoffet. Befolkningen i området kan ud fra et kulturelt synspunkt groft opdeles i to hovedkategorier, som har hver deres karakteristiske aktivitetsfelt, som Börje Hanssen kalder det, og hver deres værdinormer og livsstil, som bl.a. lader sig aflæse af navneformer, boligindretning og klæde- dragt. Skellet mellem de to kategorier følger ikke den geografiske grænse mellem by og land – og Börje Hanssen foretrækker derfor at kalde disse kategorier henholdsvis »pagane« og »urbane« grupper. Den første kan nærmest sættes lig med det gamle begreb almuen, mens den anden står for herskabs- og købstadsfolk. Der kan såvel påvises grupper med pagan livsstil i købstadens nedre lag, som urbane grupper på landet. Som indikator for de kulturelle attituder bruger Börje Hanssen som nævnt bl.a. møbler og dragt, og det er derfor naturligt, at også han har inddraget skiftematerialet i sin undersøgelse.

En lignende anvendelse af skifteregistreringerne som kulturel indikator er iøvrigt også blevet praktiseret på dansk materiale, nemlig af Georg Hansen i hans to studier over præsten og degnen på landet i det 18. årh. ¹⁹ Han kommer her til det

-
15. Petr. Bogatyrev: The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia. Approaches to Semiotics 5, Paris 1971.
  16. Sigfrid Svensson: Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition. 1942, ny udg. 1969.
  17. Mats Rehnberg: Ljusn på gravarna och andra ljusseder. Nordiska museets handlingar 61. Stockholm 1961.
  18. Börje Hanssen: Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. Stockholm 1952.
  19. Georg Hansen: Degnen. Kbh. 1944. – Præsten. Kbh. 1947.

resultat, at degnen i økonomisk henseende nærmest var at sidestille med bønderne, men hans hjem var derimod oftest en nær efterligning af præstens. Årsagen til forskellen mellem degnehjemmet og bøndernes boliger lå da »ikke i de økonomiske kår«, siger Georg Hansen, »men i forskellige interesser, d.v.s. i forskellig kulturel indstilling. For adskillige degnehjems vedkommende har det været et offer at præstere det flotte udstyr, et offer man påtog sig for at tilfredsstille de interesser, det naturligt førte med sig at være degn. Bønderne derimod kunne i almindelighed ingen særlig interesse have i at udstyre deres hjem på femmørere vis end deres lidt ringere stillede nabo, idet det ikke ville rykke dem synderligt til vejrs i samfundet, tværtimod skabe misstemninger i det indbyrdes forhold gårdmændene imellem.«

De regelmæssigheder og sammenhænge, som den her citerede litteratur har påvist, kan man også skimte i det skiftemateriale, som Erna Lorenzen har fremlagt, men det er et forhold, som hun kun strejfer og ikke tager op til mere systematisk behandling. I praksis bruger forfatteren imidlertid dragten som indikator for gruppetilhørsforholdet. Nogle eksempler herpå kan citeres: »Disse to mænd var ikke bønder, hvad deres gangklæder klart viser« (s. 82). Om en møllers bo: »Med alt dette har enhver tydeligt kunnet se, at manden ikke var en almindelig bonde, og det har også været meningen« (s. 158). Om en anden møllesiges: »En gul kjole, en hvid af nankin og to tilsvarende veste og brystduge af købetøjer, der er vurderet sammen med andre ting, fortæller i forbindelse med paryk tydeligt om de midler, man brugte for at demonstrere, hvor man selv mente, man hørte hjemme« (s. 232). »Tøjet tyder på, at han var den ældre mand, som måske hørte til den egentlige bondestand« (s. 229). Og nogle eksempler fra købstaden: »Faktisk må hagehatte betragtes som et udtryk for, at kvinder, der havde den, var af landlig oprindelse, uanset de velstænds-dragtdele, som de øvrigt har haft« (s. 104). Hestehandler Mikkell Madsen og et par andre mænd henføres til samme gruppe i hvert fald til dels på basis af deres dragt (s. 123). S. 208–09 får vi i et lille fint glimt af de landligt prægede tjenestekarle i byen: »Alle havde samme ambitioner, sølvur, flotte piber og helst sribede veste. I tøjet synes de ikke at have stræbt for at ligne »de fine«; det passede sig sikkert ikke i deres stand. Når de endelig i stiveste pynt var i den blå frakke eller overkjole, brugte de heller ikke krøse, men nøjedes med tørklæde eller flip. Alligevel har disse mænd fra landet, der ikke var forsørgere, sandsynligvis været nok så godt klædte som mangen en daglejer eller lille handlende – og så havde de altså sølvuret og piben med sølvbeslag.«

Der er således helt klart visse dragtting på landet, som viser et urbant tilhørsforhold – og på samme måde er der dragtdele i byerne, som kun findes i grupper, som Börje Hanssen ville kalde »pagane«. Hvad er det da for folk på landet som i deres dragt viser urbane attituder? Ja, det er for det første folk, som bor på landet, men som hører til i de højere

stænder, ofte med tilknytning til herregårdene. Flere af dem afslører sig klart ved navnene, som Erna Lorenzen selv gør opmærksom på. En sådan person er Anne Michelsdatter Lerche i Viby på s. 73. Om hende siger forfatteren: »Hun har ligget højt over almindelige gårdfolk og samtidig været en inspirationskilde til deres påklædning«. Ja, har hun nu det? Set i lyset af de undersøgelser, som jeg før henviste til, ville man på forhånd stille sig tvivlende hertil, og materialet viser da også, at det netop ikke er de almindelige gårdfolk, som efteraber de fine på landet.

Men hvem er det da? Ja, det er en ret broget flok, som vi i teksten finder dels under betegnelsen »Blandt miljø«, dels under rubrikken »Husmænd, håndværkere o.l.« Møllerne skiller sig klart ud, degnene også, og så er der i hvert fald visse håndværkere som viser tydelige urbane attituder: S. 154 efterlader mureren i Halling sig en gammel sort kjol og tre parykker. S. 163 finder vi hele 4 parykker hos en skomagere i Ormslev. Disse eksempler viser, at det er her – som hos Georg Hansen – ikke er økonomien, der er afgørende. Er der mon nogen, selv velstillet, gårdmand, som har efterladt sig en paryk?

I auktionsprotokollerne har Erna Lorenzen fundet et udmærket supplement til skifteregistreringerne. Det samme materiale har Börje Hanssen udnyttet i afhandlingen om Österlen, idet han mener at kunne påvise, at landbefolkningens forskellige attituder kommer klart frem gennem de ting, der efterspørges og hjembringes ved auktionerne. Det forekommer mig, at de samme tendenser gør sig gældende i det materiale, som er fremlagt i Erna Lorenzens disputats (f.eks. s. 82), selvom forfatteren har lagt vægt på det modsatte, nemlig auktionerne som et middel til spredning af fine ting ud over det miljø, hvor de egentlig hører hjemme. Jeg tror, det havde lønnet sig at arbejde lidt mere med dette spændende materiale.

Afhandlingen viser altså, at der i enhver tidsperiode har været bestemte dragtdele, som var utænkelige i henholdsvis landligt og borgerligt miljø. Det må da være disse ting, som er de egentlig betydningsbærende led i dragten, når det drejer sig om modsætningen by:land. Andre dele af dragten kan have haft andre funktioner eller betydninger. Den sociale kontrol i gårdmandsklassen på Århus-egnen synes at have tilladt et ret stort spillerum på dragtens område, således at påklædningen har kunnet variere inden for ganske vide rammer. Det har givet de førende gårdmænd – som man nu og da kan skimte i materialet – mulighed for at optage nyheder, som, når de éngang havde passeret det »kulturelle filter«, synes at være blevet efterstræbt af alle i gruppen. S. 173 karakteriserer Erna Lorenzen træffende »det ganske særlige spil«, som har fundet sted i mellemklassen af gårdmænd og bedre stillede husmænd: »For det første gik en stræben mod at få det tidligere nævnte så eftertragtede blå tøj, så man kunne ligne de andre og ikke stå tilbage. For det andet gjaldt det om at få dette symbol stadset mest muligt op; det skulle helst være af klæde, i hvert fald vesten, og i denne skulle være flest mulige sølvknapper, helst over 30.« Med få ord har

forfatteren her karakteriseret de processer, som fører mod en ensartet påklædning inden for bondestanden, og som samtidig rummer kimen i sig til de ekstreme udviklinger – navnlig på hovedtøjernes område –, som europæisk folkedragthistorie er så rig på.

Bogatyrev har gjort opmærksom på, at man i dragten kan markere aldersgrupperne på to måder. Har man at gøre med en kraftigt udbygget egnsdragt, vil disse forskelle være normeret i dragtsystemet, mens forskellene andre steder kommer frem ved, at der er generationsforskel i tøjjet.²⁰ I et område som Århus-egnen, hvor ændringerne sker så relativt hurtigt, vil nyt og gammelt netop på den måde komme til at vise aldersgrupper, hvad skiftematerialet jo også tyder på.

Skal vi forstå forudsætningerne for det folkedragt-begreb, som skabes i løbet af det 19. årh., så er det meget vigtigt, at vi gør os klart, hvad der sker i den tidsperiode, som så at sige har leveret materiale til dette begreb, altså groft sagt fra landboreformerne og frem til midten af 1800-årene. Herom siger Erna Lorenzen på s. 267: »De sidste årtier af 1700-årene og fortsættende videre ind i 1800-tallet har vist en stadig større udjævning mellem by og land« – og på s. 241 siges om udviklingen i Østjylland i perioden 1800–1850: »Man brød sig mindre og mindre om at se anderledes ud, det hele var et spørgsmål om at nedbryde de gamle, men usynlige skranker«. Rigtigheden af disse udsagn står og falder med, hvor man lægger vægten. Det er utvivlsomt rigtigt, at den øgede købekraft fører til, at bønderne i stigende grad anvender købetøj fra byerne, men ser man på de detaljer, som alene er betydningsbærende med hensyn til forskellen by:land, så har disputatsen givet mig det indtryk, at forskellene snarest bliver uddybet omkring 1800. Tager man f.eks. skifterne fra de Marselisborg-bønder, som altid fremhæves som de mest købstadprægede, så er noget af det, der falder i øjnene, mændenes mange sølvknapper og kvindernes rige hovedtøjer. Er ikke begge dele på dette tidspunkt noget, hvormed den velstillede bonde klart har skilt sig ud bl.a. – og ikke mindst – fra almueklassen i købstaden?

Jeg må indrømme, at jeg har noget svært ved at holde styr på problemerne omkring hovedtøjene, bl.a. fordi de behandles i flere omgange, og jeg kan heller ikke blive helt klar over, hvordan Erna Lorenzen tolker dem. Det siges, at hovedtøjene bliver kostbarere på landet, man gør mere ud af dem, de bliver velegnede til at markere status. Samtidig med den kraftige udvikling af denne dragtdetalle, sker der en differentiering, således at der udskilles nogle mere eller mindre klart markerede egnstyper. På s. 260 skriver forfatteren, at det set ud til, at hovedtøjsforskellene indtil o. 1800 har været beskedne mellem byens jævne lag og folk på landet og sandsynligvis også mel-

lem de enkelte egne. »Omkring 1800 er afvigelserne nok blevet mere iøjnefaldende.« S. 265 siges det, at en kone fra Århus i begyndelsen af 1800-årene kunne se forskel på én fra Randerseggen og én fra Hads hd., hvis de var iført stadshovedtøj, men at Århus-konen måske selv har lignet hende fra Hads hd. Hvad er det for en kone fra Århus? Havde hun råd til det dyre gårdmandskone-hovedtøj?

Når Erna Lorenzen i det følgende citerer Algreen-Ussings beskrivelse af åbningen af stænderforsamlingen i Roskilde 1835, så må det vel være for at bestyrke formodningen om ligheden mellem by og land. Udtalelsen om, at »alle madammerne har fået silkekjole på, og gaderne flimrer af gyldenstykkeshuer«, tolkes sådan, at madammerne går med landlige guldnakker. En madamme var som bekendt før midten af det 19. årh. en betegnelse, der brugtes om koner, hvis mænd ikke havde rang, men som var hævet over almuestanden. Det må være dem, der har fået silkekjoler på, mens de kvinder, hvis nakker glimter på gaderne, er almuekoner, sandsynligvis de bønderkoner, som er strømmet ind til byen på festdagen.

Undersøgelser i bl.a. Ungarn har vist, at bønder i en opgangsperiode kan reagere på to helt forskellige måder: Enten ved at stræbe efter at overtage borgerlige normer i f.eks. boligindretning og dragt – eller ved at udvikle en kultur af en mere eller mindre særpræget karakter. Det sidste sker i Ungarn i begyndelsen af det 19. århundrede og manifesterer sig bl.a. i en kolossal udvikling af dragtsærpræget, men baseret på materialer købt i byerne.²¹ Herhjemme har vi fra og med velstandsperioden i 1850'erne klart en tendens til, at bondebefolkningen søger at efterligne købstædernes i dragt og boligindretning, mens vi i de første årtier efter landboreformerne snarere har at gøre med en oplomstring af en særlig bonde- eller almuekultur. Det er i årtierne omkring 1800, at langt det meste af det, vi i dag gemmer på museerne som folkekunst, er blevet til, og det er formentlig også disse år, som skaber en væsentlig del af det egnessærpræg i den landlige påklædning, som senere fryses fast i folkedragtbegrebet. Jeg mener, at man med god ret kan se Århus-Randers-egnens hovedtøjer og visse andre særtræk som en lille brik i dette mønster.

Med de ting, jeg her har været inde på, har jeg villet prøvet at pege på nogle synsvinkler, som jeg tror kunne være frugtbare for det fremlagte arbejde, samt antyde nogle alternative forklaringsmuligheder. Hvis Erna Lorenzen havde været mere fortrolig med den etnologiske forskning, ville analysen, som ligesom er stoppet på halvvejen, formentlig kunne have været gennemført med sikrere hånd. I den foreliggende form er disputatsen om Århus-egnens dragtskik imidlertid et både stort og fortjenstfuldt værk, som har sin styrke dels i det meget omfattende dokumentationsmateriale, som er bearbejdet og fremlagt, og dels i det

20. Bogatyrev anf. arb. s. 64 ff.

21. Tamas Hofer: Phasen des Wandels im östlichen Mitteleuropa im Lichte kulturanthropologischer Theorien, i: Wiegmann (ed.): Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert. Göttingen 1973, s. 251 ff.

nybrud, som sammenstillingen af by og land i en samlet undersøgelse repræsenterer. Den digre bog vil blive benyttet flittigt af forskere i de kommende år, for hverken Erna Lorenzen eller vi andre er blevet færdige med de problemer, som det store materiale rummer.

Bjarne Stoklund

Arne Gammelgaard: Fra almueskrifter til bibliotek, Hammel biblioteks historie. Udgivet af Lokalhistorisk Samling, Hammel 1976. 21 s., ill.

Det er nu forbavsende, hvor meget man kan få at vide om Hammel i denne lille publikation, der jo først og fremmest vil fortælle om arbejdet med at vække folks interesse for at bruge bøger. Det lille hæfte er forfattet som en hilsen til nye lånere ved biblioteket i Hammel, og det udleveres gratis til disse (og andre interesserede) i bibliotekets udlån. Arne Gammelgaard fortæller kort og fyndigt i små, særskilte artikler om begivenheder, personer og institutioner af betydning for udviklingen »fra almueskrifter til bibliotek«.

Historien tager sin begyndelse med godslægen på Frijsenborg siden 1770, Johan Christian Bredefeldt. Bredefeldt havde en stor privat bogsamling, og han lånte gerne egnens beboere sine bøger. Da han døde i 1804, stiftede man Bredefeldts Mindelegat, som havde til formål at foretage indkøb af almueskrifter, som skulle uddeles til bønderne og forelæses for dem af lærerne. Bredefeldts Mindelegat fik betydning for driften af biblioteket i Hammel, lige til dette ved kommunalreformen af 1970 blev et regulært kommunalt anliggende. Selve biblioteksvæsenet i Hammel fik sin start med Biblioteksforeningen af 1914, og i 1915 kunne Hammel Sogns Folkebogsamling begynde sit udlån; undervejs i fremstillingen giver Gammelgaard læseren små indblik i kulturelle og politiske aktiviteter i sognet før og efter århundredskiftet: Han fortæller f.eks. om »Gjern Herreds teologiske Læseforening« fra 1854 og om en folkelig bogsamling, hvis indhold man dog først er blevet bekendt med efter udsendelsen af denne pjece, – og vi hører om Socialdemokratiets betydning for oprettelsen af biblioteket i Hammel. Gammelgaard interesserer sig især for spillet imellem det private initiativ og det offentliges indsats, og er åbenbart bekymret over den nye kommunale struktur, hvor offentligheden ikke tager del i oplysningsarbejdet. Man må dog undre sig over en kommentar til det store udbud af skolebiblioteker, der er en følge af det kommunale ansvar: »Er der snarere grund til at frygte en overmætning?« Fordi der findes et stort biblioteksvæsen *til rådighed* for de unge?

Som man vil se, er denne upræsentios tryksag mere end blot en pjece fra biblioteket. Den er en lille lokalhistorie. Og jeg synes, at den er værd at fremhæve for sin måde at skrive historie på. Det er en god idé, at tage sit udgangspunkt i en central institu-

tion i bysamfundet, som f.eks. biblioteket, hvis man agter at skrive lokalhistorie. Man kan ikke undgå at berøre væsentlige sider af sognets eller byens liv i sin fremstilling, men den saglige orientering (som her, omkring biblioteket) betyder, at man er nødt til at vurdere alle sine indfald under samme synsvinkel, og man vil blive nødt til at sortere uvedkommende ting fra. Men på den måde kan det kun blive bedre historie – og bedre fortælling. Mange, der sysler med sognehistorie, kunne lære af Gammelgaards måde at gribe sit stof an på. Det er en god velkomst biblioteket og Lokalhistorisk Samling i Hammel giver lånerne med hjem.

Steen Ove Christensen

Hans Henrik Engqvist: Tjele, en midtjysk herregårds bygningshistorie. Foreningen til gamle bygningers bevaring 1974. 97 sider, ill. Kr. 67,50.

N. J. Israelsen: Johan Gottfried Hödrich – bygmester i Viborg. Foreningen til gamle bygningers bevaring 1975. 76 sider, ill. Kr. 33,00.

Det er næppe Foreningen til gamle bygningers bevarings mindste fortjeneste, at det bygningshistoriske studium i Danmark ikke helt er døet ud, selv om tilskyndelser fra det kunsthistoriske universitetsstudium ikke i større omfang synes at have været til stede. Siden sin stiftelse i 1907 har foreningen så at sige hvert år udsendt et – og i de senere år endog flere – skrifter med bygningshistorisk emne, indtil for nylig lidt omstændeligt anført som »hefter« inden for løbende »rækker«, og betegnet: »meddelelser«. Men selv om indretningen i faste skriftserier er opgivet, fortsætter den nu 70-årige forening udgivervirksomheden med uformindsket kraft, og det både i henseende til omfang og indhold.

En så kontinuerlig aktivitet i den kulturelle oplysnings tjeneste er vist noget at et særsyn – og i øvrigt ikke mindre det forhold, at foreningens publikationer i de mange år er blevet redigeret af blot to mænd, dr. phil. Vilh. Lorenzen indtil 1948, og derefter overinspektør ved Nationalmuseet Harald Langberg. En nok så sørgelig kontinuitet ligger derimod i, at de omstændigheder, der i 1907 fik forstandige folk til at samles i Foreningen til gamle bygningers bevaring – den nødstilstand, landets historiske bygninger dengang befandt sig i – trods al lovgivning og sympati i det mellemliggende tidsrum ikke har forbedret sig så meget, at der ikke i dag er mindre grund til at stå sammen om foreningen og dens arbejde for at skabe forståelse for historisk værdifuld bebyggelse.

Vil man have folk i tale, må man kunne gøre sig forståelig – og forstå at motivere folk for det, man taler om. Det har Foreningen til gamle bygningers bevaring altid kunnet, og det skønt intet kan være

vanskeligere at fremstille, end netop det særlige, der gør bebyggelse til »arkitektur« – og det tilsyneladende almindelige til noget usædvanligt, eller i hvert fald usædvanligt interessant. Man kunne også sige: at overbevise de ligeglade om, at deres omgivelser ikke kan være dem ligegyldige, og de vidende om, at de ikke kan undvære viden – selv ikke på felter, de aldrig har vidst eksisterende. Der må lægges et pædagogisk grundlag for enhver videnskab, der ikke vil udarte. Netop denne binding til den konkrete virkelighed er det, der gør bygningshistorien til en historisk (socialhistorisk, kulturhistorisk) nok så meget som en kunsthistorisk disciplin.

De to skrifter, Foreningen til gamle bygningers bevaring i 1974 og 1975 lod producere og udsende til sine medlemmer, illustrerer udmærket, hvad der her er tale om. Det drejer sig om bygningshistoriske studier, der anvender vidt forskellig metode efter det foreliggende materiales art, men hvor resultatet i begge tilfælde er til at bygge videre på, fordi der aldrig sluttes længere, end grundlaget kan bære. Bygningshistorie er, når det drejer sig om det relativt anonyme byggeri, ikke et spørgsmål om stilkritik, men om anvendt historisk metode.

Docent ved kunsthøgskolens arkitektskole, arkitekt m. a. a. *Hans Henrik Engqvists* bog om Tjele er en grundlæggende fremstilling af den midtjyske herregårds bygningshistorie fra middelalderen til nutiden, som denne afspejler sig i det usædvanligt sammensatte og komplicerede, men i øvrigt såre maleriske og velbevarede lille bygningsanlæg. Det er et skrift, der både hvad indhold og udstyr angår slutter sig smukt til Engqvists tidligere publikationer, hvor enkelte huse er taget ud af rækken og underkastet nøje granskning. Redegørelsen er primært baseret på forfatterens egne, siden 1948 foretagne tekniske undersøgelser af monumentet, naturligvis suppleret med arkivalisk materiale, først og fremmest i form af synsforretninger og inventarlistes. Men da den ældste foreliggende synsforretning er fra 1685, betyder det, at vi for hele anlæggets tilblivelseshistorie væsentligst har de bygningsarkæologiske udsagn at støtte os til. Det er til gengæld ret imponerende, hvad Engqvist kan få ud af det i enhver henseende så træge materiale, som kalk og mursten udgør. Led for led bygges bevisførelsen op på oplysninger om dørnicher, vinduesbredder og falmede farvespor i kalken.

Tjeles ældste fløj, det oprindeligt isolerede stenhus sydligst i gårdsanlægget, Sønderhuset, der efter al sandsynlighed, med sine 1,25 m svære mure af tegl og kampesten, synes opført af Mogens Lauridsen Løvenbalk i det 16. århundredes begyndelse og i hvert fald før Grevens Fejde, skal – endnu inden århundredets udgang – være ombygget to gange. Først blev, måske omkring 1560, tårnagtige tilbygninger i form af et rundt trappetårn mod gården og en karnap mod haven opført, og den således udvidede beboelse gjort yderligere komfortabel med større vinduesåbninger og fikset op med kalkmalede draperier i stedet for den senmiddelalderlige, geometriske udmaling af væggene.

Senere blev, måske allerede i 1580'erne, de gamle skillevægge fejlet til side og hele Sønderhusets overetage indrettet til en stor festsal med kurvehanksbuede vinduesåbninger af samme størrelse som dem, rigsråd Jørgen Skram satte i den store østfløj, han opførte i de samme år, og hvortil han flyttede den daglige beboelse. Da så Jørgen Skram, få år senere, udvidede den nye østfløj med en tilsvarende fløj mod nord, hvor større salsbekvemmeligheder var tilstede, var Sønderhusets herskabelighed forbi, og gartneren og forfaldet flyttede ind.

Samtidig med pålidelig underretning om de bygningsmæssige forandringer på Tjele får læseren et fortræffeligt indblik i både det 16. og 17. århundredes levevis og boligkomfort på en typisk dansk herregård, der hverken hørte til de største eller de mindste. Inden for fremstillingens snævre rammer er der virkelig tale om det, som J. P. Jacobsens bekendte roman »Fru Marie Grubbe« foregiver at være: interiører fra det 17. århundrede.

Og det kan kun opfattes som en artighed mod den gunstige læser, at han ikke forholdes et indblik i forskerens værksted, som et grundigere gennemarbejdet manuskript nemt kunne have tilsløret. Forfatteren synes selv undervejs at være ved at løbe sur i den relative kronologi og de mange udatérbare enkeltheder, som når det senmiddelalderlige Sønderhus' kurvehanksbuede vinduer side 19 dateres til omkring 1600, men side 42 til 1585–90?, efter at på side 40 den kætterske tanke har grebet ham, at »vi stadigvæk må tage den mulighed i betragtning, at Sønderhuset først er opført mellem 1555 og 1560«! Forfatteren, selv et øjeblik rystet i sin tillid, genopretter dog sine læseres, ved straks efter at henvise til »side 50, hvor daterings spørgsmålet tages op til fornyet overvejelse« – og her vinder det oprindelige syn på Sønderhuset som ældre end Grevens Fejde da heldigvis igen over tvivlen.

Bygningskonstruktør *N. J. Israelsens* bog om den hidtil så godt som ukendte Viborg-bygmester Johan Gottfried Hödrich beskæmmer aldrig læserens tillid. Forfatteren, der har leveret en række vægtige bidrag til navnlig det 18. og tidligere 19. århundredes byggeaktivitet i Jylland, med opstilling af oeuvres omkring helt eller delvis ukendte bygmestre som Nicolaus Hinrich Riemann (Lichtenbergs bygmester), P. Svane Qvist, Joh. Fr. Colwitz m.fl., fremlægger her i monografisk form et livsløb fra Holberg-tiden, der ejer alle feuillettonens træk – og dog er virkelighed.

Af Hödrichs efterladte papirer i Viborg landsarkiv – breve, regninger, kvitteringer, dagbogsnotater, synsforretninger, bygningstegninger, embedssager, – har Israelsen samlet en mosaik af enkeltheder, som han præsenterer side om side, så at ikke blot hovedpersonens ydre livsløb, hans værk og virksomheder efterhånden står fuldt belyst, men også hans personlige udvikling, hans kunstneriske (eller lad os nøjes med at sige håndværksmæssige) vækst og endelige økonomiske forfald fremtræder som et menneskeligt dokument.

Vi følger Hödrich fra landsbyen Greifendorf i nær-

heden af Meissen i Sachsen, hvorfra han 23 år gammel i 1720 som farende murersvend tager på valsen – nordpå, til Hamborg, København (hvor han 1723 nævnes blandt de tyske svende i murerlavet) og Frederikshald i Norge, hvor han længere tid er beskæftiget med fæstningsbyggeri. Efter fire år i Norge kalder genopbygningen af Viborg efter branden 1726 den sachsiske murer til Jyllands gamle hovedby, hvor han snart stifter familie og oparbejder en blomstrende virksomhed. Han bygger for borgmestre, rådmænd og landstingshørere, istandsætter domhuset, opbygger tugthuset og vedligeholder bisperesidensen. Over hele landsdelen bygger og ombygger han herregårde og kirker. Men den omfattende aktivitet, der krævede mange rejser og stort folkehold, og hvis indtjeningsmuligheder begrænsedes af nærgående licitationer, kastede ikke mere af sig, end at Hödrich i foråret 1745 søgte døden for egen hånd i Viborg Sønderø.

Selv om det unægteligt må vække læserens deltagelse, at den flittige mand så sig nødsaget til dette fortvivlede skridt, er det unægteligt samtidig det, vi kan takke for vor enestående viden om Hödrich. Fallentens og selvmorderens arkiv blev straks beslaglagt af landstinget, og derfor står det nu til vor rådighed.

Det gør heldigvis også et flertal af Hödrichs bygninger, og det er rigtigt sagt, at bybilledet i Viborg endnu præges af Hödrichs formsans. Ikke mindst gælder det den sydligste del af Sct. Mogensgade overfor domkirken med de gedigne toetages bygninger, han byggede for byens honoratiorens i en lidt tung og bred stil med store, opskalkede valmtag over udladende gesimser, der kræver plads om sig og vanskeligt indordner sig i et almindeligt gadebillede. Lad dette lidt landlige træk i Hödrichs arkitektur være hans særkende nok så meget som de gesimsformer, der hævdes at være sachsiske, men ikke umiddelbart ville lede tanken så langt af led, hvis man ikke kendte sagernes rette sammenhæng. Her gælder det, som altid hvor stilkriterier og »selvfølgelige« analogislutninger kommer ind i arkitekturvurdering, at kendsgerningerne let forvirrer.

Man har ofte heftet sig ved den påvirkning fra Tyskland af det 18. århundredes jyske bygningskunst, der menes formidlet ved indvandring af tyske håndværkere. Ikke mindst bybranden i Viborg skal i så henseende have betydet meget, da efter sigende 80 bygningshåndværkere fandt beskæftigelse i den udbrændte by »og tilførte den jyske barokarkitektur en væsentlig del af det præg af tysk kultur, der i svungne kvistgavle og løgformede kirkespir endnu gør sig gældende i Jylland« (K. Voss).

Det er imidlertid karakteristisk, at Hödrichs nok så betydelige kollega N. H. Riemanns herkomst er uvis, skønt netop han har fået tillagt æren af at tilføre jysk bygningskunst fremmedartede (sachsiske? østrigske?) elementer i form af vælske gavle og løgkuplede tårnspir. Lige så lidt kan det med fuld ret siges, at Viborg bys brand 1726 fik en »skelsættende betydning for bygningskunsten i hele Nørrejylland«, da Riemann overhovedet først kan påvises virksom fra 1738, og da

i Ribe, mens Hödrich allerede seks år før ildsvåden var brudt op fra hjemmet og længst befandt sig på dansk territorium, da der blev brug for hans særlige indsats i Viborg.

Hödrich brugte, så vidt vides, aldrig selv de svungne gavle, om end nok segmentfrontonen, og selvom han efterlod sig en tegning til nyt spir på Ribe domkirkes store tårn med ottekantet underdel og løgkuppel, behøver sammensætningen med det kvadratiske tårn ikke at forklares som »en normalløsning for udformning af kirketårne i Sachsen«. Også til Voldum kirke i Jylland havde Ernst Brandenburg 1698 valgt denne konstruktion. Ansatser til en sådan løsning lå der for så vidt allerede i Christian IV's slotsspir, der jo, som bekendt, blomstrede frodigt side om side med de vælske gavle.

Flemming Jerk

Ørslev Kloster. Studier vedrørende Ørslev Kloster, udgivet af styrelsen for komtesse Olga Sponnecks legat (Ørslev Klosters Stiftelse). Viborg 1975. Ill., 185 s. + et bilag. Kr. 50.

I maj 1974 vedtog styrelsen for komtesse Olga Sponnecks legat, at stiftelsen skulle festligeholde komtessens hundredårsdag ved at udgive et historisk skrift. Takket være historisk kyndige unge kræfters samarbejde og økonomisk støtte fra et par fonds samt en anonym gave blev målet nået. Olga Sponneck (1875–1964 og ejer af hovedbygningen 1934–64) var ikke den eneste kvinde, der i tidens løb havde taget sig af det tidligere nonnekloster, men som styrelsen udtaler: »Hun genrejste hovedbygningen af forfaldet«. Forfatteren og museumsmanden Peter Seeberg har s. 174–185 levende og interessant skildret Olga Sponneck som det særprægede og energiske menneske hun var, gavmild mod sogneboerne, men samtidig i besiddelse af »en gennemskolet økonomisk sans«. Hun var for egnens beboere »slotsfruen, der holdt sig indenfor sin rolles begrænsning og forsvarede den«. Seeberg kalder komtessens indsats for Ørslevklosters beståen »en spontan handling fra et vanskeligt erkendeligt, egenindigt hengivent menneske, der nåede at realisere det umulige. Her blev hun hjulpet af sin livslange skoling i uoprettelig ensomhed«. Såvidt digteren, mens museumsmanden Seeberg glæder sig over, at Dansk kulturhistorisk museumsforening i 1969 fik herregården stillet til rådighed for »et arbejdssted af en type, som komtessen selv havde forestillet sig«.

De største afsnit i bogen omhandler Ørslev Klosters bygnings- og landbrugshistorie. Hans Langballe og Rikke Agnete Olsen skildrer »Dele af Ørslev klosters middelalderlige bygningshistorie«. I august 1975 blev der omsider foretaget en egentlig bygningsarkæologisk undersøgelse, der også kastede lys over klosterindretningen i senmiddelalderen, da klostrene var stenhuse, mens de sandsynligvis oprindelig var træeller bindingsværksbygninger. En synsforretning fra

1585 omtaler stråttekte klosterbygninger med såvel mункesten som smukt tilhugne granitkvadre, antagelig fra nedlagte kirker. Af bygningshistorien efter 1584, da Frederik II mageskiftede Ørslevkloster (oftest skrevet i eet ord!) med en herregård ved Kolding, giver N. J. Israelsen en rigt illustreret fremstilling. Østfløjens loftsmalerier viser især antikke, men også kristelige motiver. Der er stadig usikre punkter i bygningshistorien, jfr. Hans Langballes opmålingsresultater (bilaget og tegningerne s. 24 og 37). – Om livet i nonneklostre i middelalderen fortæller Rikke Agnete Olsen, dog ikke specielt om Ørslevklosters beboere, for med Viborg Domkirkes brand 1726 gik brevkister med oplysninger bl.a. om klostrets ældste historie op i luer; man ved end ikke, hvilken orden det tilhørte. Men om et par priorinder og især deres verdslige handler, der ikke altid behagede viborgbispen, oplyses adskilligt. Kongen overtog efter reformationen klostergodset, mens lensmændene havde pligt til at underholde klosterjomfruerne. Den sidste af disse levede flere år efter Hans Lindenovs overtagelse af gård og gods og fik til sit underhold 2 gårde og 1 bol. – I »Reliktplanter omkring Ørslevkloster« fortæller Johan Lange om nytteplanter og lægeplanter, der i middelalderen eller senere voksede i klosterhaven; en del af dem optræder forvildet »som levende fortidsminder«.

Et hovedafsnit, »Ørslevkloster som landbrugsejendom efter 1584« (s. 46–136), skyldes Grete Rung og Peter la Cour Dragsbo (en Peter la Cour var forøvrigt for 200 år siden godsets forpagter). Der fortælles levende og nutidigt om *herregården Ø.*, »et af de småsamfund, der fandtes overalt i landet, og som tilsammen spillede en af hovedrollerne i landets historie og udvikling«. Her skildres såvel hovedbygningen som ladegården (med »økonomibygningerne«) og til en vis grad også bøndergodset, der bortsolgtes i begyndelsen af 1800-tallet. Man hører om hovedgårdsmarkerne (og hoveriet!), skoven og heden, om dyrkning og nyopdyrkning, om stuedrift og andet kvæghold, mejeribrug og havebrug. 1774 nævnes kartoffelavl (»patatos«), der senere skulle blive stærkt udbredt på egnen. Endnu mere véd etnologerne at fortælle om befolkningen: fæstebønderne, der gjorde hoveri, husmændene (»en gruppe i stadig vækst«, hvad talene fra 1765 og 1787 dog egentlig ikke viser), om ejere, forpagtere og »de ansatte«. Skiftende forpagtere nød godt af hoveriydelserne og tienden (kun kongetiende?). Det hedder, at »mukkede bønderne, henvistes de til herskabet« – ja vel, men herremanden kunne formentlig også tage bønderne i forsvær, hvis forpagteren »misbrugte« dem ved hoveriet. En brand 1749 viste, hvilken frygtelig fare tobaksrygning kunne medføre, når karle- eller røgterkammeret næsten var fyldt med halm og loftet var »hø til bæsterne«. Om avlsbygninger, arbejdsforhold og beboere kort efter 1900 giver tekst, tegninger og fotografier god oplysning. Knyttet til Ørslevkloster var foruden »hetskabet« (ejerfamilien) lærer (lærerinde), husjomfru, kokkepige, 1 à 2 stuepiger, 2 bryggerspiger, en mejerske, 5 malkepiger, en lille gåsepige m.fl. kvinde-

lige medhjælpere, de mandlige var forvalter, en kusk, 2 fodermestre, 6 arbejdsmænd eller daglejere, 2 tøm-rere (den ene polak), en tækkemand og en slagter. Flere af disse arbejdede også for egnens befolkning, men omvendt kunne en daglejer sige: »... vi har jo alle arbejdet på klostret på et eller andet tidspunkt«. I en periode kom der her, som på mange nordjyske herregårde, år efter år en del polakker som landarbejdere. Skelsættende var udstykningen til husmandsbrug i 1927. Der var i 1949 185 mennesker på de tidligere hovedgårdsjorder. I 1970 var de erhvervsaktive 64, hvoraf 24 selvstændige landbrugere og 24 havde andet erhverv; af disse var 15 lønarbejdere, men også administration og »liberale erhverv« gjorde sig gældende indenfor »Ørslevkloster ejerlav«. Tiderne skifter og menneskesamfund ændres –

Fridlev Skrubbeltang

Gunnar Jespersen: Hundrede års Herning-Spind. Udgivet i anledning af Herning Klædefabriks hundrede års jubilæum 1976. Poul Kristensens forlag, Herning. 181 s. ill., ordforklaring og kildehenvisninger.

Begyndelsen til Herning by var Herning Gade, som endnu udgør byens hovedgade. I hovedgaden lå tidligere en del af byens gamle fabriksvirksomheder, som nu er nedlagt eller udflyttet. I den del af gaden, som hedder Vestergade, ligger på den matrikel hvor den blev bygget i 1876, Herning Klædefabrik, et kompleks af bygninger, som i sig selv vidner om den udvikling byen og virksomheden har gennemgået.

Virksomheden blev grundlagt som uldspinderi og fra 1896 videreført som klædefabrik, fra 1916 under navnet Brd. Lunds fabrikker A/S, fra 1934 under navnet Herning Klædefabrik. Uldspinderier var tidligere anlagt i disse egne støttende sig til vandkraften, således Clasonsborg i 1841 og Skærbæk i 1856. Strikning af strømper, som var en indbringende binæring for bønderne, gav anledning dertil.

Smeden Poul Andersen, født i Davinde på Fyn i 1844, og desårsag kaldet Poul Fynbo, bragte den første dampmaskine til Herning og startede sammen med strømpevæver Hans Chr. Jensen i 1876 den kombinerede smedie og spindefabrik, der siden blev til Herning Klædefabrik.

Om industrialiseringens gennembrud på Herning-egnen og om fabrikkens udvikling gennem tiderne, skriver direktør Gunnar Jespersen i sin bog, »Hundrede års Herning-Spind«. Forfatteren giver en redelig og indforstået fremstilling af en udvikling, som han er nært forbundet med, og det lykkes ham i skildringen af Herning Klædefabriks udvikling at inddrage det samfund, som omgav denne udvikling. Bogen kan med udbytte læses af folk, der interesserer sig for denne epoke.

Ulla Thyrring

Videbækbogen. Videbæk by og sogns historie ved Valdemar Nørlund Christensen. Udgivet af Videbæk Kommune og Videbæk Borgerforening. Videbæk, 1974. Ill., 323 s., Kr. 55, indb. kr. 75.

[Hans P. Andersen, Dejbjerg Hansen, H. A. Hansen, Ingv. A. Nielsen, Jens P. Nielsen, Hans Pedersen, A. H. Winther]: *Træk fra Vilslev og Hunderup sogns historie*. U.s., 1974. Ill., 184 s., kr. 36,50.

Tagge Winther: Lemming sogn. En historisk, geologisk og kulturgeografisk beskrivelse af Lemming sogn. Eget forlag. Viborg, 1974. Ill., 147 s., kr. 40.

Anders Fiil: Vorning sogn. En historisk og topografisk beskrivelse. Udgivet af Vorning og Omegns Sparekasse. Carlo Mortensens Forlag. Viborg, 1973. Ill., 191 s., kr. 30.

Jens Vejen Larsen: Brogede blade af Aaskov kommunes historie. Med enkelte udsnit fra nabosognet Arnborg. Udgivet af Aaskov Kommune, 1974. 55 s., kr. 10.

Dette udvalg af vest- og midtjyske sognehistorier kan ved første øjekast se uensartet ud. I den ene ende findes bogen om Lemming i nydeligt, men beskedent kontor-offset, i den anden Videbækbogen i stort format med mere end 300 gennemillustrerede sider, trykt på glittet papir. Bag de ydre forskelle aftegner der sig imidlertid nogle indre fællestræk. Det er som om lokalhistoriske amatørarbejder – for sådanne er der nemlig tale om i alle 5 tilfælde – retter sig ind efter et fælles grundskema, skønt et sådant formodentlig aldrig er blevet formuleret.

Der vil i det følgende på grundlag af de her foreliggende bøger og i tilslutning til en artikel i dette tidskrifts foregående hæfte (s. 507–15) blive gjort et forsøg på at bestemme dette grundskema lidt nærmere. Det vil medføre, at den egentlige detailomtale af de enkelte bøger må lades tilbage. Som det også vil fremgå af det følgende, er der, så vidt det kan ses, tale om pålidelige og fyldige sognebøger. Sine steder kan de være noget ujævne og spredte – det gælder især bogen om Aaskov og Vilslev-Hunderup bogen. Den sidste skæmmes ydermere af en usikker redaktion, idet både gentagelser og, hvad værre er, spredning af sammenhørende oplysninger over flere kapitler til tider stiller læseren på prøve. Det er synd, da bogen i andre henseender er vellykket.

Mest professionel er Vorning-bogen, skrevet af lærer Anders Fiil. Den er klar og overskuelig og har desuden et henvisningsapparat, hvad man ellers må savne. Desværre mangler både denne og de andre bøger registre. Sådanne ville ellers lette tilegnelsen af de med navnestof belastede sider.

Det er ikke de professionelle historikers opfattelse af, hvordan sognehistorier skal skrives, der som en stiltiende forudsætning ligger bag og styrer amatørhistorikerne. Ganske vist er der fra professionel side gentagne gange givet vejledninger i, hvordan man bør skrive lokalhistorie (se Johan Hvidtfeldt, *Håndbog for danske lokalhistorikere*, 1952–56, ss. 1–118 med henvisninger til forgængere), men af disse råd og anvisninger er det kun det rent tekniske, der mere eller mindre respekteres. På andre punkter vil en eventuel indflydelse vist være svær at spore.

Hvor faghistorikeren ud fra sine forudsætninger tilstræber og anbefaler historiske fremstillinger, formet over klart afgrænsede problemstillinger, der går amatørhistorikeren andre veje. Grundlæggende synes han at anse det som sin opgave at katalogisere. At katalogisere er også at ordne og forme, men på en anden måde end den moderne, faguddannede historikers. I stedet for at lade de såkaldte historiske kendsgerninger belyse bestemte problemstillinger, samles de her omkring genstande. Som det i et museums-katalog sker omkring de enkelte udstillingsgenstande, således sker det i det lokalhistoriske amatørarbejde omkring hver enkelt gård, fabrik eller person.

Det er også karakteristisk for faghistorikerens arbejdsmåde, at kilderne sorteres, og at oplysninger, som ikke nærmere belyser det undersøgte problem, skydes ud; faghistorikeren står til stadighed med et relevansproblem. Heroverfor er det et særkende for amatørhistorikeren, at han så vidt muligt medtager alt, hvad der vides. Han har ikke noget relevansproblem, da han skriver for et lokalt publikum og kan påregne en umiddelbar interesse for sit emne. Man vil derfor i de her behandlede bøger finde de mest forbløffende oplysninger. F.eks. at Borgerforeningen i Videbæk i 1919 gav 25 kr. til idrætsforeningen som leje af sportsplads, eller at den samme forening 3 år senere købte en svane til byens svanedam (s. 198). Intet skal overlades til glemslens mørke.

Fremdeles er det et gennemgående træk, som nøje hænger sammen med den måde, hvorpå opgaven i øvrigt løses, at der ikke konkluderes i lokalhistoriske amatørarbejder. De holder op, som alting holder op, rundes måske af med et vers, som Lemming-bogen. Konklusionen, der samler trådene, er uundværlig i en faghistorikers fremstilling, men ikke i et arbejde, som organiseres mere eller mindre som et katalog. Man vil både i de nærværende fremstillinger og i mange andre gå forgæves efter sammenfattende betragtninger over f.eks. landdistrikternes ændrede vilkår gennem århundrederne, om det indbyrdes forhold mellem lokalsamfundenes grupper, om forholdene mellem periferi, repræsenteret af de små samfund, og centrum, repræsenteret af amtsmyndighederne og især

regeringen og hovedstaden. Man finder masser af materiale til disse spørgsmål, men ingen forsøg på at besvare dem. Forfatterne er ude i et andet ærinde.

Blandt de genstande, omkring hvilke kendsgerningerne grupperes, kommer naturligt nok for landsogne i første række gårdene. En gennemgang af ejendommene, matrikelnummer for matrikelnummer, med lister over ejere, og fæstere, hvis der gås tilbage i tiden, er et tilbagevendende træk ved de her omhandlede bøger. Det kan gøres med større eller mindre omhu – hvor der som i bogen om Vorning sogn gås helt tilbage til de to matrikler fra det 17. årh.'s sidste halvdel, har det forudsat vidtløftige studier. Gårdhistorierne udgør da også op mod halvdelen af bogens knap 200 sider. Karakteristisk er det, at hver enkelt gård følges for sig; på denne måde får egnens beboere for ikke at tale om de enkelte ejendomme besiddere en mængde oplysninger, som må give anledning til at se på gårdene med nye øjne. Men landbosamfundets udvikling, der bl.a. sker i samspillet mellem de til enhver tid levende godsejere, husmænd og gårdmænd, tabes helt eller delvis af syne.

Foruden afsnittet om gårdene er skolevæsenet med kortbiografier af lærerne og kirken med karakteristika af hver af kaldets indehavere faste rubrikker. Efter omstændighederne vil man desuden finde oplysninger om fattigvæsenet, kommunalbestyrelsen, originaler og andre ejendommelige skikkelser. Afsnit om egnens geologiske struktur (bogen om Lemming sogn indeholder her en interessant redegørelse) og om landskabet og sognet i oldtiden forekommer. I Videbækbogen, som til tider er overvældende grundig, gives der besked om dyrlæger, kroholdere, apotekere, trikotagehandlere, fabrikker m.m. Intet er glemt, det skulle da lige være ydmyge eksistenser som tjenestekarle og piger på gårdene, arbejderne i fabrikkerne og medhjælperne i butikkerne. Dem mærker man ikke meget til. Og dog har de, i hvert fald sine steder, været de fleste.

Mens drivkræfterne bag den faglige historieskrivning må antages at være en stræben efter at opnå videnskabelig erkendelse af fortiden, ofte kombineret med ønsket om at opnå et levebrød og fastholde en position i den videnskabelige verden, så ligger andre motiver bag amatørhistorikernes arbejde. For dem må det først og fremmest være interesse for egnen og sognet, der driver værket og retfærdiggør de ofrelser, som det kræver at skrive disse bøger. Publikum er heller ikke det samme: For faghistorikeren vil det i almindelighed være fagfæller og den videnskabeligt interesserede offentlighed; for amatørhistorikeren er det først og fremmest egnens og sognets nuværende og fremtidige beboere, der skrives for. Det er dem, der køber bøgerne, og det er også dem, der ofte forinden har bidraget både ved materialeindsamlingen og finansieringen. Det er på forespørgsel blevet oplyst, at der til Videbækbogen er ydet et kontant tilskud på 19.000 kr., dels fra offentlige midler, dels fra byens pengeinstitutter; Vilslev-Hunderup bogen er støttet med knap 10.000 kr., hvoraf ca. halvdelen fra offentlige kasser; Lemming-bogen er støttet med

godt 3.000 kr. af lokale midler og de to sidste i rækken er udgivet hhv. af den stedlige sparekasse og på offentlig foranstaltning.

Derfor er det både vigtigt og rimeligt, at bøgerne skrives, så de lokale beboere kan have gavn og fornøjelse af dem. Hvis den anvendte form bevirker, at dette mål kan opfyldes, da er det af underordnet betydning, at den katalogiserende form og til tider aldeles overvældende detailrigdom irriterer fagmanden, der vil have stoffet skåret på en anden måde, og som ikke har den umiddelbare, antikvariske interesse for emnet, der kendetegner den lokalkendte. Meget af den kritik, som i årenes løb fra faghistorisk side er rettet mod den amatørhistoriske historieskrivning, anser jeg følgelig for ubeføjet.

Når jeg ikke vil slutte uden også at have givet udtryk for en vis betænkelighed ved de bøger, som her omtales, er det altså ikke, fordi de er uvidenskabelige, eller fordi de udensyns læsere trættes med et bombardement af oplysninger, som kun kan interessere stedkendte. Min indvending er en anden, nemlig at der synes at være en tendens til at vige udenom den indensognske selvbesindelse, som et historisk arbejde, skrevet af sognets beboere og for sognets beboere kunne give anledning til. Jeg har ovenfor sagt, at alt hvad der vides er medtaget i bøgerne, men burde have tilføjet: Forsåvidt det ikke er noget, forfatterne mener, bør skjules. Jeg kender ikke nøjere nogen af de sogne og kommuner, som beskrives i de her omtalte bøger, men jeg kender andre og er selv opvokset i et vestjysk landsogn. Ud fra dette og ud fra almindelige erfaringer kan der ikke være tvivl om, at forfatterne skubber næsten alt, hvad man kunne betegne som livets skyggesider, bort for bagefter at dække det under bjerge af oplysninger.

Hvorfor fortælles det ikke, hvordan forholdene var på gårdene? Hvor store var egentlig karlekamrene, og hvad fik tjenestefolk i løn? Hvad med pigerne, hvem var de, hvor blev de af? Var livet i skolerne så harmonisk, som det ser ud på det årlige skolebillede? Hvordan var forholdet mellem husmænd og gårdmænd, mellem mænd og kvinder? Har det eneste uharmoniske virkelig været, hvad der findes i afsnittene om de lokale særlinge? I Videbækbogen hører vi meget om de forskellige åndelige retninger som mødtes på egnen – men brødes de ikke? Hvor er den forbitrede kamp mellem retningerne, klasserne og grupperne, som til tider har splittet disse små samfund og gjort dem trange og hårde for mange? Disse forhold, som forfatterne sikkert kender ud og ind, er – næsten paradoksalt – begravet under talløse andre kendsgerninger med Vilslev-Hunderup bogen som en delvis undtagelse.

Hvorfor man så konsekvent holder skyggesiderne væk fra bøgerne, kan der kun gisnes om. En del af forklaringen kan være, at det gennemgående er sognenes bedre folk, embedsmændene (præster, lærere) og de agtede gårdmænd, som skriver. En anden blufærdighed; man tager søndagstøjet på, når man skriver historie og ser bort fra det, som »ikke er værd at huske på«. En tredje, at den katalogiserende fremstil-

lingsform i sig selv er harmoniserende og leder opmærksomheden bort fra det konfliktprægede forhold mellem mennesker.

Hvad grunden end er, er det i hvert fald sikkert, at man ved at forbigå det ubehagelige for en stor del afskærer lokalbefolkningerne fra det, som de også har krav på at få med en sognebog, nemlig en lejlighed til på et vederhæftigt grundlag at overveje, hvad de har og hvad de har haft, hvad der i fortiden var værdifuldt og hvad der ikke er værd at holde fast på. Dermed ville der blive åbnet en mulighed for at diskutere nutidens og fremtidens valg på baggrund af det passerede. En god og ærlig hukommelse, der omfatter både en svunden tids lidelse og fremgang vil kun fremme den respekt og ansvarfølelse for hjemegnen og dens beboere, som sognebøgerne selv er et resultat af, og som både lokalsamfundene og landet som helhed ikke kan undvære.

Thorhild Kjærgaard

Jens Møller Gregersen: Oxholm, tidligere Ø kloster. Historiske strejftog fra egne i Øster Hanherred (2). Udgivet af Brovst kommune. Brovst, [1974]. Ill., 156 s., kr. 46.

I den ca. 160 sider lange bog behandles Ø Kloster, fra det 16. årh.'s slutning kaldet Oxholm, gennem 800 år. De første 60 sider omhandler perioden fra stedets grundlæggelse som et nonnekloster af benediktinerordenen omk. år 1175 til Reformationen i 1536. Tiden efter 1536, der via kronen bragte klosteret og dets gods i private hænder, behandles i de næstfølgende kapitler. Efter en omtale af godsets forskellige ejere op til i dag aftrykkes en række dokumenter vedrørende godsdriften, især fra nyere tid. Man finder bl.a. en hoveriforening, indgået d. 9. aug. 1792 mellem herskabet på Oxholm og godsets hoveribønder, uddrag af Oxholms jordebøger og annoncer fra det 18. og 19. årh. om salg eller bortforpagtning af godset, fundet i Ålborgbladet *Jydske Efterretninger*.

I en opsamlingsgruppe mod slutningen trykkes, som det bedste i bogen, en fint tegnet skildring af hyrdedrengelivet i det nordenfjordske omk. 1910, set med en af drengene, nemlig Jens Møller Gregersens øjne.

Ca. 3/4 af bogen er gengivelser af kilder til klosterets og godsets historie, der tildels har været trykt tidligere. Dette er ikke nødvendigvis den bedste måde at skrive kloster- og godshistorie på, men bortset derfra må det i det mindste forlanges, at de aftrykte kilder gengives rimeligt korrekt. Tør man dømmе efter nogle stikprøver, synes dette imidlertid ikke at være tilfældet. Citater fra *Kancelliets Brevbøger* (der i øvrigt gengiver skrivelser i sammendrag, ikke i deres fulde ordlyd, som bogen angiver) er således vilkårligt ændrede; gengivelsen af gravskrifterne fra klosterkirken er forvansket i en grad, som gør dem uforståelige. Findes der henvisninger, er de i reglen unøjagtige og uklare.

Bogen er udkommet posthumt, og selv om det i et efterskrift oplyses, at manuskriptet, samt endnu et om Brovst, lå færdigt ved forfatterens død, kan man dog ikke vide, hvad resultatet ville være blevet, hvis han selv havde kunnet føre sit skrift gennem trykken. Det er derfor ikke stedet at kritisere, men i den almindelige interesse må det siges, at værdien af nærværende bog er begrænset. I særdeleshed bør den for det ældre stofs vedkommende ikke anvendes, da den der betegner et klart tilbageskridt i forhold til sognepræsten på Øland, Andreas Barfods gamle, men grundlæggende arbejde om Ølands og Oxholms historie (*Jydske Samlinger*, 2. rk., III, 1891-93, ss. 26-70) samt hvad der findes i alment tilgængelige opslagsværker som *Trap Danmark* og *Danske Slotte og Herregaarde*.

Thorhild Kjærgaard

Villads Villadsen: Ribe domkirke. Et motiv i dansk guldalderkunst. Historisk samfund for Ribe amt. 1974. 64 sider, 25 ill., 30 kr.

Ud fra den kendsgerning at bogen handler om Ribe domkirke føles det naturligt, at det er amtets historiske samfund, der står som udgiver, og man må glæde sig over, at samfundet påtog sig opgaven. Forfatterens udmærkede behandling af en serie »arkitekturportrætter« fra dansk malerkunsts guldalder og et samtidigt restaureringsprojekt, begge dele med Ribe domkirke som emne, rækker nemlig langt ud over det lokale plan såvel med hensyn til malerkunst som bygningsrestaurering. Derfor må man også påskønne, at »Foreningen til gamle bygningers bevaring« har taget initiativet til at skaffe sine medlemmer bogen og sikret den en større læserkreds. – Domkirken blev kendt af den københavnske offentlighed ind under jul 1836, da »Kunstforeningen i Kjøbenhavn« udstillede den 28-årige maler Jørgen Roeds smukke interiør af kirken, nogle dage senere fulgt af den fem år yngre arkitekt Theophilus Hansens blyantsskitser, opmålinger og perspektiver af samme. Roeds interesse for Ribe skyldtes en prisopgave i arkitekturmaleri, stillet af kunstforeningen: »Fremstilling af det Ydre eller det Indre af Domkirken i Ribe som en af de i arkitektonisk Henseende mest udmærkede Bygninger i Danmark fra Middelalderen«. Opgaven var stillet af kunsthistorieprofessor N. L. Høyen, der under indtryk af den i Tyskland voksende interesse for gamle monumenter blev helt bestemmende for danske kunstneres »opdagelse af skønheden i middelalderens arkitektur«.

Med støtte i forskelligt kildemateriale, heriblandt breve fra Roed til kæresteren Emilie Kruse, udkrystalliserer forfatteren på spændende vis stoffet i nogle småkapitler, der skildrer de to kunstneres fremadskridende arbejde med kirken. Man følger Roeds arbejder til prisopgaven og præsenteres tillige for hans fire (måske kun tre?) motivmæssigt ens eksteriører samt nogle hastige skitser af ripensere. Blandt

Hansens arbejder er det interessant at studere to korrekte perspektiver, anskuet fra de samme vinkler som Roeds in- og eksteriør. Skildringen er hos begge omhyggelig, ja næsten pedantisk i selv de mindste detaljer. Derfor er det så meget mere påfaldende, at begges interiører på eet område viser noget andet, end kunstnerne kunne se: nemlig kirkerummet som det ville tage sig ud, hvis man fjernede det skrumlede orgelpulpitur, som dengang lukkede for indblik i tværskib og kor. – Billederne blev på den måde en art restaureringsoplæg, selvom hensigten var at berette om det middelalderlige kirkerum. I hvert fald må de have tjent til at åbne øjnene på folk, som kendte kirken. Helt overraskende for Hansen modtog han i jan. 1837 en opfordring fra ribebispen til at udarbejde et restaureringsforslag. Tilskyndet af forskellige tog han udfordringen op og skabte et kunstnerisk projekt, som samtidig var baseret på arkæologisk og stilhistorisk forskning. Han gik ind for at fjerne senere tilkomne afsnit som de ydre sideskibe og rekonstruere det forsvundne Mariatårn på de af ham udgravede fundamenter. Datidens uklare fornemmelser for stilarter er antagelig årsag til, at det store Borgertårn opfattedes som oprindeligt, og det lod sig da også let indpasse i den tyskspirerede nygotiske dragt, som Hansen iklædte kirkens ydre. (Man kunne have trukket en linje til den »rabbiat romanske« restaurator H. B. Storck, der i sit 40 år yngre projekt også kunne gøre brug af dette gotiske tårn!). Hansens forslag blev ikke realiseret (og det vil ingen begræde), men som »det første forsøg på at virkeliggøre et ideal om den danske domkirke« har det fortjent forfatterens interesse og – må man håbe – en snarlig behandling som led i 1800'ernes restaureringshistorie. – Et eneste lille hjertesuk »gælder klicheerne, der ikke yder billedmaterialet retfærdighed og især er gået ud over Th. Hansens smukt farvelagte projekt.

Elna Møller

Åbenrå Bys Historie I–III (1961–74). Udgivet af »Historisk Samfund for Sønderjylland«. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Bd. 1, 1961, 260 s. ill., kr. 30.00, bd. 2, 1969, 248 s. ill., kr. 50.00, bd. 3, 1974, 297 s. ill., kr. 80.00.

Til rækken af sønderjyske byhistorier følger sig nu det 3-bindts værk om Åbenrå, som er udgivet af »Historisk Samfund for Sønderjylland« med støtte fra Åbenrå byråd og »Dansk Kultursamfund«. Værket har været et godt stykke tid undervejs – 1. bind, der omfatter tiden frem til 1720, udsendtes 1961, 2. bind, der går frem til 1864, udkom i 1969, og 3. bind, der slutter med befrielsen 1945, kom i 1974. De to redaktører har hver bidraget med et afsnit, Peter Kr. Iversen om 1523–1660 og Johan Hvidtfeldt om besættelsestiden. H. V. Gregersen har behandlet middelalderen, tiden

1660–1720 og perioden 1814–1848. De øvrige forfattere er H. H. Worsøe, der har skildret perioden 1720–1814 (med benyttelse af H. Heilesens forarbejder) og tiden 1848–64 og i 3. bind den tyske periode fra 1864 til genforeningen samt Gottlieb Japsen, der har skrevet om tiden mellem 1. og 2. verdenskrig. Alle er gået grundigt til værks, og resultatet er da også blevet en god og ret indgående redegørelse for byens udvikling under skiftende forhold.

Åbenrå hører til de mange »strandkøbinger«, der opstod i Valdemarstiden. Formentlig fik havnepladsen Åbenrå købstadrettigheder kort efter 1200. Navnet viser iøvrigt, at havnepladsen var vokset op i tilknytning til en landsby, der i Kong Valdemars Jordebog (1231) kaldes Opnør, der kommer af opæn, d.v.s. åben, og substantivet ør(øre), som kendes fra mange andre navne. Denne landsby forsvandt i den følgende tid, men navnet kom til at indgå i Åbenrå, der i byens stadsret, skrån fra 1335, kaldes Opneraa, d.v.s. Opnør ved å. I den plattyske oversættelse af skrån (beg. af 1400-tallet) kaldes byen Oppenraa og Oppenra. Senere optræder formerne Apenraa og Apenra. Apenrade findes i tyske kilder fra begyndelsen af 1500-tallet, og denne navneform blev dominerende frem til 1848 og officielt navn fra 1864 til 1920. H. V. Gregersen behandler spørgsmålet om Opnørs beliggenhed udførligt og tager afstand fra stednavneudvalgets påstand om, at Opnør har ligget på Jørgensgårds jorder. Han anser det for sandsynligst, at landsbyen har ligget midt på bybakken og har svaret til det nuværende Åbenrå kirkesogn.

På grund af det meget beskedne kildemateriale er det en vanskelig opgave at skildre Åbenrås historie i middelalderen. Fremstillingen bygger på formodninger og slutninger ud fra, hvad man ved om udviklingen i andre byer. Denne opgave er løst med megen skønsomhed, og visse kendsgerninger lader sig fastslå. Den ældste gode kilde er Åbenrå bys skrån, udstedt af hertug Valdemar 1. maj 1335. Den indeholder en række privilegier, som måske går tilbage til Valdemar Sejrs tid. Vigtigt er det, at byen får sikret grænsningsrettigheder på de tilstødende landsbyers overdrev – det var afgørende for byens trivsel, da den ikke modsat andre købstæder havde nogen bymark. En række af skrånens bestemmelser omhandler bystyret og retsplejen (bytinget) i lighed med de stadsretter, en række sønderjyske byer fik i 13. årh. Åbenrås skrån synes dog ikke at være påvirket af disse. Sproget er latin, men interessant er det, at der i de latinske sætninger indgår danske ord, hvad der vidner om, at dansk var folkesproget i middelalderen. Senere udfærdigedes en plattysk udgave af skrån, en følge af, at landets øvrighedssprog nu var plattysk, og at en del tyske indvandrere slog sig ned i byen som købmænd og håndværkere.

Hovedkirken, Skt. Nikolai kirke, er i sin oprindelige skikkelse fra midten af 1200-tallet, og navnet viser jo hen til søfarten. Nogen stor by blev Åbenrå ikke – o. 1500 antages indbyggertallet at have været ca. 600. Rimeligvis var byen på den tid den mindste af de sønderjyske købstæder. Det mener i hvert fald forfat-

teren af det næste afsnit, der skildrer tiden 1523–1660. Åbenrå var i 1660 ligesom i 1523 en forarmet by med en befolkning, svækket af sygdom og nedsunken i nød og fattigdom, skriver forfatteren. Medvirkende hertil var krigen, men tillige pestsygdomme og navnlig en række brande, værst 1576 og 1610.

Det ret righoldige kildemateriale (byregnskaber, tingbøger o.a.) gør det muligt for denne tids vedkommende at belyse bystyret og retsplejen udførligt og med mange enkeltheder, bl.a. om personer (borgmestre o.a.). Mere udførligt lader det sig nu også gøre at skildre byens erhvervsliv: handelen, den endnu beskedne søfart, de mange slags håndværk samt landbruget, der stadig havde stor betydning. Også m.h.t. kirke- og skoleforhold er kildematerialet ret fyldigt. Efter reformationen organiseredes et skolevæsen, en latinskole af beskedent størrelse og en borgerskole (for drenge). Undervisningssproget var plattysk, indtil det efter 1600 afløstes af højtysk.

Indbyggertallet steg til ca. 1750 omkring 1640, men krigen og pest reducerede atter tallet, så at der i 1660'erne kun var ca. 1200 indbyggere. Tilvæksten medførte, at der blev bygget mange nye huse, og bulhuse afløstes efterhånden af bindingsværk med gavlen ud imod gaden. Af Brundlund slot i byens udkant, hvor amtmanden boede, gives en udførlig skildring, ledsaget af gode illustrationer.

Navnlig skatteregistrene kan vise, at hovedparten af skatteyderne var af dansk oprindelse. Det tyske islæt i befolkningen synes indtil 1600 at have været ringe.

I tiden 1660–1720 begynder en ny epoke for Åbenrå. Det fyldige kildemateriale gør, at der kan tegnes et ret udførligt billede af udviklingen. Først skildres nyordningen af bystyret og retsvæsenet. Det gamle byting blev afskaffet – retssager skulle nu afgøres af rådstueretten. Ved siden af borgmester og råd oprettedes et deputeretkollegium på 8 mand, der især skulle tage sig af skatteforholdene. Så følger en levende redegørelse for de kirkelige forhold (især præsterne), et afsnit, der nok burde have været placeret senere i fremstillingen. Lidt påklippet kommer efter en omtale af de sidste store brandkatastrofer, bl.a. 1707, nogle få bemærkninger om fattigdommen, der – som det siges – havde et sikkert tag i store dele af befolkningen. Det havde været interessant at få lidt mere at vide om dette emne. Nu følger så det længe ventede afsnit om byens næringsliv. Af størst interesse er her opsvinget for skibsfarten. Hidtil havde adskillige Åbenråskippere sejlet for Flensborgske købmænd. Nu kom Åbenrås skippere til at drage nytte af samarbejdet mellem den gottorpske hertug og Sverige. Fra de baltiske lande og fra selve Sverige hentede skibene en lang række varer, især træprodukter, der kunne afsættes i Åbenrås opland. I 1690'erne begyndte skippere fra Åbenrå også at sejle nord om Norge til den russiske ishavskyst og snart også til Frankrig og England. Handelsflåden udvidedes betydeligt, og skipperne frigjorde sig fra forbindelsen med de flensborgske købmænd. Men situationen

ændrede sig som følge af krigsbegivenhederne. 1713 blev et vendepunkt, og skibsfarten gik foreløbig til grunde. 2. del af værket indledes med en bred redegørelse for bystyret og retsforholdene i hele perioden 1720–1814, og næste afsnit omhandler ligeledes udførligt kirke-, skole- og fattigvæsen. Kirkesproget var tysk – det holdt borgerskabet fast ved – men andenpræsten, diakonen, holdt froprædikener på dansk, beregnet for tjenestefolk og andre jævne folk. Der var et nøje samarbejde mellem kirke og skole. Latinskolen (nedlagt 1807) havde kantoren som rektor, og skrive- og regneskolen, den egentlige borgerskole, lededes af degnen. 1742 oprettedes en fattigskole, der stod under præsternes tilsyn. O. 1800 har sandsynligvis kun ca. halvdelen af børnene i byen gået i skole, og undervisningens standard var ringe. I 1807 reformeredes skolevæsenet, idet skolepligt indførtes, en fælles byskole oprettedes, bestående af to elementærskoler og tre højere klasser, skolepengene bortfaldt, og piger, der hidtil havde været henvist til private småskoler, fik adgang til skolerne på lige fod med drenge. Undervisningssproget var stadig tysk, men ønsket om timer i dansk opfyldtes i beskedent omfang. Om fattigvæsenet, der reorganiseredes 1737, følger nu en i forhold til de foregående udførlige afsnit ikke videre fyldig redegørelse.

Resten af skildringen af perioden 1721–1814 er samlet under »Byens befolkning« (s. 73–130), en lidt misvisende overskrift, da en væsentlig del omhandler næringslivet. Indledningsvis gives nogle oplysninger om folketallet (1721: ca. 1250, 1803: 2834). Det ville nok have været rimeligt, om dette stykke var blevet anbragt i begyndelsen af 2. del. Her – som også andre steder i værket – virker dispositionen noget tilfældig. Ind imellem en omtale af byens forskellige erhverv kommer langt om længe en skildring af skibsfarten, om hvilken det gang på gang blev sagt, at den så at sige var byens sjæl. Opsvinget begyndte i 1730'erne, og højdepunktet passeredes o. 1750, da ialt 115 skibe hørte hjemme i Åbenrå, men selvom antallet atter daledede en del, vedblev skibsfarten at have afgørende betydning helt frem til 1807, da krigen førte til tabet af de fleste skibe. De mindre skibe gik i pendulfart mellem hjembyen og forskellige danske, svenske og nordtyske havne, de større skibe sejlede til Stockholm eller til England, Frankrig og Norge, senere til Portugal og Middelhavet. Byens havneforhold (skibbroen) forbedredes i periodens løb. Derimod var det kun ret få af de mange fartøjer, der blev bygget i Åbenrå – de fleste blev købt, bl.a. i Lübeck eller Neustadt.

Efter afsnittet »Byens befolkning«, der som sagt især beskæftiger sig med erhvervslivet, virker det lidt ejendommeligt, at næste afsnit har overskriften »By og befolkning«. Det drejer sig om forskellige emner, først den ikke ubetydelige byggeaktivitet, som fandt sted i 18. årh. (en stor del af de private bygninger, der den dag i dag præger Åbenrå, er bygget i denne tid). I det følgende er samlet nogle oplysninger om sundhedsforholdene og om de store, kostbare vejanlæg, der bragte byen i bedre forbindelse med omverdenen. Afsnittet hopper stadig fra det ene emne til det

andet uden videre sammenhæng. Efter en kort omtale af forskellige fyrstebesøg i århundredets løb kommer nogle citater af rejsende, der har besøgt byen omkring 1800 – interessante beskrivelser, men igen undrer man sig over placeringen – og sidst kommer så nogle enkeltheder om, hvordan man i Åbenrå mærkede krigen 1801 og 1807–14. De viser et udpræget patriotisk sindelag overfor monarkiet.

Efter krigsårene var byen præget af fattigdom. Det viste sig bl.a. ved den mængde tiggere, der plagede (omkring 1820 op til 300–400 omstrefere). Der kom relativt hurtigt en bedring i den økonomiske situation, allerede i 1820'erne. Størst betydning har den stærke fremgang for skibsfarten. Åbenrås fragtskibsflåde var så tidligt som 1824 af samme omfang som før krigen, og 1838 var Åbenrå næst efter Flensborg den største søfartsby i hertugdømmene. Forklaringen er, at de åbenråske redere havde et nøje samarbejde med de store handelshuse i Hamborg, for hvem de åbenråske skipperne drog på landfart, især til Latinamerika. I 1840'erne begyndte også Kina-farten, der fik stigende betydning i de følgende årtier. En stor del af skibene byggedes på værfter i Åbenrå – det skaffede arbejde til mange skibsbyggere og til adskillige håndværkere. Folketallet voksede til godt 4000 i 1845 (1803: 2834).

Efter omtalen af den økonomiske udvikling følger nu et afsnit, der omhandler forholdene frem til 1848 og indeholder navnlig en ret udførlig fremstilling af skolevæsenets udvikling. Byen fik med skoleordningen af 1807 som den første af hertugdømmernes byer et velordnet skolevæsen, som der gøres nærmere rede for i dette afsnit. Her må det være nok at nævne, at skolesproget vedblev at være tysk frem til 1848, omend de øverste klasser havde nogle timer i dansk. Dette forhold skyldtes især den indflydelse, kirken havde på skolevæsenet. Der gives en ret udførlig omtale af de to tysksprægede og tysksindede hovedpræster i denne periode, Peter Paulsen 1811–1837 og Johs. Andreas Rehhoff fra 1837.

Efter indvielsen af det nye rådhus i oktbr. 1830, en stor begivenhed for den mangeårige, alt i alt loyale borgmester Bendix Schow, begyndte en tid, hvor først politiske og fra omkring 1840 nationale modsætninger gjorde sig gældende. I et blad, udgivet af Hans Kopperholdt siden 1825, »Allgemeines Wochenblatt«, blev Uwe Lornsens skrift fra 1830 omtalt i flere artikler med stærk tilslutning, men bagefter måtte redaktøren beklage at have handlet overilet for at undgå videre tiltale. Men det liberale røre fortsatte også i Åbenrå i løbet af 1830'erne. Interessantest er det måske, at den førnævnte Kopperholdt 1839 mistede sit privilegium til at udgive »Allgemeines Wochenblatt«, fordi han var gået for vidt med sine skrivelser. Samme år fik den vanføre, højtbehandlede urmager Frederik Fischer efter borgmesterens anbefaling kancelliets og kongens tilladelse til at udsende et ugeblad. Hermed kom de nationale modsætninger fra nu af i forgrunden. De første numre hed »Apenrader Wochenblatt«, men fra 1. april 1840 kastede Fischer handsken, som det siges, og udsendte bladet

på dansk med titlen »Kongelig privilegerede Ugeblad for Aabenraa«. På grund af protester mod navnet Aabenraa fandt Fischer det klogest fra 1841 at bruge navnet »Apenrader Ugeblad«. Behandlingen af den efterhånden ret skarpe nationale modsætning i byen, er ret kortfattet og indeholder i og for sig ikke noget nyt – hele dette spørgsmål er jo blevet indgående belyst af G. Japsen i hans bog om den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850, (1961).

Under treårskrigen 1848–50 skiftede magtforholdene flere gange, men i septbr. 1850 fik byen en dansk borgmester, der dygtigt ledede byens anliggender i de næste 14 år. Dansk blev det officielle sprog, fra 1852 også retssprog, mens det voldte besvær at få navnet ændret fra Apenrade til Aabenraa. Byens indbyggertal voksede i denne tid, især på grund af indvandring nordfra (1845–1855 fra 4086 til 4920 og i det flg. tiår til 5133). Det medførte bl.a., at man omsider fik Slotsgadeområdet indlemmet i byen, et problem, der længe havde været vanskeligheder med. Af andre reformer nævnes udtørringen af »Kilen« og en forbedring af vandforsyningen samt indførelse af gasbelysning i 1863. En sidebane fra byen til Rødekro blev bekendtgjort 1862. Chausséen Flensborg-Åbenrå var fuldennt allerede 1847, fortsættelsen til Haderslev blev færdig i 1853. Skibsfarten gik tilbage på grund af treårskrigen, men ved periodens slutning var Åbenrå blevet Slesvigs største skibsfartsby med flere skibe på over 100 kommercelæster end Flensborg, Sønderborg og Haderslev tilsammen, og de fleste af skibene var bygget i Åbenrå og ejedes af åbenråske parthavere.

De nationale modsætninger dæmpedes noget – nu var det jo det danske element i byen, der dominerede. Byens eneste avis var fra 1850 Fischers »Freia« (»Apenrader Wochenblatt« var blevet beslaglagt i 1850). Fischer opgav redaktionen i 1859, men andre fortsatte udgivelsen. Værkets 2. del slutter med en ret kort skildring af udviklingen i byen under krigen 1864, da fortyskningen satte ind. Udgivelsen af »Freia« ophørte – i stedet kom i maj 1864 et tysksproget, slesvigholstensk sindet blad, der hed »Apenrader Nachrichten«. Man savner en samlet redegørelse for pressens forhold både i 18., 19. og 20. årh. Som værket nu er disponeret, skal man gå på jagt rundt om, hvis man ønsker oplysninger om byens aviser, og i flere tilfælde forekommer det ret tilfældigt, hvad der meddeles om dette emne.

3. del behandler tiden fra 1864 til 1945. Første afsnit går frem til genforeningen og giver i en noget springende form en ret udførlig skildring såvel af de økonomiske som af de politiske og nationale forhold i denne tid, hvor byen igen hed Apenrade. Endnu i 1867 var flertallet dansk. I byrådet fik tyskerne overtaget i 1869 (og beholdt det til 1920), og i 1871 tabte danskerne flertallet ved rigsdagsvalget, men i løbet af 1880'erne gik det danske stemmetal igen fremad. En vis indvandring sydfra fandt sted, og til 1888 var en preussisk garnison anbragt i byen. Økonomisk gik det tilbage, sejlskibenes tid var ved at være forbi, og skibsyggeriet ophørte. Fra århundredeskiftet begyndte

en fremgangstid. Der blev bygget en del, og byen blev udvidet, især ved indlemmelsen af Kolstrup (1901).

Med forventning ser man under læsningen frem til en omtale af »Folkehjem«, der blev en højborg for danskheden i hele landsdelen, men igen må man notere, at der ikke rigtig er system i fremstillingen. S. 31 findes et billede af den bygning, »Schweitzerhalle«, der i 1900 blev ombygget til »Folkehjem«, men billedet har på dette sted intet med teksten at gøre. »Folkehjem« nævnes første gang s. 45 uden nærmere forklaring i anledning af et dansk-socialdemokratisk møde, men ikke før s. 60–61 kommer der en omtale af indretningen af »Folkehjem« samt et billede af den ombyggede »Schweitzerhalle«, et billede, der også er anvendt på omslaget af bogens 3. bind. En anden ting, man kan undre sig over, er den meget spredte omtale af pressen. S. 40 nævnes en passant »Hejmdal« for første gang, men ikke før s. 56–57 kommer der et samlet stykke om de danske aviser, altså også om »Hejmdals« grundlæggelse (1879) og dette så betydningsfulde blads overtagelse af H. P. Hanssen i 1893. S. 20 omtales kort, at »Freia« begyndte at komme igen fra 1868. Samme sted tales om »det rabiate tysksindede Apenrader Nachrichten«, der fik navneforandring til »Schleswigsche Volkszeitung«, et blad, der både udkom med tysk og dansk tekst. S. 42 nævnes »Apenrader Anzeiger« uden nærmere omtale. S. 46–47 findes et stykke om de tyske aviser omkring århundredskiftet, ialt tre. Den ene hed Neue Apenrader Anzeiger – derimod nævnes »Apenrader Anzeiger« ikke her. Ved en sammenslutning oprettedes 1906 »Apenrader Tageblatt«, der fik en dygtig politisk redaktør, Julius Kähler. Men som sagt kunne man have ønsket et større samlet afsnit om hele pressen, både den tyske og den danske, gennem hele perioden.

Afsnittet om de tyske aviser er ejendommeligt nok placeret som indledning til et hovedafsnit, der hedder »Nationale forhold«. Mest interessant i dette afsnit er oplysningerne om styrkeforholdene i byen. Størstedelen af byens befolkning var dansktalende, men stemmetallene ved rigsdagsvalgene viste til stadighed tysk overvægt, bl.a. på grund af de tyske embedsmænd og indvandring sydfra. Alligevel blev Åbenrå et centrum for danskheden i Nordslesvig. Sprogforeningen blev grundlagt i Åbenrå 1880, og det var Sprogforeningen, der senere fik indrettet »Folkehjem«. Efter Vælgerforeningens oprettelse 1888 blev det skik, at bestyrelsesmøderne skulle holdes i Åbenrå. Under »Det kulturelle liv« følger en udførlig redegørelse for kirke- og skoleforhold, som det her vil føre for vidt at komme nærmere ind på. Vigtigst er måske at nævne, at »Kirkelig Forening for Indre Mission« oprettedes i Åbenrå i 1886 efter dansk forbillede, men både omfattede dansk- og tysksindede.

Ret udførligt berettes der om byens erhvervsliv i perioden op til 1914, og her omtales den socialdemokratiske bevægelse, der begyndte i 1870'erne. Et nyt afsnit omhandler under titlen »Fra verdenskrig til afstemningsdag« i knap form, hvordan Åbenrå oplevede krigstiden, men mest er der naturligvis gjort ud

af slutningen, det berømte møde på »Folkehjem« 17. novbr. 1918 og dannelsen af soldater- og arbejdderråd i byen. Dette fik ikke større betydning, men arbejdderrådet opløstes dog først i januar 1920. Efter nye regler holdtes i marts 1919 byrådsvalg og den danske liste fik flest stemmer og halvdelen af pladserne i byrådet (12), mens socialdemokraterne fik 4 pladser og den tyske liste 8. Efter den lange ventetid, som også var økonomisk vanskelig, kom endelig afstemningsdagen d. 10. febr. 1920. Afstemningen gav et mindre tysk flertal, men da byen jo hørte til 1. zone, betød d. 10. febr., at Åbenrå nu kunne se en fremtid i møde som en dansk by.

I næste afsnit behandles ikke mindst de økonomiske og sociale forhold i 1920'erne og 1930'erne. Det blev nok i en vis forstand en fremgangstid, bl.a. fordi konkurrencen fra Flensborg ophørte, men samtidig hæmmedes udviklingen noget af de kriser, der ramte landsdelen og også Danmark som helhed i denne tid. Indbyggertallet voksede 1920–40 fra 7839 til 10816, og trods en del byggeri blev det nødvendigt at opføre husvildebarakker. Sønderjyllands højspændingsværk blev bygget 1923–24, og indviendes af kongen i 1925 sammen med den nye havn. Det lykkedes også gradvis at få skibsfarten sat i vejret.

Adskillige tyske sydfra flyttede efter 1920, til gengæld flyttede en del til byen nordfra, men en betragtelig del af den hjemmehørende befolkning var jo stadig tysksindede og tildels tysktalende (H. P. Hanssen oplyste i 1927, at man ved en tælling 1925 havde konstateret, at 20 % af Åbenrås familier var tysktalende). Dansk var imidlertid det overvejende flertals sprog, og tyske forretningsskilte forsvandt. Da Socialdemokratiet gik stærkt frem, er det vanskeligt at opgøre forholdet mellem danske og tyske, da en del af de socialdemokratiske stemmer kom fra både dansk- og tysksindede. Elevtallet i de danske og den tyske kommuneskole kan vise noget, men ved siden heraf var der en tysk privatskole, og dertil kom fra 1920 statsskolen, gymnasiet, med både tyske og danske elever. Et privat tysk gymnasium blev oprettet 1930. På det kulturelle område var der en skarp adskillelse mellem tyske og danske foreninger og arrangementer.

1933 betød naturligvis et vendepunkt. Nu indledtes et samarbejde mellem de danske borgerlige partier og socialdemokratiet. Det store flertal af den tysksindede befolkning gik ind for nazismen, og de tyske organisationer blev ret hurtigt nazificerede. Alligevel var tyskheden i Åbenrå på retur i tiden op til 1940. Det danske nazistparti havde hovedkontor i Åbenrå til 1937, hvorpå det flyttede til Bovrup. Dette parti fik kun en beskeden tilslutning i byen. Derimod fik det væsentlig betydning, at der skabtes en dansk fællesfront ved oprettelsen af Danske Samfund, som især skulle mobilisere alle danske i forbindelse med valgene. Også socialdemokraterne sluttede sig til dette samarbejde. Dette afsnit i værket afsluttes med den konstatering, at Åbenrå i 1940 havde udviklet sig til en dansk by, hvor tyskheden var et isoleret mindretal, mens situationen i 1920 havde været den, at de to nationaliteter nogenlunde havde holdt hinanden stangen.

3. binds slutkapitel omhandler besættelsestiden. Det er et af værkets interessanteste afsnit, skrevet af den i besættelsestidens historie særlig kyndige Johan Hvidtfeldt, der bl.a. har kunnet bygge på en del optegnelser fra sit store privatarkiv. Der indtraf ikke mere dramatiske begivenheder, men mange enkeltheder kommer frem, også om modstandsbevægelsen, omend oplysningerne for en del er af opregnende karakter. Mest interessant er jo nok omtalen af de sidste dage før befrielsen, hvor der fandt et afgørende møde sted på Brundlund slot mellem Bernadotte og Schellenberg angående en tysk kapitulation. 5. maj kom de første englændere til byen, og den 7. maj 1945 passerede en kilometerlang kolonne af britiske tanks og andre køretøjer gennem byen på vej nordpå. 9. maj forlod de tyske tropper Åbenrå. »Åbenrå var en fri by« – således slutter bogen.

Til slut et par bemærkninger om »udenværkerne«. Om billedudvalget er der kun godt at sige – billederne er velvalgte og supplerer fremstillingen udmærket. Men det må undre, at redaktionen ikke har sørget for fyldestgørende oplysninger til de enkelte billeder. Det gælder for alle tre binds vedkommende, at det nok meddeles, hvad billedet forestiller, men man får sjældent billedet dateret, eller for de ældres vedkommende, hvad slags billede det er (kobberstik, træsnit m.v.). Ganske vist findes der bag i hvert bind en billedfortegnelse, men her angives det som regel kun, hvor originalerne eller i en del tilfælde klicheer af billederne befinder sig. Mange er lånt i »Historisk Samfund for Sønderjyllands« billedarkiv. Et par eksempler på ovennævnte kritik skal anføres. De gælder endda sidste og tredje del. Her findes på s. 121 et stort, udfoldeligt foto af mødet på »Folkehjem« d. 17. novbr. 1918, og det står der også korrekt under billedet, men i billedfortegnelsen bag i bogen dateres det til 1919. Særlig ejendommeligt virker billedteksten til værkets sidste billede, der viser et besøg, som Christian 10. aflagde i Åbenrå efter befrielsen. Der tales i teksten om »den ældede konge«, der ikke kan forlade autobilet, men det anføres ikke, hvornår besøget fandt sted eller hvor i byen billedet er taget, og iøvrigt omtales kongebesøget slet ikke i selve teksten, der slutter med 9. maj 1945. Et andet eksempel: s. 201 i 3. bind findes et billede af kongemodtagelse på havnen 1939 eller 1940 – det skulle vel ikke have været umuligt at angive præcis datering. Under billedet s. 202 mangler helt oplysning om tidspunkt. S. 213 står der fejlagtigt 9. april 1945 i stedet for 9. april 1940 (under et billede af tyske soldater, der får vist vej af »en hjælpsom mand«).

Hvad litteraturhenvisningerne angår, har hvert bind en forkortelsesliste, der kan benyttes, når man ønsker at studere de ret grundige noter bag i bogen. Her er foruden henvisninger til arkivmateriale anført en lang række bøger, men ikke i alle tilfælde er årstallet for deres udgivelse medtaget. Det ville have været godt, hvis man for hele værket havde udarbejdet en samlet litteraturfortegnelse. Sidst i værket findes et personregister, som alt i alt er tilfredsstillende, men nogle steder er inkonsekvent eller mangelfuldt. Den

berømte »Jomfru Fanny« (omtalt s. 86) hed Franziska Enge, men i personregisteret står der: Enge, Fanny. Pastor Romdahl (s. 68) staves i registret Romdal, og her får han fornavn med. Dentist Verdich, der i 1926 blev medlem af den konservative vælgerforenings bestyrelse (nævnt s. 163), optræder uden fornavn i registret – det skulle nok have været muligt at opklare, hvad han hed! Der kunne nævnes flere andre af disse småmangler.

Omend man altså nok kan fremsætte en række kritiske bemærkninger om værket, er de fleste af dem af mindre væsentlig art. Hovedsagen er, at vi nu har fået en grundig og samlet oversigt over Åbenrås historie gennem tiderne.

Johs. Lomholt-Thomsen

Sven B. Ek: 14 augusti 1894. En bok om arbetarna i bokbinderi och emballageindustri i Lund (med engelsk resumé). Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund 5. CWK Gleerup, Lund 1974. 136 s., ill. Sv.kr. 23.50.

14 augusti 1894 er en sympatisk bog. Den er foranstaltet som mindesskrift for Lunds bokbinderfackförening, der nu er opløst ved fusion med andre fagforeninger indenfor bogindustrien, men forf. understreger i forordet, at man har villet noget andet end et sædvanligt jubilæumsskrift. Selve bokbinderfackföreningens historie er beskrevet af Anders Eriksson i et jubilæumsskrift udsendt i 50-året 1944, og Ek har således valgt især at skrive »om bokbindarnas miljö i hem och arbete, om deras och andra arbetares förhållande till boken och om hur de upplevde sig själva och ansågs av andra« i tiden omkring og straks efter århundredeskiftet. Kilderne til denne del af fremstillingen er en række arbejder- og bogbinderinterviews, dels udarbejdet for Folkliivsarkivet i Lund og dels gjort til en tidligere undersøgelse af Ek, Nöden i Lund (1971), samt enkelte trykte bogbindererindringer. Men fortællingen falder dog noget ujævn ud, idet forf. i stor udstrækning lader sine hjemmelmænd fortælle selv, og selv kun løseligt antyder den politiske og faglige baggrund – under henvisning til Anders Erikssons bog. Eks forestillinger om bogens emne kulminerer i afslutningen på kapitel X (s. 80), hvor han skriver: »Bokbindarnas ursprungsmiljö var inte mycket bättre än andra arbetares, deras ekonomiska villkor inte mer lysande, deras arbetsmiljö inte hälsosammare: frågan är ändå om inte bokbindarna var ett av riktmärkena för den fackliga och politiska rörelse som tog upp kampen mot klassamhället.« Forinden har Ek sandsynliggjort og bilagt i tabeller, at bogbinderen indtog en topplacering på underklassens egen sociale rangstige, samt skønnet »att bokbindaren ofta ägde utpräglat studiebegåvning«. Jeg føler mig dog ikke tryk ved disse påstande. På den ene side er det utilfredsstillende for læseren, at Ek ikke gør rede for,

hvorledes dette faglige kampinitiativ gøres gældende overfor bokbinderfackförbundet, – på den anden side forekommer det mig uvist, om den spørgeteknik, der har skabt grundlag for at bogbinderen kan estimeres så højt indenfor underklassen, er tilstrækkelig. Ek antyder jo eksistensen af en bevidsthed om bogbinderfagets sociale værd som brohoved for arbejderbevægelsen. I undersøgelsen har de adspurgte fået adgang til at vurdere bogbinderens sociale anseelse i forhold til f.eks. handelsansatte, visse håndværkere som typografer, malere, skræddere og skomagere, samt forskellige arbejdsfolk, tilsammen 10 fag at sammenligne. Bogbinderen kommer ind som nummer tre efter kontorister og typografer og lige før handelsansatte og malere. Men hvorledes havde toppen set ud, hvis man havde inddraget gamle håndværksfag som smed og tømmer i bedømmelsen? En passus s. 68 giver en formodning om, at Ek i denne sammenhæng ønsker at betragte bogbinderen som arbejder og ikke som repræsentant for et håndværk, thi for Ek havde håndværkeren allerede dén plads i »det etablerede klassamhällets graderade system«, som arbejderne måtte vente på. Eks synsvinkel er uhistorisk og den lader meget uforstået. Hans undersøgelser af mulighederne for social opstigning omfatter således kun overgang til boglige fag, hvorimod han ikke giver oplysning om, hvor mange der nedsatte sig som mestre. Ek gør i øvrigt intetsteds i bogen forsøg på at vurdere bærekraften af de oplysninger, som fremkommer i tabellerne; der er dog tale om en tidsforskydning på 50–70 år imellem det tidspunkt, indsamlingen af interviews har stået på, og det tidsrum, resultatet deraf gøres gældende.

I forordet erklærer Ek åbent, at hans bog har et politisk mål: At erindre om den nære sammenhæng mellem fagforeningsbevægelsen og det 20. århundredes forbedrede faglige kår, og understrege nødvendigheden af solidaritet i den faglige kamp, – at »ingenting är självklart och aldrig har varit det, att rättigheterna ständigt måste erövas och försvaras«. På den baggrund kan man undre sig over, at Ek ikke har søgt det dynamiske element i bogbinderens miljø for sin fremstilling. De gengivne interviews afspejler derimod umiddelbart et meget konservativt arbejdsmiljø, og læseren oplever snarest, at flytningen af den store emballagefabrik AB Åkerlund & Rausing til Lund i 1939 er af større betydning for fagforeningens struktur end mange dårligt oplyste fagpolitiske initiativer. Momenter som nykteristbevægelsens læsecirkler og Arbejdsbiblioteket, som omtales spredt i flere interviews, kunne nok have fortjent større interesse, ligesom Ek ikke har søgt at indkredse avisens betydning for arbejderbevægelsen, – til trods for at han kan fastslå, at arbejderens eneste læsning ofte var dagens avis. Men man har end ikke spurgt efter avisens navn. Det begyndte endda så spændende: En morsom skitse til et tidsbillede af Lund 1894 danner baggrund for begivenhederne den 14. august, bokbinderfackförbundets stiftelsesdag; læserens forventninger stemmes højt i disse to indledningskapitler, – man ser frem mod en populær, spændstig skildring, båret af en idé

og inspireret af et formål, men bliver straks skuffet. Selve undersøgelsen er uinspireret, og hermed falder bogens sympatiske anlæg. Næppe »en påmindelse om vad fackligt engagemang och solidaritet kan utträta«.

Steen Ove Christensen

Nils-Arvid Bringéus: Årets festseder. LTs förlag. 1976. 267 s. Ill. Sv. kr. 35,-.

Den dynamiske professor i etnologi ved universitetet i Lund, N-A Bringéus, er kommet med en bog om festsikke i årets løb i Sverige. Som andre af hans bøger fra de senere år er den beregnet som lærebogsmateriale i det fag, han er sat til at varetage, men som han selv siger er fremstillingen gjort så enkel, at den bør kunne læses af enhver, der er interesseret i emnet. Det er virkelig også tilfældet, og for en dansk læser er der meget at hente ikke blot om specielle svenske forhold, men i høj grad også om danske, for – som forfatteren siger – er hans fremstilling disponeret, som om den »omfattat hela vårt land från medeltiden till våra dagar«. Dette har han følt som en nødvendighed for oversigtens skyld, men det bør ikke glemmes, at mange svenske provinser: Skåne, Halland, Blekinge, Gotland, Bohuslän, Jämtland og Härjedalen har hørt til Danmark respektive Norge. Mange vil måske mene, siger han videre, at festsikkene i de gamle danske provinser har fået for stor plads, men så må man huske dels at han og hans studenter overvejende driver studier i Sydsverige, dels at det er »ett odiskutabelt faktum att det sydsvenska feståret är betydligt rikare än det nordsvenska, främst på grund av närheten till kontinenten med dess rika festtraditioner«. – Vi nyder på den vis her i landet godt af en kyndig vejviser i emnet.

Bogen er lagt an som en gennemgang af kirkeåret fra advent til mortensaften, og behandlingen sker dellemne for dellemne. Det kan illustreres ved at anføre titlerne på nogle afsnit f.eks. fra behandlingen af julen. Juletræet, juleandagten, julemaden er helt naturlige emner, men også juleneget, julehæfterne, jule- og nytårskortene og julekrybben får hver for sig sit klart skrevne signalement trods den store kundskabsfyldte, der er nedlagt i dem. Opdelingen af bogen i sådanne korte afsnit gør orienteringen let, og for hvert afsnit er der henvisninger til den vigtigste litteratur.

Forfatterens hensigt med bogen har været at give en oversigt med udgangspunkt i den levende festsikke uden derfor at forbigå fester, som nu er forsvundne. Derfor får vi også behandlet sådanne fænomener som »Mors dag« og andre »dage«, f.eks. Svenska flaggens dag og 1. majdagen. Den sidstnævnte er i Sverige både en ældre festdag for borgerskab og studenter og en yngre for arbejderbevægelsen.

Med den foreliggende bog har Sverige nu produceret 3 oversigtsværker over årets folkelige fester, som den ældste af dem hedder, nemlig Martin P:n Nilssons, der udkom i 1915 med en ny og forøget udgave i 1936. I denne bog, hvor forfatterens fortrolighed

med svensk almuekultur fra opvæksten i et skånsk bondehjem forenes med et dybt kendskab til antik højkultur, fandt vi indføringen i de nordiske festskikke og deres sammenhæng med den klassiske oldtids og den tidligt kristne middelalders skikke. Disse og lignende synspunkter kom i sin tid ud for en skarp kritik fra C. W. von Sydow, der radikalt omtolkede festskikkene med det resultat, at man helt så bort fra traditionen som en faktor. Synspunktet mærkes hos von Sydow-eleven Albert Eskeröd i hans bog: Årets fester (1953), der på trods af at den overvejende bygger på traditionsoptegnelser, nærmest må karakteriseres som uhistorisk i sin betragtningsmåde. I sin behandling af festskikkene understreger Bringéus kraftigt den historiske sammenhæng og – som Eskeröd – festskikkens funktion i samfundet, den sociale sammenhæng.

Det er interessant at sammenligne disse 3 svenske værker – alle skrevet af skåninger – om samme emne. Om udforskningen af emnet har Bringéus en ypperlig oversigt på 26 sider, der afslutter bogen. Den er naturligvis fortrinsvis beregnet på de studerende, men kan med udbytte og fornøjelse læses af andre.

Holger Rasmussen

Kristian Bjerknæs: Kaupanger stavkirke og dens konstruksjoner. Fabritius forlag, Oslo 1976. Nkr. 95.-.

Med glæde og forventning modtager man en monografi om en norsk stavkirke. Siden udsendelsen 1892 af Dietrichsons startede værk er det blevet mere og mere klart, at vejen frem til øget viden om og forståelse af disse fascinerende monumenter må gå over grundige studier af hvert enkelt af de bevarede levn. Den første forudsætning er simpelt hen, at man gennemfører og publicerer en ordentlig opmåling i et rimeligt målestoksforhold af hver af kirkerne. Med det foreliggende bind skulle begyndelsen være gjort.

Kirken i Kaupanger i Sogn, der enstemmigt dateres til tiden omkring år 1200, blev grundigt restaureret af F. H. Stockfleth 1862 og nyrestaureret under ledelse af Kristian Bjerknæs i første halvdel af 1960'erne, ved hvilken lejlighed man som rettesnor antog kirkens 1600tals skikkelse. Udgravninger under kirken afslørede samtidigt, at den nuværende bygning har to forgængere på stedet.

Da Bjerknæs 1971 fyldte halvfjerds år, fejredes han behørigt og berettiget af sine venner og kolleger med et glimrende festskrift, der belyser den fortjenstfulde og alsidige virksomhed, han bl.a. som direktør for bygningsmuseet »Gamle Bergen« har udfoldet. I festskriftets slutningsafsnit tegner fagfællen Håkon Christie et billed af »Stavkirkeforskeren, Stavkirkeverneren«, og her får Bjerknæs' indsats i Kaupanger en levende omtale.

Allerede 1968 gav Bjerknæs selv i årbogen fra Foreningen til norske fortidsminnesmerkens bevaring en

fyldig meddelelse om arbejdet og undersøgelserne i Kaupanger. Den foreliggende bog tager, som undertitlen angiver, specielt sigte på at redegøre for kirkens konstruktioner. Til dette formål er fremstillet en betydelig mængde instruktive detailtegninger, som udmærket analyserer de mange træstykker og samlinger, som indgår i kirken. For læseren er det velgørende, at bogen er disponeret således, at tekst og tegninger (stort set) følges ad. Adskillige væsentlige og varige resultater fremgår af fremstillingen. Man fæstner sig ved f.eks., at samlingerne (selvfølgelig) viser sig at være influeret af tømmerstykkernes individualitet, og at kirkens skib i middelalderen (måske senere end antaget i bogen) forlængedes halvfjerde meter mod vest ved, at et par fag blev skudt ind. Bogens primære værdi ligger i opmålingsmaterialet, særlig hovedtegningerne, hvis originaler er udført (efter restaureringen) i målestoksforholdet 1:20, og som gengives i større format end i det ovennævnte tidskriftsbind.

Midt i glæden over bogen må det imidlertid være tilladt kortfattet, og lidt pedantisk måske, at pege på nogle omstændigheder, som gør, at anmelderen ikke føler sine forventninger indfriet. Hvad illustrationerne angår, undrer man sig bl.a. over, at tegningerne ikke er reproduceret i et håndterligt målestoksforhold; endda optræder et par af hovedtegningerne to gange: Fig. 6 (ca. 1:123) = pl. xiii og xiv (ca. 1:73). Man spørger sig også, hvorfor fig. 12 er et formindsket udsnit af fig. 14, og forresten savnes et fotografi af kirkens nuværende eksterieur. Det gælder for både tekst og tegninger, at der ikke altid skelnes mellem beskrivelse og vurdering; dette forhold træder eksempelvis frem ved fig. 35, hvor billedunderskriften siger rekonstruktion, mens teksten (p. 42) taler om opmåling. Sine steder behandles større emner under en vilddledende overskrift; således drøftes korets vinduesforhold i afsnittet om »Omgangens vegger«. Hvad det saglige angår, kan anføres, at bogens ret usandsynlige påstand om, at koret oprindeligt ikke havde vindue i østgavlen (jfr. fig. 35), kræver en udførlig argumentation.

Sådanne små og større ting ærgrer eller undrer under læsningen af de tiltalende, men sine steder meget brede skildringer. Teksten forekommer overhovedet for langstrakt for lægfolk og for omstændelig for fagfolk. En dansker må tillige holde hovedet ekstra koldt på grund af de særlige, norske benævnelser. F.eks. kaldes stolper stave, uden at dette vist influerer på begrebet stavkirke. Men som man sagde for nogle år siden, da terminologien blev drøftet: Når nu stavkirkerne næsten alle er norske, lad da nordmændene om, hvad de kalder delene.

Til trods for at situationen omkring stavkirkeforskningen i Norge er et ømtåleligt og for udenforstående næsten utilgængeligt emne, kan anmelderen til sidst ikke undlade at stille spørgsmålet: Hvad er egentlig sigtet med den nye række af stavkirkepublikationer, hvoraf Bjerknæs' bog er (en let ændret del af) første bind. I forordet til den engelsksprogede (original)udgave skriver Roar Hauglid, at stavkirkenes inventar, deres efterreformatoriske historie o.a.

Anmeldelser

vil blive behandlet af »Norges kirker«. Bortset fra at nævnte områder kan yde afgørende bidrag også til forståelse af bygningernes (ældre) tilstande og derfor ikke bør udelades, forekommer det lidt uhensigtsmæssigt at foretage en opsplitning af så intimt samhørende dele af samme sag.

Allerede idag skal den, der interesserer sig for Kaupanger kirke, opsøge (foruden ældre litteratur og oversigtsværker) varierede versioner af samme stof to

steder, nemlig i den ovennævnte årbog fra 1968 og i det foreliggende bind af den nye publikationsserie (som altså endda foreligger i to udgaver, der er indbyrdes lidt forskellige). Hertil slutter sig en opsats om kirkens »Dekor og Utstyr« af Roar Hauglid i den norske fortidsmindesmærkesforenings årbog 1975 – alt imens man venter på »Norges kirker«.

Det forekommer, at stavkirkerne havde fortjent en bedre skæbne.

Kjeld de Fine Licht

Historiske noter

Historiske noter indeholder bidrag fra cand. phil. *Marianne Antoniewitz (M. A.)*, arkivar *Susanne Krogh Bender (S. K. B.)*, arkivar *Harry Christensen (H. C.)*, stud. mag. *Steen Ove Christensen (S. C.)*, arkivar *C. Rise Hansen (C. R. H.)*, museumsinspektør *Hans Jeppesen (H. J.)*, arkivar *Jan Kanstrup (J. K.)*, arkivar *Margit Mogensen (M. M.)* og redaktøren (*usigneret*).

To nye professorer i historie. I efteråret 1976 tiltrådte dr. phil. Jens Engberg som professor i nyere tids historie i Århus. Han er født 1936, mag. art. fra Københavns universitet 1965 og efter en kort periode henholdsvis på Rigsarkivet og Historisk institut, Københavns universitet, har han siden 1967 været knyttet til Århus universitet. Jens Engberg har en efter danske forhold omfattende produktion bag sig, og af større arbejder kan nævnes disputatsen »Det slesvigske spørgsmål 1850–1853« (1968) og »Dansk finanshistorie i 1640'erne« (1972). Med bogen »Dansk guldalder eller oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset« (1973) erklærede Jens Engberg sig som tilhænger en marxistisk historieopfattelse, og han har i de seneste år koncentreret sig om ældre dansk arbejderbevægelse og publiceret nogle artikler og bogen »Harald Brix, revolutionen og reformen« (1975) – i en som vanligt når det drejer sig om Jens Engberg særdeles velkrevet efterskrift til bogen om Harald Brix placerer han sig som »traditionelt« arbejdende historiker i det efterhånden brogede billede af marxistiske retninger og skoler.

Niels Steensgaard efterfulgte i foråret 1977 Aksel E. Christensen som professor i historie ved Københavns universitet. Han er københavner, født 1932 og 1959 cand. mag. i historie og engelsk fra Københavns universitet. Her har Niels Steensgaard siden 1962 virket som medarbejder ved Historisk institut. Hans studier har koncentreret sig om tiden fra middelalderens slutning og frem til ca. 1700 og har foruden en række mindre artikler og rapportbidrag (således til XIII historikerkongres i Moskva 1970) kan nævnes »Det syttende århundredes krise« (Historisk tidsskrift 12. rk. IV. s. 475–504) og disputatsen »Carracks, Caravans and Companies« (1973) om Asien-handelens krise i 1600-tallet. Man har ofte bebrejdet danske historikere en vis provinsialisme med hensyn til emnevalg – fortrinvis dansk historie – og en tilbøjelighed til at koncentrere sig om detailundersøgelsen fremfor syntesen. Denne anklage kan ikke rettes mod Niels Steensgaard, der i sin hidtidige forskning har beskæftiget sig med i egentligste forstand international historie og i høj grad har haft opmærksomheden rettet mod de samlede synspunkter.

Ny landsarkivar. I januar 1977 fyldte dr. phil. Harald Jørgensen, Landsarkivet for Sjælland, 70 år og faldt dermed for aldersgrænsen. Som ny landsarkivar på Jagtvejen er udnævnt den hidtidige overarkivar på Rigsarkivets 1. afd., dr. phil. Sune Dalgaard. Sune Dalgaard er født 1922, blev cand. mag. 1947 og disputerede i 1962 med »Dansk-norsk hvalfangst 1615–1660«. Hans øvrige forfatterskab koncentrerer sig væsentligst om grønlandske forhold og 1600-tallets økonomiske historie. Allerede i 1948 kom han til Rigsarkivet, hvor han i 1962 blev leder af 1. afd.

Lokalhistorikerens arbejde beskrives spændende og med mange overraskende eksempler af Gunnar Sandfeld i »Erindringer og udforskning. Spredte kommentarer til mit arbejde med »Søllerød som det var engang« i Søllerødbogen 1973.

Klart og velkrevet fortæller han om forskellen ved at skrive erindringer og historie – og om den sidste opgave beskriver han fire faser, alle problemfyldte og spændende.

Under gennemgangen af tidligere trykt materiale, gør han med mange pudsige eksempler opmærksom på de gengangerfejl i opslagsværkerne, som enhver lokalhistoriker bør vogte sig for. Efter gennemlæsningen af den topografiske litteratur, er det så forfatterens opgave ud fra primære kilder at finde brugbart materiale til en korrigeret af det tidligere trykte.

Det er dog især den tredje fase, udvælgelsen og kontrollen af billedstoffet, forfatteren beskriver indgående og spændende. I første række rettelsen af de mange forkerte dateringer og personnavne, og her gives en række eksempler på hvilken lokalviden, der kan hjælpe den, som vil bruge gamle fotografier. Man får ved læsningen af dette afsnit indtryk af, at det tilsidst er blevet en sport for forfatteren, at finde fejl. Artiklen ender med et tillæg på 19 billeder som eksemplificerer de vanskeligheder, der er opstået både ved uskyldige fejtagelser og direkte forfalskninger – At den kunstneriske frihed gør både malerier og tegninger til et tvivlsomt grundlag for topografiske beskrivelser kan ikke undre, men at fotografier og kort også skal bruges med største varsomhed, får man en klar forståelse af efter at have læst artiklen.

Om den fjerde fase, historieskrivningen, kunne lektor Sandfeld sikkert skrive meget mere, men han vælger kort at oplyse, hvad han mener er ret og redeligt i en fremstilling.

M. A.

Kildeskriftselskabet fylder 100 år i 1977, og i den anledning har selskabet udsendt en jubilæumspublicasjon på 43 sider: »Kildeskriftselskabet i 100 år 1877–1977«. En meget stor del af selskabets udgaver er så absolut af stor værdi for en bred kreds af såvel fag- som amatørhistorikere, og jubilæumsskriftet må således være af interesse for alle læsere af herværende tidsskrift.

Jubilæumsskriftet indeholder en fortegnelse over selskabets kildeudgaver, suppleret med nyttige redegørelser for hver enkelt udgaves baggrund og indhold. Men Kildeskriftselskabet er i dag andet og mere end et udgiverselskab i klassisk forstand, idet man siden 1960'erne har udsendt reprofrafiske optryk af en lang række ældre historiske fremstillinger, som oftest har været udsolgt i originaludgaven; jubilæumsskriftet medtager en fortegnelse over disse genoptryk. Den anden nye side af selskabets virksomhed, udsendelsen af mikrofilmkort (microfiches) af trykt og utrykt historisk materiale, omtales, men der bringes ingen fortegnelse over de udsendte mikrofilmkort. – Jubilæumsskriftet afsluttes med en liste over selskabets medlemmer 1877–1977 og dets styrelse 1932–1977.

Selv om dette jubilæumsskrift i indledningen, skrevet af selskabets formand Sune Dalgård, karakteriseres som »i det væsentlige et katalog«, må den største interesse for mig at se dog knytte sig til den 8 sider lange indledning. Her fremsættes nemlig så mange synspunkter og berøres så mange problemer inden for feltet kildeudgivelse, at den giver meget stof til eftertanke. F.eks. omtales Kildeskriftselskabets udvikling fra et rent københavnsk foretagende (fsv. medlemmerne og også publikum angår) til et selskab, med geografisk spredning både m.h.t. medlemmer og publikum. – Kildeskriftselskabets problemer, såvel af faglig som økonomisk art, tages op, og mere end det: der søges givet forklaringer på, hvorfor det er gået, som det er, f.eks. på fænomenerne: svigtende tilgang af nye udgivere, problemerne med at slå igennem med mikrofilmprojektet, beklagelser over manglende samlet planlægning, o.s.v.

Jubilæumsskriftet bør blive læst af en bred kreds; hvis det kan medvirke til at give selskabet endnu mange år at leve i, må et af dets formål jo også være opfyldt.

S. K. B.

Statens Humanistiske Forskningsråd har for anden gang udsendt sin årsberetning i en illustreret »folkeudgave«: *Humaniora 1974–76*. En tilsvarende beretning foreligger for perioden 1972–74. Den 256 sider store bog er dels en konkret vejledning for de enkeltpersoner eller institutioner, der agter at søge støtte til forskningsopgaver o.lign., og dels en præsentation af hvad de bevilgede penge er blevet brugt til. Hvem der har fået tildelingerne kan let slås efter bagen, hvor også beløbenes størrelse og formålet er angivet.

Karakteren af folkebog – i god, oprindelig betydning – kommer frem i de to hovedafsnit, hvor dels enkeltprojekter og dels de såkaldte initiativer (projek-

ter igangsat på rådets foranledning) beskrives af de mennesker, der har eller er ved at udføre arbejdet. I populær form gør ikke mindre end 47 forskere rede for problemstillinger og indvundne resultater i de projekter, der er valgt ud til præsentation. Mange af beskrivelserne (1–3 sider) er illustreret.

Buketten er stor og broget, selv for den som mest vil hæfte sig ved blomsterne af historisk afstamning, og megen inspiration til andre kan blive en af mange frugter. Til det mere overskuelige hører de nævnte rådsinitiativer, i hvert fald hvad antallet angår. Til gengæld er der tale om store, ofte tværvidenskabelige opgaver, hvor der arbejdes med flere delprojekter. Eksempelvis kan nævnes: *Udgravninger af bopladser fra bronzealder og jernalder* (Det Arkæologiske Bopladsudvalg), *Dansk lokaladministrations historie 1660–1868* (Landsarkivet for Sjælland m.m.), *Industrialismens boliger og bygninger* (Institut for Økonomisk Historie ved Københavns Universitet) og *En dansk social historie* (forskere fra flere institutioner).

M. M.

2. *Nordiske Lokalhistorisk Kongres i Viitasaari, Finland aug. 76*. Ca. 30 historikere og samfundsforskere fra Finland, Norge, Sverige og Danmark var i nogle smukke august-dage samlet i Viitasaari i Finland for at drøfte befolkningsudvikling og mobilitet i de nordiske før-industrielle samfund. Kongressen var den anden i sin art, idet nordiske lokalhistorisk interesse-rede første gang var samlet på Sostrup slot i 1973. For arrangementet stod denne gang universitetet i Jyväskylä.

På programmet stod flg. fire hovedemner: 1. Befolkning og bebyggelse (demografisk udvikling) 2. Social lagdeling, 3. Geografisk og social mobilitet, 4. Anvendelsen af samtidige berettende kilder i lokalhistorien. For de første tre emners vedk. var tidsrammen sat til ca. 1500–1850 og for det sidste emnes vedk. til ca. 1750–1920. Hver session indeholdt et kortere indlæg fra hvert land, hvorefter der var fri diskussion.

Fra flere sider fremhævedes nødvendigheden af analyser af lokalsamfundene som et middel til en dybere forståelse af den demografiske udvikling i almindelighed. Gennem sådanne koordinerede undersøgelser helt ned på individniveau ville mange af kilde-materialets faldgruber kunne afsløres, ligesom en række hidtil usete nuancer i helheden ville træde frem. Kernen i debatten var i høj grad et forsøg på at besvare spørgsmålet om, *hvorfor* udviklingen forløb som den gjorde. Hvilke metoder og hvilke kilder, der burde tages i anvendelse for at få svar på spørgsmålet stod ligeledes centralt. Der vil blive udsendt en fælles-nordisk rapport i nærmeste fremtid. Efter den foreløbige plan skal næste lokalhistoriske kongres holdes i Norge – emnet er endnu ikke besluttet.

M. M.

Københavns begravelsesvæsens protokoller over de på Assistens kirkegård i perioden 1805–1861 begravede personer samt over de i Københavns kommune efter

1. januar 1861 døde og begravede personer samt de hertil hørende registre har hidtil været opbevaret i begravelsesvæsenets hovedkontor, Dr. Tværgade 30, hvor de i kontorets ekspeditionstid har været tilgængelige for publikum, som i ret stort omfang har gjort brug af dem til slægtsforskning og historiske studier. Af pladshensyn, har begravelsesvæsenets ledelse fundet det ønskeligt, at en væsentlig del af disse protokoller overføres til Stadsarkivet på Københavns Rådhus. Afleveringen til Stadsarkivet omfatter følgende protokoller: 1. Protokollerne over personer, begravet på Assistens kirkegård i tiden 1. januar 1805 – 10. april 1862. 2. Protokollerne over døde og/eller begravede personer i København inden for tiden 1. januar 1861 til 31. marts 1940. 3. De til de under 1) og 2) nævnte protokoller hørende registerprotokoller, henholdsvis for kvinder og mænd. 4. Skødeprotokoller for perioden ca. 1800–1861 vedrørende gravsteder på Assistens kirkegård henholdsvis til visse af de i kirkegården lodtagne sogne. Protokoller og registre f.s.v. angår døde og begravede i København fra og med den 1. april 1940 findes fortsat i begravelsesvæsenets hovedkontor, Dr. Tværgade 30, hvor de som hidtil kan benyttes af publikum (i almindelighed dog med undtagelse af protokollerne for de sidste 5 år).

Guide til Københavns stadsarkiv. For dem, der arbejder med dansk historie vil henholdsvis den blå vejledning til Landsarkivet for Sjælland og den tilsvarende røde oversigt over, hvad arkivet i Odense indeholder, være kendte og skattede hjælpemidler til en første orientering i materialet. Nu udvides farveskalaen med, hvad man nærmest må betegne som »karryfarvet«, i dette tilfælde omslaget om den oversigt og vejledning, som Københavns stadsarkiv udsendte i forbindelse med Historiske meddelelser om København 1974. I lighed med de to øvrige indeholder også denne guide en kort indledning om arkivets historie, der i modsætning til landsarkiverne kan følges tilbage til 16. årh., og med en oversigt over personalet fra 1751 og fremefter.

Hovedindholdet er naturligvis en oversigt over, hvad stadsarkivet rummer, og i lighed med de andre oversigter angives kortfattet under det enkelte arkivfond, hvilken type arkivalier (protokoller, journalsager, kopibøger, regnskaber osv.) og så to årstal – yderpunkterne i indholdet i kronologisk henseende. Centralt i samlingerne står selvfølgelig bystyrets arkivalier, herunder også kommunale arkiver fra de »indlemmede distrikter« – Brønshøj, Sundby og Valby – før tilslutningen til København 1901–02. En lang række institutionsarkiver med nær eller løsere tilknytning til stadsstyrelsen, bl.a. mange stiftelser, er at finde i arkivet, ligesom de københavns lave arkiver er hjemmehørende her og tidligere er registreret. Af arkiver af egentlig privat proviniens kan nævnes »Københavns Arbejderforening og Arbejderforeningen af 1860« og et mindre antal personarkiver. Den betydelige kort- og tegningsamling er der redegjort for i Historiske meddelelser om København 1971.

Arbejdet med Københavns historie har i stort om-

fang haft sigte over i det kunst- eller kulturhistoriske, men på baggrund af redegørelsen for Stadsarkivets omfattende samlinger til forsørgelsesvæsenets historie tilbage til det 18. århundrede kan man pege på de muligheder, der ligger for socialhistoriske undersøgelser i Københavns stadsarkiv.

Nordisk Arkivkundskab. Nr. 3: EDB og Arkiverne. For en almindelig betragtning er arkivernes rolle i forhold til deres indhold at ligne ved alderdomshjemmets eller plejehjemmets. Stedet hvor man passer og plejer de gamle papirer og dokumenter. Her i dette lille skrift ser man arkiverne i en anden rolle. Skal man blive i billedsproget, må det være sundhedsplejerskens, den, der vejer og måler et lille nyt, men rigtignok hastigt voksende væsen for at tage højde for, hvad det kan føre med sig med tiden.

Rollen er for så vidt ikke ny for arkivinstitutionerne. Også hvad angår de traditionelle arkivalier, dem på papir, foregår der en foregribende virksomhed over for arkivdannelsen i den offentlige sektor (f.eks. m.h.t. journalisering og kassation). Men på EDB-området er det naturligvis særlig vigtigt at holde øje med udviklingen. Flere og flere administrative funktioner udføres, som vi daglig ser, med den nye teknik. Hvad vil det betyde for arkiverne, der skal opbevare magnetbåndene, og hvad vil det i fremtiden betyde for den forskning, der skal benytte disse arkivalier på bånd?

På grundlag af udsendte spørgsmål til de fire nordiske lande søger pjecen at registrere den hidtidige EDB-udvikling i administrationen og de nordiske arkivvæseners reaktion på denne udvikling set under en række forskellige synsvinkler, såsom opbevaring, registrering, forskningsanvendelse, det maskinelle udstyr m.m. Det vigtigste ved sagen må nok være, at spørgsmålene er stillet. At tankerne er sporet ind i nye baner. De svar, pjecen giver, må i sagens natur i høj grad have foreløbigheds karakter.

H. C.

Nordisk Arkivkundskab. Nr. 4: Moderne nordisk arkivbyggeri. Nr. 4 i serien, »Moderne nordisk arkivbyggeri«, er i modsætning til de tidligere hefter et enmandsarbejde. Redaktøren, den erfarne arkivmand Harald Jørgensen, har besøgt 11 nordiske arkiver, der helt eller delvis har fået nye bygninger, og resultatet heraf har han sammenfattet på heftets 75 sider. Fremstillingen, der er velkrevet og let læst, er forsynet med instruktive billeder og grundplaner, og ikke mindst fordi den er emnemæssigt disponeret, bliver den en glimrende indføring i arkivbyggeriets problematik.

Arkivernes hovedopgaver og de krav, disse i almindelighed stiller til arkivbygningen og dens geografiske placering, ridses indledningsvis op. Herefter diskuteres mere indgående i tre hovedafsnit, hvorledes man i Norden har honoreret disse krav. Hensynet til arkivalierne behandles i det største afsnit om arkivmagasinerne, dernæst hensynet til publikum i afsnittet om publikumsfaciliteterne, og endelig hensynet til det personale, der skal leve og arbejde i arkiverne.

Publikumsafsnittet er vel det, som flertallet af dette tidsskrifts læsere mest interesseret vil henvende sig til, og her kan man kun glæde sig over de store udvidelser og forbedringer af læsesalsforholdene, man overalt har været betænkt på, herunder indretning af forskerum og særlige mikrofilmlæsesale. Minusser kan dog også konstateres. At man således stadig opererer med dobbeltborde, hvor man, når man løfter blikket for at tænke, stirrer ind i genboens lige så tænksomme ansigt, virker noget antikveret. Glæden ved de små fralægningshylder under bordene bliver også stadig mere behersket for hver gang man støder knæene (forbandet) på dem. Forfatteren stiller også i udsigt, at man i fremtiden må finde sig i skrivemaskiners klappen på læsesalen, men her får han forhåbentlig ikke ret.

Det er ikke her stedet for en dybere diskussion af de mange problemer, arkivbyggeriet rummer, og som heftet efter sit anlæg kun kan strejfe. Det synes dog, at flere egentlig kontroversielle ting er behandlet lidt for let. F.eks. de underjordiske magasiner, der forsøres med, at hensynet til arkivalierne må gå forud for hensynet til personalets arbejdsforhold. Jo, men er det så enkelt. Når man læser, at der i St. Michel i Finland er lavet arkivmagasin i en underjordisk kommandocentral fra krigen, kan man ikke undgå omvendt at fundere over, om arkivvæsenerne nu ikke med enorme bekostninger laver magasiner, der er dyre i drift og ubehagelig at arbejde i i fredstid og i krigstid fortrinlige militære støttepunkter eller beskyttelsesrum. Om de blinde (vinduesløse) magasiner kan man tilsvarende spørge, om lysets skadelige virkning, især nu hvor papirer pakkes i lystætte arkivæsker, virkelig kan retfærdiggøre de arbejdsmæssige og æstetiske afsavn. Kompaktsreolernes lyksaligheder forekommer mig også tegnet vel lyserødt. Endelig synes jeg, at en fremstilling som denne, der, selv om den tager sit udgangspunkt i noget bestående, også diskuterer muligheder og det ideelle, godt kunne have berørt spørgsmålet om mellemarkiver, »pakhushmagasiner«, hvor arkivalier, der ikke behøver daglig ekspedition eller daglig pleje, kan opbevares meget billigere end det er muligt i de traditionelle arkivmagasiner.

H. C.

Inflation er titlen på en smukt udstyret, lettilgængelig publikation fra Nationalmuseet, udsendt samtidig med at museet i foråret 1976 viste en særudstilling med samme titel. Det er en god idé at holde udstilling og udsende en bog om samme emne: udstillingsgæsterne får lyst til at vide mere gennem bogen, og bogens læsere vil gerne se udstillingen (hvis de altså kan nå det – bogen udkom 9. april og udstillingen lukkede 9. maj).

Bogens forfattere, museumsinspektør ved møntsamlingen Anne Kromann og Jørgen Steen Jensen, har delt stoffet mellem sig, sådan at førstnævnte behandler den græske og romerske oldtid, den sidste de øvrige tidsperioder og lande. Bogen er vidtspændende både i tid og rum; man behøver blot at nævne

afsnit som Sovjetunionen efter 1. verdenskrig eller Kina gennem tiderne.

Forfatterne foregiver ikke at bringe en dyberegående økonomisk analyse af fænomenet inflation eller en nydefinering af begrebet, der anvendes generelt som ensbetydende med prisforhøjelser og pengeforringelser. Formålet er at redegøre for fænomener i forbindelse med inflationens forekomst og for den relevante historiske sammenhæng, og dette formål er opfyldt.

S. K. B.

Från medeltid til välfärdssamhälle er den noget lidetsigende titel på rapporten fra det nordiske historikermøde i Uppsala i 1974, der fremkom i 1976. Mens rapporten til mødet behandlede »Kriser och krispolitik i Norden under mellankrigstiden«, får man her en broget buket af emner belyst. En del af indlæggene var dog koncentreret om nogle gennemgående problemer – således »Godsdriften i Norden under 1600-talet« (fra Danmark Erling Ladewig Petersen), »Central- och Lokalförvaltning eller regionalt självstyre under 1700-talet« (hvor Anne Riising bidrager med en meget instruktiv gennemgang af lokaladministrative forhold på Fyn) og »Social struktur og gruppeaktivitet på lokal nivå efter 1870« (hvor Claus Bjørn bidrog fra dansk side med et indlæg om andelsmejeribevægelsens gennembrud i 1880'erne). Af de fristående foredrag kan nævnes Niels Finn Christiansens »National tradition og udenlandsk indflydelse i den tidlige danske arbejderbevægelse«, der understreger kontinuiteten i den tidlige danske arbejderbevægelse tilbage fra 1840'ernes håndværkerradikalisme og om begivenhederne i 1871–72, der normalt – af marxister som ikke-marxister – opfattes som arbejderbevægelses opståen – hævder, at »Pios radikale socialisme fremstår nærmest som en parantes i et udviklingsforløb«.

Det danske Sprog- og Litteraturselskab har i oktober 1976 udgivet sit præsentationshæfte 2: *Skæbnedage og hverdage i dansk middelalder, Diplomatarium Danicum og Danmarks Riges Breve*, forfattet af en af værketets redaktører, Herluf Nielsen og som hyldest til værketets leder C. A. Christensen udsendt på dennes halvfjerdsårsdag. C. A. Christensen tilhører Diplomatiets oprindelige, i 1934 ansatte stab.

Det lille hæfte (20 s.) rummer en letlæst redegørelse for Diplomatiets tilblivelse og indhold. Herluf Nielsen fortæller om interessen for det middelalderlige brevstof i dansk historieskrivning siden Hans Svanning (d. 1584), ligesom vi hører om ældre diplomudgaver i vore nabolande – alt det, der – kunne man sige – udgjorde erfaringsgrundlaget for arbejdet med Diplomatarium Danicum. I dag tør man vel betegne Diplomatiets og dets frænder, oversættelsen: Danmarks Riges Breve, den topografisk ordnede Ams-udgave af denne, og facsimile-udgaven: Corpus diplomatum regni Danici, som kronen på værket. Præsentationshæfte 2 trækker således et forskningsperspektiv op omkring Diplomatiets, men dertil kommer at Herluf Nielsen i sin fremstilling giver læseren

kyndig besked om næsten alle væsentlige forhold vedrørende de middelalderlige diplomer.

Jeg forstår blot ikke, at Herluf Nielsen ikke nævner Erslevs udgave af *Testamenter fra Danmarks Middelalder* (1901). Selvom testamenterne genudgives i Diplomatariet, mister 'Erslevs Testamenter' ikke sin værdi som arbejdsredskab p.g.a. de særdeles gode sagregistre. Det er et hjælpemiddel, man ikke kan udarbejde til en kæmpeudgave som Diplomatariet, og den fortjener at anerkendes som supplement.

Prisen er kr. 11,50 i boghandelen.

S. C.

ICO – Den iconographiske Post bringer jævnligt nyt fra arbejdet med kalkmalerier i Danmark. I 1976-årgangens 3. hæfte fortæller Robert Smalley således om en dekoration på korets østvæg i Slemminge kirke på Lolland fra overgangstiden mellem romansk og gotisk stil, idet han understreger maleriernes suveræne kunstneriske kvalitet og det usædvanlige motivvalg. Også de nyfundne romanske kalkmalerier i Fraugde kirke på Fyn kan måle sig med europæisk kunst. I en stor dobbeltartikel i hæfte 4 giver Ulla Hastrup en foreløbig beskrivelse og tolkning af motiverne, medens Dorthe Falcon Møller fordyber sig i en detalje og undersøger motivet: »De 24 Ældstes lovsang«, der er enestående i Danmark. Ulla Hastrup gør i øvrigt status over arbejdet med at restaurere kalkmalerier i Danmark i hæfte 1–2, og hun peger på behovet for øget forskning omkring bevaringsproblemerne af denne kulturskat. Samme hæfte rummer desuden en samlet anmeldelse af de to næsten samtidigt udkomne studier over kalkmalerierne i Råsted kirke ved Randers, Ulla Hastrup: *Die romanischen Wandmalereien in Råsted, Ikonographie, Bildprogramm und Theater*. Hafnia 1972, København u.å., – og Lise Godtfredsen: *Råsted kirke – Spil og Billede*, København 1975 (denne sidste er tidligere anmeldt i *Fortid og Nutid*, bd. XXVI, s. 450). Der er tale om en fyldig recension af en svensk kunsthistoriker, Götz Pochat, og den er i sig selv et supplement til forståelsen af malerierne i Råsted som historisk dokument.

Endnu to artikler af særlig dansk interesse kan nævnes fra hæfte 3. Søren Nancke-Krogh gør et dristigt forsøg på en samlet fortolkning af en række spredte billedkvadere fra Tømmerby kirke i Thy, og Per Hougaard giver en morsom og overbevisende løsning af en »rebus« på en herskabsstol i Holmens kirke.

S. C.

Kilder til belysning af landbrugets økonomiske kår i 1700-tallet er en nyttig samling dels af forordninger landbruget og landbosamfundet vedrørende, dels af eksempler på materiale til belysning af godssystemets økonomiske struktur, der væsentligst er hentet fra det omfattende Brahesminde godsarkiv i Landsarkivet for Fyn. Ved siden af en maskinskrevet transkription af eksemplerne fra godsarkivalierne gengives disse i ikke altid helt let læselige kopier. Men så får brugere af disse arkiver en forsmag på, at også originalerne

kan volde vanskeligheder! Kildesamlingen er udsendt af Odense universitet og tilrettelagt af Finn Stendal Pedersen, pris kr. 15.

Embedsstanden i det 18. århundrede er blevet indgående behandlet i de to sidste årgange af *Personallhistorisk tidsskrift*. Jette Kjærulff Tuxen gennemgår i »Den danske civile centraladministrations embedskorps 1766–1797« de højere embedsmænd, forstået som de, der havde adgang til de kollegiale drøftelser i de respektive organer, med henblik på stand, faderens stilling, national herkomst samt evt. akademisk og administrativ baggrund (16. rk. 3. bd. 1975 s. 123–193). Det konkluderes, at det borgerlige element var stigende, at der generelt var tale om en veluddannet gruppe, og at de »indfødte« for hele perioden var i overtal. En vis aristokratisk dominans i systemets øverste top fastholdes gennem hele det undersøgte tidsrum. Knud Prange: »Indfødsretten – en analyse af embedsstandens og adelens nationale rekruttering før og under enevælden« (16. rk. 4. bd. 1976 s. 1–16) opponerer mod en ældres historieskrivnings opfattelse af baggrunden for og virkningen af indfødsretsforordningen af 15. januar 1776. Ja, forfatteren inleder endog med at vise, hvor sejlglivet traditionen omkring denne lov har været med henvisninger til Politikens Danmarkshistorie og et helt aktuelt katalog for en udstilling i 200-året! Prange afviser, at 1660 betød noget brud i henseende til mulighederne for henholdsvis monarkiets boeere og udlændinge indenfor statstjenesten, og konstaterer, bl.a. med henvisning til Jette Kjærulff Tuxens artikel, at heller ikke 1776 repræsenterer noget vendepunkt i denne henseende. Efter alt at dømmes skal forordningen, der i øvrigt var i strid med Kongelovens bestemmelser, ses som et politisk træk i magtkampen mellem Ove Høegh Guldberg og A. P. Bernstorff. Knud Pranges indlæg peger på et afsnit af vor historie, hvor nyforskning mere end i noget andet tidsrum synes tiltrængt, nemlig den ældre enevælde fra indførelsen i 1660 og frem til reformernes tidsrum i slutningen af 18. århundrede. Forfatteren til denne note har (R. Skovmand (ed.): *Jægerspris slot og Kong Frederik den Syvendes Stiftelse* (1974) s. 209 ff.) i en redegørelse for V. J. Hahns indsats i slutningen af 1600-tallet peget på, hvordan selv moderne bidrag og fremstillinger kolporterer den nationale historieopfattelse, der blev lanceret af Barfod, Hammerich og først og fremmest C. F. Allen i midten af forrige århundrede. Erslev-generationen tog fat på middelalderens nationale myter, men Edvard Holms store værk betød for tiden ca. 1660 til ca. 1750 at myten ikke revideres, men blot blev afdæmpet.

Husmandsbevægelse og jordreform i Danmark er titlen på en lille publikation (32 s.), som kandidatstipendiat Palle Ove Christiansen, Institut for europæisk folkelivsforskning i Lyngby har udsendt. Denne fremstilling, der bygger på forfatterens magisterforelæsning, giver en kortfattet, men præcis gennemgang af husmandsbefolkningens kår og husmandsbevægelsens

historie frem til vore dage. I selve skildringen af husmændenes historie bygger skildringen naturligvis i vid udstrækning på den eksisterende litteratur, der dog udmærket suppleres med forfatterens egne undersøgelser af forholdene under Giesegaard gods på Sjælland. Som undertitel bærer publikationen »En etnologisk oversigt«, og det må være som sådan, at gennemgangen af de danske forhold sammenkædes med jordreformer både ude i Europa og i de oversøiske lande. Alt ialt er der tale om en velegnet introduktion til og – nok mere historisk end etnologisk – oversigt over husmandsvilkår og husmandsbevægelse på et tidspunkt, da stordriften i dansk landbrug »ikke i flere generationer har været så gunstigt stillet som netop i disse år, hvorimod de fleste husmænds situation efterhånden minder om »afvandringstiden« for små 100 år siden«. Prisen er kr. 15, og publikationen kan erhverves hos forfatteren, Svinget 18, 2. th., 2300 S.

Skillingsviserne. Mon ikke der eksisterer en sammenhæng mellem de senere års interesse for den såkaldte triviallitteratur og den øgede opmærksomhed omkring tidligere tiders folkelige viser? Ihvertfald er der indenfor den seneste tid kommet flere bidrag til belysning af skillingsvisernes historie. Bag dem alle står Iørn Piø, der i Dansk lærerforeningens studierie har udsendt: *Skillingsviser – en antologi* (1974), ligesom han i »Folk og kultur 1974« har skildret Julius Strandbergs virksomhed som udgiver og til dels forfatter af skillingsviser i slutningen af forrige århundrede. Strandberg blev en velhavende mand på sine viser – Piø regner med årlige oplag på mellem 200.000 og 400.000 eksemplarer! Gennem bevarede optegnelser kan man følge hans arbejde og økonomi. Foreningen Danmarks Folkeminder har genoptrykt 10 mordviser af den strandbergske produktion fra 1867 til 1913, »Skillingsviser I« (1974) og endelig har Piø for Jul. Strandbergs forlag udvalgt og kommenteret en samling viser, der spænder over hele genrens repertoire, »Viser fra din oldefars tid« (1974). Noder og becifring åbner muligheder for at genoplive den folkelige visesang fra forrige århundrede.

Vejbygning i historisk perspektiv gengiver i Danmarks tekniske museums årbog 23. årgang, 1975, et foredrag af H. H. Ravn holdt i 1975 af en fagmand og med mange oplysninger, der næppe er kendt af alm. historikere, som f.eks. at Makadam var ganske god til færdsel med hestevogne; bilerne sugede derimod det fine materiale mellem skærverne bort. Der er årstal for ibrugtagningen af de nyere vejbelægninger som f.eks. tjærebeton 1918, cementbeton 1923, asfaltmulsion 1924, tæppebelægning og støbeasfalt 1929. Slutteligt konstateres, at intet af det, der laves i dag, er så holdbart som de veje, romerne byggede for over 2000 år siden.

C. R. H.

Arbejdspladsens miljø i dette århundrede er rammen om to bidrag i *Folk og kultur 1976*. Københavnske maleres øgenave fremlægges gennem et samarbejde mellem en litteraturforsker og to gamle folk og faget, og her kunne man let have fået et morsomt perspektiv på materialet, om man havde sammenlignet med de tilsvarende øgenave i Lorenzen & Kjærboel: *Typer og Tidsbilleder fra de københavnske skibsværfter* (1925). Peter Ludvigsen giver gennem interviews med fire bygningsarbejdere indblik i de regler og normer, der gælder på en arbejdsplads indenfor byggefaget.

I Ålejern og andre blystre – og hvordan man bruger dem, behandler George Nellesmann ålejernene. Eller rettere: Han er dykket ned i museets rige samling af etnologiske optegnelser (NEU), og fangsten har været god, for de udvalgte optegnelser lader på glimrende måde brugerne selv fortælle om redskaberne og deres anvendelse. Bogen har mange illustrationer, men helhedsindtrykket er alligevel lidt trist, da mange af de affotograferede genstande fremstår grå og uskarpe, og nogle af Hans Bræstrups stregtegninger synes lidt for »fine« i stregen. Bogen er inddelt i mange mindre afsnit, som alle indledes med en forklaring af de nødvendige grundbegreber, og herefter bringes citaterne fra NEU. Formen er glimrende her, da den ikke tager den umiddelbare friskhed af citaterne. Alt i alt en god lille bog, som holder, hvad dens titel lover. (Nationalmuseet 1975, kr. 23).

H. J.

I efteråret 1976 faldt Herholdts Nationalbankbygning sammen med adskillige andre bygninger i karréen Havnegade/Niels Juels gade/Holmens kanal for sidste fase af byggeriet på Arne Jacobsens nye bank. En række medarbejdere ved Nationalbanken har benyttet lejligheden til at fortælle den nu helt forvandlede trekantens historie i et særskilt nummer af det interne *NIF-nyt* (1976/3). Det lille hæfte rummer en gennemillustreret beskrivelse af kvarteret omkring banken siden begyndelsen af 1700-tallet. Det er værd at anmærke, at mange af billederne findes i Nationalbankens eget arkiv; det gælder f.eks. Herholdts tegninger til byggeriet fra 1866–70, men også meget andet billedmateriale til karréens historie er i tidens løb blevet indsamlet af banken.

S. C.

Glimt af mands minde hedder en lille publikation (32 s.) udsendt i anledning af *Ramsø-Tune herreders Landboforenings* 100-års jubilæum i 1974. Den er et forsøg på at give et indtryk af forholdene i landbruget i dette århundrede gennem nænsomt redigerede interviews med ældre kvinder og mænd på egnen. Der er rimeligvis meget at nikke genkendende til, hvis man selv har levet sit liv i landbruget, men disse fortællinger vil dog nok gøre et noget tilfældigt indtryk på de fleste. Der er en god (og bramfri) historie at finde undervejs, men jeg kan nu bedst lide den glade kærlighedserklæring til landbruget, som forstander A. O. Rasmussen

runder af med, – den siger noget om landbruget i dagens Danmark!

S. C.

Om stifterbilledet på Thott-altertavlen i Valløby kirke fortæller Danmarks Kirker (Præstø amt) at »adskilligt tyder paa, at Portræthovedet ikke er malet af samme Haand som det øvrige«. Altertavlen har netop afsluttet en fornyet restaurering på Nationalmuseets Farvekonservering, og det er herved godtgjort, at såvel den formentlige Oluf Axelsøn Thotts ansigt som det thottske våben er overmalinger foretaget ganske snart efter tavlens oprindelige færdiggørelse. En række muligheder for at identificere tavlens egentlige bestillingsmand på baggrund af det underliggende skjold undersøges i en artikel af Aage Wulff i *Meddelelser om konservering 2. række hft. 7–8 (1976)*. Wulff gør holdt ved den schwabiske slægt von Wanbrechts og gætter på, at tavlen er kommet til Valløby kirke som resultat af Hansaens handel på Visby, hvor Oluf Axelsøn Thott residerede som lensmand fra 1449 til 1464.

S. C.

Metas memoirer har til hensigt at vække gode minder hos ældre læsere, og fortælle de yngre om ringe levevilkår ved århundredeskiftet. Det sidste er absolut mest vellykket, for erindringerne fra Meta Sørensens liv i Svendborg siden 1. Verdenskrig er private, – egentlig kun af interesse for ældre lokale læsere.

Derimod rummer bogen prægnante smårids af prolebarbarnets uhyggelige opvækstvilkår på den udtørrede Lammefjord: Brutal, fordrukken fader, forslidt moder; tjenestepladser på landet fra 7-års alderen, illusorisk skolegang; efterstræbt af karlene fra 14-års alderen. Senere pladser i København erindres ikke meget bedre. Der synes hovedsagelig at have været tale om pladser hvor »herskabet« selv måtte kæmpe for eksistensen, kun i få tilfælde i besiddelse af et åndeligt overskud, som kunne dryppe lidt på den forsmømte Meta. Det fremstår indirekte som et lille Guds under at den uafvendelige graviditet skete ved en hæderlig håndværkssvend fra Tåsinge, som giftede sig med hende. (*Metas Memoirer*. Den 82-årige Meta Sørensen fortæller erindringer fra sit lange liv. Privattryk, Svendborg, 1974, 79 s.)

J. K.

Barn af Vendsyssel (1975, udg. af Lions clubber i Vendsyssel) knytter sig til den efterhånden populære genre, hvor mere eller mindre kendte personer beretter om deres barndom og opvækst i et bestemt tidsrum eller indenfor et afgrænset geografisk område. Fødselsårene for disse berettere spænder fra 1896 til 1932 og miljøerne er rimeligt fordelte i social henseende. Der er naturligvis forskel på forfatternes evner til at berette – og museumsinspektør Palle Friis fortæller om noget helt andet, nemlig hvad sandet og blæsten har betydet for landsdelen gennem tiderne – men der gives undervejs gode glimt af miljøer fra tiden umiddelbart før 1. verdenskrig og frem til besættelsestiden. Men – mange »rigtige« vendelboer vil nok bemærke,

at ikke mindre end fire af de femten beretninger helt eller delvis behandler Nørre Sundby og Kær herred!

»Jeg må med største vemodighed hermed allerunderdanigst indberette for Deres kongelige Majestæt, at i forgårs den 25. juni ved en ulykkelig ildebrand den største og bedste del af denne bys huse og gårde, ja Domkirken og Sortebrødre kirke, så og bispegården, formedelst en forfærdelig storm i få timer er bleven ødelagt, hvilket har gjort mig såvel som mange andre meget ulykkelig, helst siden der så lidt er bleven reddet, og elendigheden er så almindelig, at den ene ikke kan hjælpe den anden«. Således skriver biskop Johannes Trellund mens ilden er ved at dø ud i Viborg i 1726, – og således begynder et kildeudvalg om *Viborgs Brand 1726*, samlet af H. H. Worsøe og P. G. Ørberg for *Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune, Historisk Samfund for Viborg Amt og Viborg Stiftsmuseum* i 250-året for katastrofen. Biskoppens ægte sorg drukner hurtigt i forvaltningens faste greb om katastrofeboet. Jeg kan ikke følge udgiverne, når de »i listerne over de brandhærgede og dem, ilden skåned« ser »hele Viborgs datidige befolkning [marchere] frem for os, hus for hus, familie for familie«. Den betragtning giver et falsk billede af bybefolkningens sammensætning. Det er byens skatteborgere, vi møder i disse kilder; familie, tyende og hjemløse dølger sig i kildematerialet.

Udgiverne har ikke søgt at tilfredsstille de mange spørgsmål, som læsningen af dette kildeudvalg faktisk vækker hos læseren, – som f.eks.: Hvad var det for værdier, der gik til grunde ved branden i 1726? Eller: Hvordan lykkedes det byen at rejse sig? Men branden i 1726 anskues som et øjebliksbillede, et drama kalder udgiverne den ejendommeligt nok. En vejledende literaturliste kunne have gjort nytte for den læser, der ville opleve katastrofen i en historisk sammenhæng. Svend Aakjærs store redaktion af *Viborg Købstads Historie* i fire bind (1940–41) gemmer sig f.eks. diskret i en note.

S. C.

I anledning af genindvielsen af Viborg domkirke i 1876 har *Jens Velle* udsendt et indbydende minde-skrift: *Viborg Domkirke, nedrevet og genrejt, fotografier 1863–1876* (forlaget hikuin 1976). Bogen rummer 31 morsomme og til tider meget smukke fotografier, men det forekommer mig, at Velle i nogen grad har ramt ved siden af med den indledende tekst. Han betragter nemlig først og fremmest disse billeder som et bidrag til fotografiets historie i Danmark, hvorimod jeg føler, at man i højere grad har behov for en arkæologisk-historisk kommentar, når man fordyber sig i disse illustrationer til Danmarks mærkværdigste restaureringssag; – og jeg havde da også mere udbytte af at følge litteraturfortegnelsen og gøre brug af samme forfatters artikel om Viborg domkirke i *Skalk* 1969/6: *Væk all sammen*. Men indledningen skal dog ses i sammenhæng med, at mindebogen er anlagt som en kildeudgave; udgiveren anser det i øvrigt for givet, at han har fået alle optagelser, der er foretaget

af den gamle domkirke og af byggeriet på den nye, med. Således viser syv fotografier den gamle domkirke, medens den endnu var i brug (maj 1863), ligesom en suite på seks optagelser af kirkens indre er taget på et tidspunkt, da murværket stod befriet for puds (aug./sept. 1863). Derimod findes der kun 4–5 fotografier af den gamle kirke under nedbrydning, idet man sidenhen – som det ses af denne udgave – var mere interesseret i nybygningen. Vellev gør opmærksom på, at alle »31 fotografiske optagelser er . . . reproduceret uden beskæringer af de originale aftryk«. Det er en uheldig formulering. Kun den fotografiske plade kan kaldes original, og så vidt man kan se, er flere af de her gengivne billeder (mere eller mindre ubetydeligt?) beskårne i forhold til eksponeringen. *Bogens pris er værdt at bemærke: 23 kr.*

S. C.

Musiklivet i Viborg i årene under og umiddelbart efter 1. verdenskrig skildres med indsigt og forståelse af Jørgen Hæstrup i *Musik for små penge*, der er udsendt som nytårshilsen fra Andelsbogtrykkeriet i Odense. Det var faktisk en imponerende aktivitet på det musikalske område, der udfoldede sig i byen i disse år med kantor J. Chr. Hæstrup – forfatterens far – som den kunstneriske ildsjæl såvel som den daglige, praktiske organisator. Med rette peges der på, at de lokale kræfters præstationer – det firehændige klaver i borgerhjemmet, arbejdersangkorets friluftskoncerter eller det møjsommeligt – med nabobyernes hjælp – sammenskrabede orkester – har været den eneste indgang til musikken for størstedelen af befolkningen. Af og til kom så en solist udefra og gav optræden eller supplerede de stedlige musikere. Det for vore dage naturlige spørgsmål om opførelsernes »kvalitet« i musikalsk henseende får dermed en anden, mindre afgørende vægt i billedet.

Jørgen Hæstrups evner som erindringsforfatter dokumenteres her som det er gjort tidligere. Men den lille bog viser også hans kyndighed, når det gælder om at skildre et miljø og berøringerne mellem forskellige mennesker og grupper.

Kartoffeltyskernes indsats i opdyrkningen af den jyske hede har flere gange kaldt på danske historikers interesse. I *Jyske Samlinger* 5 Rk. I (1932–34) skildrede E. Bøgebjerg indkaldelsen af de sydtyske kolonister i 1759, og i »Det indvundne Danmark« (1966) behandler F. Skrubbeltrang denne fase af opdyrkningsarbejdet før Hedelskabets oprettelse i 1866. I »Den jyske hedekolonisation (1970) har en af vore kyndigste lokalhistorikere, Valdemar Andersen, viet dette koloniseringsforsøg fra den tidlige reformtid en selvstændig fremstilling. At der fortsat kan bringes nyt materiale frem og anlægges nye synspunkter på emnet viser Niels Windfeld Lund: »Kartoffeltyskerne – Livsvilkår i de jyske hedekolonier i det 18. årh.« i *Folk og kultur* 1975 (s. 31–66). Det er, som titlen antyder det, livs- og erhvervsvilkårene for kolonisterne efter etableringen i Danmark, der står i centrum for fremstillingen. Un-

dersøgelsen, der er baseret på forfatterens speciale i historie om emnet, kombinerer inddragelsen af et betydeligt kildemateriale, ikke mindst af strukturregistrerende art, med etnologisk begrebsapparat og lægger herigennem en ny synsvinkel på emnet.

Den klassiske herredsbeskrivelse kan man vist uden tøven kalde Oluf Nielsens »Historiske Efterretninger om Malt Herred« og det samme gælder forfatterens øvrige herredsbeskrivelser. Malt Herred foreligger nu i genoptryk udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. Samfundet begrundet genudgivelsen med, dels at bogen er et nyttigt kildeskrift, dels at den længe har været udsolgt og er sjælden i antikvariatene. Det sidste er så sandt som det er sagt, og når den endelig dukker op, er prisen (i hvert fald i et københavnsk antikvariat i efteråret 1976) i nærheden af 200 kr. Genoptrykket fås til en bogladepris på 40 kr.

Historisk Samfund for Ribe Amt har planer om genoptryk af Oluf Nielsens øvrige vestjyske herredsbeskrivelser, der omend lidt tørre i stilen er mættede med værdifuld lokalhistorisk stof, og man kan kun håbe, at der bliver mulighed for at realisere planerne om at gøre rækken lettere tilgængelig ad denne vej.

S. K. B.

Kirkegården som en afspejling af sognets geografi mener Knud Jensen at kunne vise ved en række eksempler fra det sønderjyske og sydjyske område i *Folk og kultur* 1975 s. 5–30, mens H. K. Kristensen i *Folk og kultur* 1976 s. 121–33 arbejder videre med emnet og stiller spørgsmålstejn ved skikkens alder og samhørighed med det gamle landsbyfællesskab.

Zeppelinene i Tønder. I en afhandling af Hans Jürgen Gläser, *Møgeltønder*, i *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest* 1976, s. 157–64 oplyses om de tyske luftskibe og deres hangarer i Tønder 1915–18.

C. R. H.

»Når 1975 proklamerades som det Europeiska byggnadsvårdsåret var det . . . ur skånsk synvinkel bara ett uttryck för vad kulturminnesvården strävat efter i mer än femtio år«. Dette er i en nøddeskal tanken bag *Skånes Hembygdsförbunds Årbok 1975*, der under titlen *Skånsk Byggnadsvård* redeligt – men kedeligt – orienterer om det omfattende arbejde med miljøbevaring i Skåne. I to artikler af henholdsvis Evald Gustavsson (*Byggnadsvård – hembygdsvård. En tillbakablick*) og Åke Werdensfels (*Perspektiv på byggnadsvårdsåret*) belyses 'tanken' i bevaringsarbejdet dels historisk og dels økonomisk-kulturelt. Af bogens mange artikler får man generelt det indtryk, at opgaven i dag – bortset fra at indsamle og registrere bevaringsemner – er at finde et balancepunkt imellem sikring af kulturværdier og disses tilpasning efter en ny tids krav.

Som helhed skæmmes årbogen af en ulæselig ekspertjargon, men nogle gode billedsuits giver læseren et mere ligefremt indtryk af, hvad man forestiller sig ved »byggnadsvård«. Som historiker er man glad for at kunne citere Werdensfels for et synspunkt, som

man iøvrigt savner i denne bog: »I debatten om den ældre bebyggelsen taler man i våra dagar mindre om risken att vi gör oss historiskt urarva än om byggnadernas betydelse för den sociale miljön. Ur den synvinkeln är det dags för kulturhistorikern inte bara att utvärdera bebyggelse utan också att utvärdera de egna resultaten.«

Man bør være opmærksom på årsberetningerne fra Skånes Hembygdsförbund og de tilknyttede hembygdsforeninger. Heri kan man finde en oversigt over, så vidt man kan skønne, alle væsentlige historiske og arkæologiske initiativer i Skåne i 1974. Skånes Hembygdsförbund er øjensynlig en halvofficiel institution, der samler hele landsdelens kulturhistoriske forskning i sit regi.

Årbogen for 1975 afsluttes af en indholdsfortegnelse 1957–1974.

S. C.

Från Borås och de Sju häraderna 1976 meddeler tre bidrag af interesse for industriens historie, – tre bidrag, der først og fremmest belyser landdistrikterne og det industrielle gennembrud. Som optakt til en orientering om den løbende *Textilindustriinventering* (dvs. registrering) i *Sjuhäradsbygden* fortæller Magaretha Persson om tekstilindustrien og den begyndende industrialisering af Sverige, og hun peger på at forholdene i Sjuhäradsbygden strider mod den gængse antagelse, at tekstilindustrien i hovedsagen er et byfænomen. Man finder således flere eksempler på egnen

på »selvforsynende driftsenheder« med boliger og servicefunktioner som skole, kirke o.a., en virksomhedsform, vi i Danmark kender fra Holmegårds glasværk. I en artikel om *En linnegodsmangel (tøjrulle) från hemindusrins tid* præsenterer Eva Goliger et intakt klargøringsmiljø for indsamlet hjemmevævet klæde. Først blev klædet stænket og sat på ruller i en »rullestol«, hvorefter det kunne presses i den store tøjrulle, der oprindeligt var hestetrukken, men som sidenhen blev el-dreven. Til sidst blev rullerne overført til »rækne- og spilverket«, hvor klædet blev målt ud og rullet op, klart til levering. Dette vidnesbyrd om forlagsvirksomhed i stor skala har været i brug helt op i dette århundrede, men nu forsvinder det ved en nedrivning. Agneta Boqvist redegør i *Möbeltillverkning i Bollebygd* om produktionen af de sk. Ballbomøbler, – siden 1880-erne et vigtigt bierhverv til egnens landbrug. Under indtryk af den almindelige økonomiske vækst blev fremstillingen af disse møbler, der foregik som efter en enkel skabelon, et erhverv uafhængigt af landbruget. I dag er denne produktion næsten uddød, kvalt af konkurrencen fra byerne. De tre artikler ledsages af gode illustrationer.

Af årbogens indhold er det i øvrigt værd at nævne Olof Langlets udgave af et *Inventarium efter Rådmanen Håkon Andersson i Bogesund 1689*. Langlets kommentar og denne fyldige indbofortegnelse giver et godt indtryk af en velbjerget borgergård i slutningen af 1600-tallet.

S. C.

Årsmøderne i Åbenrå 1976

Dansk Kulturhistorisk Museumsforening

Mødet fandt sted på Folkehjem i Åbenrå fredag den 3. september 1976 kl. 9.00 og følgende museer var repræsenteret:

Bangsbomuseet, Esbjerg Museum, Falsters Minder, Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, Fredericia Museum, Frederiksborgmuseet, Frederiksværk Museum, Gilleleje Museum, Glud Museum, Djurslands Museum i Grenå, Grindsted Museum, Haderslev Museum, Herning Museum, Vendsyssel historiske Museum i Hjørring, Hobro Museum, Holbæk Museum, Holstebro Museum, Hørsholm Egns Museum, Jægerspris Slot, Københavns Bymuseum, Landbrugsmuseet, Langelands Museum, Lemvig Museum, Forhistorisk Museum på Moesgård, Morslands historiske Museum, Musikhistorisk Museum, Nationalmuseets 1., 2., 3. afd., Frilandsmuseet, Konserveringsanstalterne, Næstved Museum, Nørresundby byhistoriske Samling, Fyns Stiftsmuseum, Møntergården i Odense, Den fynske Landsby, H. C. Andersens Hus, Odsherreds Folkemuseum, Orlogsmuseet, Kulturhistorisk Museum i Randers, Antikvarisk Samling i Ribe, Rosenborgsamlingen, Roskilde Museum, Silkeborg Museum, Skagens Fortidsminder, Skive Museum, Struer Museum, Svendborg Museum, Sundby-Hvorup sognehistoriske Samling, Sæby Museum, Søllerød Museum, Sønderborg Slot, Thisted Museum, Tøjhusmuseet, Varde Museum, Vejle Amtsråds Konserveringsværksted, Værløse Museum, Ølgod Museum, Åbenrå Museum, Jacob Michelsens Gård i Kolstrup, Den gamle By i Århus, Ålborg historiske Museum.

1. Valg af dirigent

Efter formanden, Palle Friis velkomst og på dennes forslag valgtes Mogens Ørsnes, Nationalmuseets 1. afd. til mødets dirigent.

2. Nye medlemmer

Viborg Amts Konserveringsanstalt, Skive og Vejle Amtsråds Konserveringsværksted, Kolding, havde søgt optagelse i foreningen. Disse godkendtes enstemmigt af forsamlingen.

3. Styrelsens beretning

Formanden aflagde den til medlemmerne før mødet udsendte årsberetning for 1975/76:

Sidste årsmøde stod, som så mange andre, i museumslovens tegn og sluttede med en spådom om yderligere nedskæring af det foreslåede statsluskud på 75 %.

Spådommen skulle over al måde komme til at gå i opfyldelse.

Efter årsmødet måtte kulturministeriets embedsmænd igang med det lidet misundelsesværdige job, at tilpasse lovforslaget til de af finansministeriet dikterede økonomiske vilkår, og i efterårets løb vandrede procentsatsen nedad bakken fra 75 % over 66 2/3 % og 50 % til 40 %.

Amtstilskuddet, som man oprindeligt havde tilvejebragt ved at skære 25 % af det gamle krone til kronetilskud, vandrede samtidig så hastigt ned ad bakke, så man tidligt opgav procentregningen, og i stedet gik over til runde tal, som ikke er så sårbare at skære i som procenter er, når de nærmer sig promiller.

Kulturministerens lovforslag blev forelagt lige efter jul. Forslaget var, på grund af sine beskæringer, så afvigende fra museumskommissionens, at styrelsen fandt det nødvendigt endnu engang at sammenkalde museerne til et debatmøde, på Byggecentrum ved Middelfart den 23.-24. januar.

Det blev et godt møde – deltagerne, som repræsenterede alle kategorier af museer, ikke bare de kulturhistoriske, enedes hurtigt om ikke at spille tiden med en almindelig jammer over for få penge. I stedet koncentrerede man kræfterne om formuleringen af en række konstruktive kommentarer og ændringsforslag til brug for Folketinget ved den forestående lovbehandling.

Mødets resultater blev udsendt til alle museer i et 38 sider langt, duplikeret referat, og en sammenfatning er senere trykt i Stof nr. 15.

Umiddelbart efter mødet i Middelfart lukkede et af styrelsen nedsat arbejdsudvalg sig inde på Ørslev Kloster, for i fred og ro at bearbejde de mange mødereultater og for på grundlag af disse at formulere en henvendelse til Folketingets kulturudvalg.

Denne henvendelse blev udsendt til museerne til orientering den 20. februar, og 5 dage senere indbragte styrelsen officielt sin henvendelse ved foretræde for Folketingets kulturudvalg.

12. maj afgav kulturudvalget betænkning, 20. maj gik forslaget til 2. behandling, og 26. maj 1976 blev museumsloven vedtaget ved 3. behandling til ikrafttræden 1. oktober 1976.

En detaljeret gennemgang af den nye museumslov med opremsning af gevinster og tab vil ikke være til nogen gavn ved denne lejlighed – lad os sammenfattende fastslå, at slet ingen lov ville have været værre end den nye lov, selv om denne er blevet beskåret og udvandet i forhold til de intentioner, som vi gik rundt med i slutningen af de glade tressere.

Vi har alle lov at være lidt skuffede – også kultur-

ministeriets embedsmænd, som har skullet file og skære i lovforslaget, så det passede til de økonomiske vilkår og samtidig være konstruktive uden nogen- sinde at kunne slå i bordet eller smække med dørene. Der er grund til her at rette en tak til kontorchef Thrane og hans medarbejdere, som har slidt og slæbt med museumsloven på disse vilkår. Tak også til museernes konsulenter Olfert Voss og Morten Lundbæk, som nat og dag beredvilligt har stået museerne og ministeriet bi med beregninger og oplysninger om tilskudstal og konsekvenser.

En tak bør også sendes til de folketingsmedlemmer, som virkelig gav sig tid til at interessere sig for museernes problemer. Jeg skal ikke nævne navne, selv om det nok ville være overkommeligt.

At megen tid og mange kræfter er brugt på museumsloven har ikke ført til hensyngen eller stilstand i foreningens traditionelle aktivitetsprogram – tværtimod viser strømmen af tilmeldinger til foreningens arrangementer, at behovet for faglig kontakt og inspiration er større nu end nogensinde.

Arbejdsrådet i november på Lakolk blev afviklet efter det traditionelle mønster med faglige orienteringsmøder og møder i emnegrupper om: Museer og forskning – museumsuddannelser og industriel arkæologi.

For mange deltagere var Lakolkmødet i 75 nok lidt vemodigt. Styrelsen har nu taget flere års murren i krogene, om for få værelser og for dårlige mødelokaler til efterretning og bestilt plads til årsmødet i 1976 på Vingstedcentret ved Vejle. Det er nok klogt aldrig at gro fast, men jeg tror, mange vil savne den helt specielle stemning, som var på Hotel Lakolk når vi lige før jul underkastede os Kirsten Høyers kulinariske varetægt, mens tågen lukkede sig tæt omkring hotellet og snestormen lurede omkring hjørnet.

Som optakt til det egentlige møde på Lakolk blev der afholdt et orienteringsmøde om formidling. Mødet, som samlede 45 deltagere, blev meget vellykket og sluttede med en henstilling til styrelsen om at arrangere faste årlige arbejdsråd om formidling.

Henstillingen blev yderligere fulgt op med et konkret tilbud fra deltagerne om nedsættelse af en arbejdsgruppe, der kunne bistå styrelsen med den praktiske tilrettelæggelse og afvikling af et formidlersmøde. Styrelsen tog med tak mod det udmærkede initiativ, og en arbejdsgruppe, som kom til at bestå af Jan Bacher, Moesgård, Allan Berg Nielsen, Kulturhistorisk Museum, Randers, Susanne Thestrup, Kunstinstituttet i København, og Else Bering, Zoologisk Museum i København, blev nedsat og gav sig med ildhu i kast med projektet.

Mødet om formidling blev afholdt på Fuglsøcentret på Mols fra den 1. til 3. april.

Det blev en stor affære, med 160 deltagere og med et så omfattende program, at det med rimelighed kunne give arrangørerne »fluer i maven« af nervøsitet, for om arrangementet skulle brænde sammen.

Det gjorde det ikke – tværtimod.

Arbejdsgruppen førte med dygtighed og med fast hånd programmet igennem til succes, så alle nu ser

hen til Fuglsøcentret som en årlig tilbagevendende begivenhed.

Foreningens museumskursus blev også i år afholdt på Try Højskole i Østvendsyssel i tiden fra 25. juni til 4. juli.

Kurset havde 80 deltagere fordelt på 9 forskellige hold, og det er bemærkelsesværdigt, at der var størst søgning til, hvad man kan kalde de reelle museumstekniske fag, som konservering, museumsteknik og museumsadministration.

I den danske museumsverden er behovet for efteruddannelse langt større end at det kan tilfredsstilles gennem et enkelt kursus om året: et aftenmøde på Try mandede ud i en direkte opfordring til styrelsen om at iværksætte kortvarige 2–3 dages kurser for museumsfolk om helt konkrete afgrænsede emner, og en arbejdsgruppe på Lakolk i efteråret har opfordret styrelsen til at nedsætte et udvalg, som kan koordinere arbejdet med udformningen af efteruddannelse med den gule betænkningens forslag som udgangspunkt. Et forsvarligt tilskud fra kulturministeriet er forudsætning for afholdelse af foreningens museumskursus – vi takker for dette tilskud og spørger ved samme lejlighed, om vi inden for længe må komme igen til drøftelse om den videre efteruddannelse.

Museumskursus var i år lagt i hænderne på Søren Gregersen, der sammen med vores uundværlige Kirsten kørte foretagendet med sikker hånd, med fuld kontrol over alt det væsentlige og med fast tro på, at alt det uvæsentlige »finder de selv ud af«.

Om kursus skal være på Try igen til næste år er endnu ikke afklaret, men Søren Gregersen har heldigvis givet løfte om at fortsætte som tilrettelægger og leder, og det siger vi tak for. Der er også grund til at rette en tak til den egentlige ophavsmand for disse museumskurser, som i år kan fejre 10 års jubilæum. Ophavsmanden er, jeg vil næsten sige naturligvis, Peter Seeberg – Dansk museumsverdens trykkoger, der gennem de sidste 10 år har sat dampryk til praktisk talt alle de aktiviteter i dansk museumsverden som samler og inspirerer os.

Publikationsvirksomheden har heller ikke ligget på den lade side – Foreningens dagbog, »Stof«, er i årets løb udkommet med 3 numre under redaktion af Finn Grandt-Nielsen.

Årbogen »Arv og Eje« er udkommet med en række artikler om de tider »da vand var bedst«, og den er med sit indhold og sin tilrettelæggelse en smuk debut for den nye redaktør Rikke Olsen fra Alrø.

En tredje publikation, som netop er udkommet, er også barn af Peter Seeberg, det er en lille upretentig fortegnelse over museernes særudstillingslokaler og pædagogiske hjælpemidler. Et godt stykke værktøj og en fin begyndelse for den vordende danske museums-tjeneste.

Ørslev Kloster udvalget fortæller i sin årsberetning om stigende besøgstal, selv om man nu har været nødt til – efter 7 års stabilitet – at hæve overnatningsprisen til 30 kr. pr. døgn. Den 28. oktober var 700-årsdagen for klosterets første omtale. Omkring 100 gæster

kom til stede for at fejre dagen med punch og for at høre Rikke Olsen fortælle om resultaterne af en bygningsarkæologisk undersøgelse på klosteret og for at hjælpe med at plante 40 frugtræer, som DKM havde skænket i jubilæumsgave. Senere på året, den 14. november, fejrede klosteret komtesse Olga von Sponnecks hundredeårsdag, og klosterstiftelsens bestyrelse markerede begivenheden ved udgivelse af et festskrift med forskellige artikler om klosteret og dets historie.

En tredie glædelig begivenhed for klosteret er en bevilling til istandsættelse af tegtaget på 250.000 kr. af miljøministeriets beskæftigelsesmidler.

Det er et virkeligt godt initiativ, Folketinget har taget i arbejdsløshedsbekæmpelsen med de ekstraordinære bevillinger til istandsættelse af museumsbygninger og fredede bygninger i offentlig eje. Fastholder Folketinget denne positive indstilling ud over det europæiske bygningsfredningsår, vil det få en afgørende mærkbar betydning for bevaringen af vor hjemlige bygningskultur.

Ved repræsentantskabsmødet i Odense sidste år gav styrelsen udtryk for sin skuffelse og bekymring over opsplitelsen af museerne og den antikvariske virksomhed på to forskellige ministerier.

Styrelsens bemærkninger gav anledning til en bevæget debat, som kom til at fortsætte på museums-møder og i museums-kredse resten af året, sideløbende med diskussionen om museumsloven.

30. oktober indkaldte direktør Viggo Nielsen i miljøministeriets fredningsstyrelse repræsentanter for Kulturministeriet, Nationalmuseet og Dansk kulturhistorisk Museumsforening til forhandling om ned-sættelse af et antikvarisk udvalg, et fortidsminderåd, som kunne rådgive fredningsstyrelsen i forbindelse med administrationen af fredningslovens kapitel om jordfaste fortidsminder. Fortidsminderådet, dets sammensætning og beføjelser blev indgående drøftet af museerne på et hastigt indkaldt møde den 4. november i Randers og under arbejds-mødet på Lakkolk.

Omkring jul var der truffet afgørelse om, at rådet skulle bestå af 10 medlemmer, nemlig: Rigsantikvaren som født medlem og formand, 3 medlemmer fra Nationalmuseet, 3 fra landets universiteter og 3 udpeget af Dansk kulturhistorisk Museumsforening.

Kort efter udpegede styrelsen Henrik Thrane, Odense, Mogens Bencard, Ribe, og Alan Hjorth Rasmussen, Esbjerg, som foreningens repræsentanter.

25. juni holdt Fortidsminderådet sit første møde, hvor man med det samme gik igang med at fastlægge forretningsorden og formulerede rådets fremtidige virke.

Der er ingen tvivl om, at de forestående møder i Fortidsminderådet og det kommende Statens Museumsnævn vil få afgørende betydning for museernes fremtid – såvel for Nationalmuseet som for de provinsmuseer, der med traditionsbundet selvføl-gelighed beskæftiger sig med antikvarisk virksomhed.

Det var fristende at kaste sig ud i spådomme om

museernes fremtid ved denne lejlighed, hvor vi befinder os i den berømte jomfru Fannys hjemby. Hvor placerer museerne sig i den fremtidige antikvariske virksomhed? Hvilket billede af den danske museums-verden vil tegne sig om nogle år, når virkningerne af museumslovens opfattelse af store og små og særligt begunstigede museer begynder at tegne sig?

Hvilken rolle kan museerne komme til at spille som effektive beskæftigelsesfaktorer i det nye samfund, som er på vej, hvor vi må indse, at beskæftigelsesproblemet er uløseligt, med mindre det gøres til et fritids-problem.

Lad os ikke falde for fristelsen til uvederhæftige spådomme på et for tidligt tidspunkt.

I allersidste ombæring fik museumsloven tilført den paragraf, at forslag til revision af loven skal fremsættes senest i 1981-82. Lad os trække vejret – bare en enkelt dyb indånding og så gå igang med at formulere museernes fremtid.

Beretningen godkendtes af forsamlingen uden kommentarer.

4. Aflæggelse af regnskab

Kassereren, George Nellemann, fremlagde det reviderede regnskab, og der meddeltes styrelsen decharge.

5. Forslag fra styrelse og medlemmer

Der var fra medlemmerne ikke indkommet forslag, men fra styrelsen var udsendt forslag til ændring af § 9, 3. afsnit i foreningens love, således at ordlyden fremover ville blive:

»Foreningens regnskabsår er kalenderåret« i stedet for den nuværende formulering: »Foreningens regnskabsår er finansåret«.

Dirigenten kunne konstatere, at forsamlingen ifølge lovenes § 10 var beslutningsdygtig, idet der til vedtægtsændring kræves, at mindst halvdelen af medlemmerne er tilstede ved afstemningen eller skriftligt overfor styrelsen har tilkendegivet deres stilling. Tilstede ved mødet var repræsentanter for 63 museer og der var skriftlige tilkendegivelser fra 20 museer, ialt 83. DKM har 134 medlemmer.

Forslaget kunne sættes til afstemning og blev enstemmigt vedtaget.

6. Forslag til budget

Herefter kunne de udsendte forslag til budget for henholdsvis perioden 1/4-31/12 1976 og for kalenderåret 1977 behandles, og det kunne meddeles, at de udarbejdede budgetter ikke forudsatte nogen ændring af kontingentberegningen. Herefter godkendte forsamlingen budgetterne.

7. Valg til styrelsen

Efter tur afgik: Søren Gregersen, Odsherreds Folke-museum, Mette Müller, Musikhistorisk Museum, Ulla Thyrring, Herning Museum, og Torben Witt, Ålborg historiske Museum.

Ulla Thyrring var villig til genvalg. De tre øvrige kunne ifølge DKMs love, § 7, ikke gen vælges.

I stedet valgtes: Poul Kjærum, Forhistorisk Museum på Moesgård, Jens Ole Lefevre, Skive Museum, og Tove Werner Larsen, Værløse Museum. Ulla Thyrring genvalgtes.

8. Øvrige valg

Som styrelsens suppleanter valgtes følgende: Birte Friis, Nationalmuseets 3. afd., Hans Jeppesen, Limfjordsmuseet, Inger Nielsen, Hørsholm Egns Museum, og Svend Nielsen, Landbrugsmuseet.

Som revisorer valgtes: K. K. Jensen, Ålborg historiske Museum, og Bodil Busk Laursen, Ribe.

9. Foreningens publikationer

Aino Kann Rasmussen kunne på »Arv og Eje«s redaktør, Rikke Olsens vegne meddele, at årgang 1976 af årbogen netop var færdig fra bogbinderen og i aller-nærmeste fremtid ville blive tilsendt abonnenterne.

Årbogen for 1977 var planlagt som et temanummer om bordskik og der ville inden længe komme en forespørgsel til medlemmerne om billedmateriale, som man opfordredes til at tage vel imod. Det blev endvidere påpeget, at ideer såvel til temanumre som enkeltartikler stadig er meget velkomne.

Finn Grandt-Nielsen kunne om STOF berette, at der i år er udkommet 3 numre. Et nummer med referater fra Fuglsø mødet og fra museumskurser på beddingen, og der er planlagt et nummer med referater fra amtsmuseumsrådene under den gamle lov, samt et nummer med en revideret udgave af adresse-listen.

10. Eventuelt

Palle Friis takkede de afgåede styrelsesmedlemmer for godt udført arbejde i den periode, de havde siddet i styrelsen, og kunne yderligere oplyse, at Søren Gregersen havde indvilget i at være kursusleder igen til næste år. Endvidere kunne Palle Friis oplyse, at næste års kursus er planlagt at skulle finde sted på Gerlev Idrætshøjskole ved Slagelse.

Palle Friis kunne endvidere oplyse, at de fire danske museumsorganisationer torsdag den 2. havde holdt et møde for at drøfte oprettelse af et Samråd for danske museumsorganisationer. Det er planlagt at samrådet skulle etableres pr. 1.1.1977.

På dette møde havde man desuden fået en orientering ang. oprettelse af en museumstjeneste. I den forbindelse havde mødedeltagerne affattet følgende udtalelse:

»Repræsentanter for de 4 danske museumsorganisationer har den 2. september 1976 drøftet et oplæg om dannelse af en museumstjeneste med hjemsted i Viborg kommune.

De tilstedeværende kan i princippet tilslutte sig tanker om museumstjenesten som en selvejende institution, idet man dog finder, at statens museums-nævn i de første år bør yde tilskud til driften således at der på længere sigt kan arbejdes henimod en museumstjeneste, der hviler i sig selv.

Anbefalingen af et sådant tilskud fra statens museums-nævn forudsætter dog at museumstjenesten får

bred opbakning fra de danske museer. Forsamlingen udtrykker anerkendelse for det initiativ, der er udgået fra Viborg Stiftsmuseum og som er fulgt op fra Viborg kommune«.

Erna Lorenzen, Den gamle By i Århus, orienterede om et kursus i tekstilkundskab, som var afholdt i Den gamle By. Endvidere kunne fru Lorenzen berette om samarbejde med seminarier og skoler om vandreklasser til undervisningsbrug.

Fru Lorenzen spurgte til slut, hvorledes man forholdt sig ved andre museer, med hensyn til afløsning af de store protokoller, som ikke mere var til at skaffe.

Morten Lundbæk, Statens Lokalmuseumstilsyn, kunne meddele, at der var andre muligheder, og bad fru Lorenzen henvende sig til Statens Lokalmuseumstilsyn.

Mogens Bencard, Ribe, fandt oplysningen om etableringen af et samråd for museerne spændende og rejste spørgsmålet om, hvorvidt man fra DKMs side burde lade dette være anledningen til at flytte årsmøderne fra DHFs regi til samrådets.

Mogens Bencards forespørgsel gav anledning til en livlig debat, hvor der blev givet udtryk for, at det er meget vigtigt at samarbejde med de øvrige museums-kategorier, men på den anden side har de kulturhistoriske museer også megen faglig interesse i et samarbejde med de øvrige kulturhistoriske organisationer.

Af ideer der fremkom for at løse spørgsmålet var en efterlysning af bedre koordinering fra Dansk historisk Fællesforenings side, mulighed for at lade de øvrige museumsorganisationer være med i DHF-arrangementet og afholdelse af møde, dels med DHF, dels med de øvrige museums-kategorier.

På forespørgsel fra Palle Friis om emner til debataften forud for årsmødet i lighed med indeværende år blev det foreslået, at man også næste år tog fat på emnet »museernes placering i fremtidens samfund«, og der blev foreslået: informationstjeneste og samarbejde på lokalt plan.

Morten Lundbæk orienterede om proceduren for valg af repræsentanter til statens museums-nævn, hvilket gav anledning til, at Jens Ole Lefevre appellerede til forsamlingen om at se på helheden, når de satte deres kryds på stemmesedlen, ikke blot på lokale interesser, idet sammensætningen af nævnet vil få vidtrækkende konsekvenser for den museumspolitik, som det nu for første gang er blevet muligt at føre.

I forbindelse med spørgsmålet om DKMs samarbejde fremtidig skulle være med de øvrige museer eller med arkiverne foreslog *Torben Witt*, at man opfordrede arkiverne til at søge etableret et parallellorgan til amtsmuseumsrådene og søge kontakt med kulturministeriet for at få et lovgrundlag at arbejde på i lighed med det museerne har.

Halkjær Kristensen orienterede om et arbejde med dansk tin, som han planlagde at få afsluttet. Halkjær opfordrede kolleger til at være behjælpelig med at samle oplysninger om, hvor der ligger gammelt tin, dels på museerne, dels også gerne i privat eje.

DKMs sekretariat lovede at være Halkjær behjælpe-

lig med at udsende forespørgsel til museerne herom.

Til slut oplæste *Palle Friis* følgende erklæring vedr. oprettelse af et samråd for danske museer:

»1. oktober samles danske museer i én lov. Foranlediget heraf holdt repræsentanter for de 4 danske museumsorganisationer, nemlig Foreningen af danske kunstmuseer i Provinsen, Foreningen af kunstmuseer i Hovedstadsområdet, Foreningen af danske naturhistoriske Museer og Dansk kulturhistorisk Museumsforening et møde igår i Åbenrå med det formål at drøfte nedsættelsen af et samråd, der – når det skønnes nødvendigt – kan træde sammen for at formulere fælles udtalelser og iværksætte fælles aktiviteter.

Der var en positiv indstilling og man enedes om at repræsentanterne skulle forelægge sagen for de respektive styrelser, og – hvis det blev mødt med positiv indstilling – at udpege 2 repræsentanter til samrådet, så dette kan etableres 1. januar 1977.

En af opgaverne, som det var rimeligt at forelægge for Samrådet af danske museumsorganisationer, var det initiativ til oprettelse af Dansk Museumstjeneste, som Peter Seeberg forelagde sidste år på repræsentantmødet.

Erklæringen blev tiltrådt af forsamlingen.

Herefter takkede *Palle Friis* forsamlingen for et roligt og indholdsrigt møde, takkede endvidere *Halkjær* for et godt initiativ og dirigenten for veludført arbejde.

Mødet sluttede kl. 11.20.

Umiddelbart efter årsmødet holdt den nye styrelse et kort møde og konstituerede sig således:

Formand: *Ulla Thyrring*, Herning. Næstformand: *Jens Ole Lefevre*, Skive. Kasserer: *Aino Kann Rasmussen*, Esbjerg. Sekretær: *George Nellemann*, Nationalmuseets 3. afd.

Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver

På Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkivers årsmøde i Åbenrå den 3. sept. blev landsarkivar *P. Kr. Iversen*, Åbenrå, valgt til dirigent, hvorefter formanden, skoleinspektør *A. Strange Nielsen*, aflagde beretning.

Indledningsvis omtalte han de mange nyoprettede arkiver, hvoraf de fleste har meldt sig ind i SLA. Sidste år noteredes 184 ordinære og 15 institutionsmedlemmer, hvilket var en fremgang på 18. Nu har vi 203 ordinære medlemmer og 14 institutioner, idet Centralbiblioteket i Flensborg er overflyttet til ordinært medlem. Det samlede medlemstal er nu 217. Solrød blev arkiv nr. 200.

Medlemslisten

Ved nytårstid udkom medlemslisten med nogen forsinkelse, men til gengæld er den nu så meget mere overskuelig, idet sekretæren er gået over til kommu-

nevis opstilling inden for hvert landsarkiv. Næste oversigt vil blive 2. udgave af »Lokalhistorisk Vejviser«, omfattende både arkiver, foreninger og museer og udgivet af DHF.

Kurser og konsulentbistand

I årets løb har SLA afholdt 3 kurser, nemlig »grundkursus« i Viborg med 36 deltagere og »De lokalhistoriske arkiver og slægtsforskningen« i Odense og København med 32 og 36 kursister.

Der har i årets løb været stigende pres på konsulenttjenesten. Mange arkiver, både nye og ældre, har gjort brug af SLAs standardvedtægter, ligesom der er ydet bistand ved redigeringen af vedtægter. Flere nye arkiver har fået konsulentbesøg.

Til gennemførelsen af kursus og konsulentarbejdet har sammenslutningen modtaget 4000 kr. (tipsmidlerne) fra kulturministeriet.

Vandrestillingen

SLAs jubilæumsudstilling »Hvad er et lokalhistorisk arkiv?« cirkulerer fremdeles landet over i tre eksemplarer. Den har været vist ca. 100 steder og er optaget indtil langt ind i 1977. Formanden takkede Danmarks Biblioteksforening og sammenslutningens sekretær, overbibliotekar *Hans E. Eriksen*, for administrationen af udstillingen.

Arkivforsyningen

Endnu et fremgangsrigt år kan denne afdeling tegne sig for, og den kan drives med meget få omkostninger, idet forretningsføreren, *Niels Juul Nielsen*, gør arbejdet vederlagsfrit. Omsætningen balancerer nu med 50.000 kr. og overstiger således SLAs almindelige driftsbudget.

Lokalhistorisk Journal

Formanden glædede sig over et godt bladsamarbejde mellem de to sammenslutninger og takkede for et vågent og inspirerende bånd. (Vedr. tilskud fra ministeriet se under SLFs beretning).

Der var også tak til *Finn Degn*, *Ejby*, for godt og påpasseligt arbejde med bladets ekspedition – gjort uden løn.

Kopiering af arkivalier i de offentlige arkiver

Ofte fremkommer ønsker fra de lokalhistoriske arkiver om kopier af arkivalier i statsarkiverne. Både teknisk og økonomisk er dette en vanskelig sag. Landsarkiverne i København og Viborg har taget spørgsmålene op, og begge er hver på sin måde imødekommende over for ønskerne og har sendt skrivelser ud til »deres« lokalarkiver.

De folkelige bevægelser

I fjor afleverede »Udvalget for indsamling af kilder til de folkelige bevægelses historie« sin betænkning til DHF, hvis styrelse har drøftet mulighederne for iværksættelse af en stor indsamlingskampagne. Da dette vil blive kostbart, har man holdt et møde i Rigsarkivet, hvor de historiske institutioner og sammen-

slutninger drøftede mulighederne med repræsentanter for de folkelige bevægelser. Der er nedsat et tilsynsråd til at styre den videre aktivitet og til at skaffe penge, men denne side af sagen ligger tungt. Denne sag står helt centralt i SLAs arbejde, og den dag vil snart komme, da der bliver appelleret til hvert enkelt arkiv om medvirken.

Udvalget for registreringsnormer

På årsmødet i fjor nedsattes et udvalg, som i årets løb skulle gennemgå de forekommende problemer ved registrering i lokalhistoriske arkiver. Da rigsarkivaren var forhindret i at være til stede, gjorde Niels-Jørgen Hansen rede for denne sag. Han meddelte ganske kort, hvor langt udvalget er nået, og understregede, at det ingen kompetence har til at diktere arkiverne en bestemt registreringsmetode, men vil fremkomme med et forslag, som man kan følge eller lade være. Forslaget vil indeholde en eksemplificeret registreringsopstilling med kommentarer samt forslag til et stikordsregister.

Kassererposten

I foråret blev SLAs kasserer, socialinspektør Olav Christensen, Haderslev, ramt af alvorlig sygdom. Stort set havde han dog regnskabet færdigt, og siden da har formanden fungeret som kasserer.

Almindelige betragtninger

Strange Nielsen sluttede sin beretning med nogle betragtninger over de lokalhistoriske arkivers situation i dag. Han fandt grund til at glæde sig over arbejdets fremgang samt den stigende interesse og forståelse, det møder. Ca. 78 kommuner i landet er nu uden lokalhistorisk arkiv. Ikke alt er dog såre godt. Utilfredsstillende lokaleforhold, dårligt – eller slet ikke – fungerende arkiver findes flere steder, og formanden opfordrede derfor de tilstedeværende til hver i sit område at virke for at forbedre arkivernes forhold. Dette er især vigtigt i disse år, hvor så mange arkivalier er truede.

Debat

I tilslutning til formandens beretning havde enkelte af de tilstedeværende ordet. Bl.a. beskæftigede overbibliotekar Ernst Tursø, Fredensborg-Humblebæk, sig med arkivforeningens virke. Han slog bl.a. til lyd for, at arkivforsyningen fungerede som fælles idébørs, som automatisk fik tilsendt alle tryksager, som arkiverne producerer, og som andre så skulle kunne låne til at lære af. Desuden foreslog han, at afdelingen udbygges til at være *informationscentral*, hvor man kunne få oplysninger om eksisterende arkivmateriale, båndoptagere, mikrofilm-læseapparater m.v.

Arne Gammelgaard, Hammel, nævnte, at vi som lokalhistorikere ofte må tage del i den stedlige debat om fredning og bygningsbevaring m.m. Ofte er dette vigtigere end arkivering og registrering, idet tingene sker lige uden for vore vinduer, hvis vi ikke blander os i det.

Verner Bruhn, Esbjerg, rettede søgelyset mod or-

ganisationen af de lokalhistoriske arkiver i fremtiden. Et samarbejde mellem arkiver, museer og andre historiske organisationer er nødvendig. Desuden må styrelsen overveje nogle kvalitetskrav ved optagelsen i SLA.

Formanden svarede kort, men positivt på de fremsatte bemærkninger, og derpå godkendtes beretningen.

Regnskabet

Revisoren, museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev, forelagde i Olav Christensens fravær regnskabet, som udviste en kassebeholdning på 8.389 kr. og balancerede med 37.217 kr.

Regnskabet godkendtes.

Vedtægtsændring

Fra de lokalhistoriske arkiver i Frederiksborg amt forelå forslag til en tilføjelse til SLAs vedtægter § 3, hvor der indføres: Inden for et amt kan SLAs medlemmer danne en amtskreds. Amtskredsens vedtægter skal godkendes af SLAs styrelse.

Redaktionschef Anders Friederichsen, Helsingør, motiverede forslaget, idet han fremhævede fordelene ved at løse mange arkiv-opgaver af både organisationsmæssig og teknisk art på lokalt/regionalt plan.

Ændringen vedtoges.

Valg

Formanden, skoleinspektør A. Strange Nielsen, genvalgtes.

På valg var endvidere Olav Christensen og sognepræst Laust Christensen, Knudby-Løgstrup. Som følge af sygdom ønskede Olav Christensen ikke genvalg, og i hans sted valgtes redaktionschef Anders Friederichsen, Helsingør, mens Laust Kristensen genvalgtes. – Endvidere genvalgtes Hans Neumann til revisor. – Styrelsen vil senere konstituere sig.

Æresmedlem

I forbindelse med valget foreslog Strange Nielsen, at man udnævnte Olav Christensen, der har været sammenslutningens kasserer siden starten i 1949, til æresmedlem. Forsamlingen gav sin tilslutning ved spontant at rejse sig.

Eventuelt

Under mødets sidste punkt anbefalede Henrik Jensen, Svendborg, at man i amtskredsens styrelser sørger for at få indvalgt et medlem af amtsrådets kulturelle udvalg.

Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger

40.000 medlemmer i SLF

Årsmødet i S sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger i Åbenrå havde rekordtilslutning. Der var 70-75 deltagere og 50 tilsluttede foreninger repræ-

senteret. Det er aldrig før oplevet i de 9 år, sammenlutningen har holdt årsmøde. Årsagen har helt afgjort været, at sektionmøderne ikke fandt sted samtidig. Der var også nogle gæster, men desværre savnede man repræsentanterne for kulturministeriet, der ellers var kommet til Åbenrå for at deltage i møderne.

Efter adskillige års klager over dårlige og uhenigtsmæssige lokaler må det noteres, at de i år var særdeles tilfredsstillende med gode akustiske forhold.

Til dirigent valgtes Aage Lauritsen.

8 nye medlemmer

Formanden, Ole Warthoe-Hansen, oplyste, at der siden sidste årsmøde var indmeldt 8 nye foreninger. Det var de lokalhistoriske foreninger i Egebjerg kommune, Greve, Jernløse, Skørping, Solrød, Ølstykke, Åbenrå og Karlebo. Udmeldt var Historisk Forening for Ølsted og omegn. Medlemstallet i de tilsluttede foreninger var formentlig omkring 40.000.

I beretningen omtalte formanden i øvrigt arbejdet i udvalget vedrørende lokalhistorien og skolen. Perspektivet var, at et engagement hos lærerne ville smitte af på skolen. Udvalgets formand, lektor Verner Bruhn, havde ledet arbejdet dygtigt og effektivt. Derfor foreligger der nu en rapport med status over lokalhistoriens stilling i undervisningen. Der er under forberedelse to publikationer om emnet, nemlig en grundbog i Fællesforeningens skriftserie, samt en idébog til den daglige undervisning.

Lokalhistorisk Journal omtalte formanden som et godt middel til at vedligeholde gamle kontakter og etablere nye. En ny kampagne for bladet bør gennemføres i Jylland, på Fyn og øerne, idet de allerede udsendte brochurer har givet gode resultater.

Der er mange muligheder for samarbejde med turismen på det lokale område. Lokalhistorikerne kan stille faglig viden til rådighed og gøre de lokalhistoriske indslag bedre i turistbrochurer og aviser.

SLF havde til alle de tilsluttede foreninger udsendt spørgeskemaer, idet det er meget gavnligt at få en oversigt over det lokalhistoriske arbejde landet over.

Bogkatalogets betydning

Det nye bogkatalog er udsendt af Dansk Historisk Fællesforening. Der mangler lidt i, at foreningerne kunne finansiere udgivelsen, og derfor accepterede SLFs bestyrelse, at der blev givet et tilskud på indtil 3.000 kr. Det ville være rart at vide, hvorledes bogkataloget virker.

Foruden det sædvanlige tilskud, som fordeles til de amtshistoriske samfund, har Fællesforeningen i år modtaget 20.000 kr., som er fordelt til de øvrige foreninger med 650 kr. til hver. Sammen med Sammenlutningen af lokalhistoriske arkiver har SLF fra kulturministeriet modtaget 7000 kr. til driften af Lokalhistorisk Journal, hvilket var en forhøjelse på 1000 kr. Tilskuddet til den lokalhistoriske konsulent var forhøjet fra 6000 til 8000 kr.

Formanden omtalte en række aktiviteter i forskellige amtssamfund og foreninger. Præstø amt havde af

udgiverfonden lånt 3000 kr. til en hvervekampagne, der havde givet 255 nye medlemmer.

Holbæk amt fik for forskellige initiativer overrakt en stor forgyldt margueriteblomst.

Stadig en enhed

Der var kun nogle korte bemærkninger efter formandens beretning. Formanden for Dansk Historisk Fællesforening, Vagn Skovgaard-Petersen, mente, det havde betydning at registrere, hvad det nye bogkatalog betød med hensyn til bogsalget. På baggrund af nogle udtalelser på museernes årsmøde fandt Vagn Skovgaard-Petersen det vigtigt, at man forblev en enhed. Mulighederne for det praktiske samarbejde mellem museer, arkiver og lokalhistoriske foreninger bør virkelig debatteres. Kommunikationen udadtil gennem pressen er meget vigtig.

Ingemann Pedersen omtalte enkeltheder i den hvervekampagne, der var gennemført i Præstø amt.

Regnskabet

Kassereren, Ingemann Pedersen, forelagde regnskabet, der balancerede med 79.619 kr. og viste en beholdning på 7560 kr.

Kontingentet fra de tilsluttede foreninger fastsattes til 4 pct. af kontingentet – dog mindst 60 øre pr. medlem.

Budgettet balancerede med 62.500 kr., og formanden oplyste, at der til virksomhedsplanerne hørte et kursus i sognehistorie, som tænkes afholdt til foråret.

Lokalhistorisk Journal var et »flagskib«, og der burde måske ofres mere på det, så bladet kunne udkomme 6 gange om året. Formanden udtalte nogle meget anerkendende ord om redaktørens arbejde.

Ny sekretær

Til bestyrelsen genvalgtes Verner Hansen, og i stedet for Annelise Børresen, der ikke ønskede genvalg, nyalgtes afdelingsbibliotekar Ebbe Fels, Gladsaxe, der på forhånd havde erklæret sig villig til at overtage sekretærarbejdet. Til revisor genvalgtes Hugo Lilholt, og i stedet for Chr. Petersen, som trak sig tilbage, nyalgtes Annalise Børresen til revisor.

Der forelå meddelelse om, at den lokalhistoriske konsulent, Viggo Petersen, Aalborg, trak sig tilbage, og at Verner Bruhn, Esbjerg, tiltrådte i stedet.

Viggo Petersen oplyste, at der i de 6 år, han havde virket, var besvaret over 200 spørgsmål og et stort antal telefoniske henvendelser, ligesom der var gennemgået 38 manuskripter.

Warthoe-Hansen takkede Viggo Petersen, og efterfølgeren Verner Bruhn udtalte sin tro på et godt samarbejde og håbede, at brochuren, der var udsendt om konsulenttjenesten, ville give resultater.

Dansk historisk Fællesforening

I forhold til tidligere årsmøder var der i år sket den ændring, at sammenslutningernes sektionmøder var

placeret i forlængelse af hinanden i løbet af fredagen. Der syntes at være tilfredshed med ordningen. De fælles arrangementer begyndte fredag aften kl. 20, da de lokale foreninger støttet af den sønderjyske kulturfond var vært ved et sønderjysk kaffebord i Folkehjems store sal med fællessang, musik ved De sønderjyske spillemænd og den lokale sanger, Hans Schmidt, og mange taler. Holger Jacobsen causerede om jomfru Fanny, og deltagerne hørte om Folkehjems historie og om Sprogforeningen. Næste dag satte professor, dr. phil. Troels Fink aftenen i perspektiv ved et foredrag om Institutet for grænseregionsforskning og dets fremtidige arbejdsopgaver, der bl.a. består i at studere det samarbejde over grænserne, som nogle steder er ved at afløse de nationale modsætninger.

Før foredraget holdt Fællesforeningen lørdag d. 4. september kl. 9. sit repræsentantmøde på Folkehjem. Auditør T. Topsøe Jensen valgtes til dirigent og gav ordet til formanden, som efter mindeord over Albert Fabricius, R. Bertouch-Lehn og Holger Bladt aflagde beretning.

Formandens beretning

Denne beretning er en status, der forsøger at se årets arbejde i et større perspektiv. DHFs virksomhed er som bekendt omfattende og mangesidet, men der er linier og retning i den. Det kan være nyttigt at følge disse linier og også se lidt ud i fremtiden. Beretningen vil omtale de arbejdsopgaver, der er aktuelle, men også berøre nogle, der vil melde sig i den kommende tid.

De fleste vil formentlig indrømme, at der her i landet er gjort en imponerende indsats på den historiske front i dette århundrede. Den er gjort i mange større eller mindre værksteder, men for mig at se har de to vigtigste kraftcentre været Københavns Universitet og Dansk historisk Fællesforening. De to sider af Fællesforeningens formål, der har haft gyldighed lige siden 1909, nemlig at støtte den historiske forskning og at styrke den historiske interesse eller, som det hed, »oplevelse den historiske Sans«, er i det store og hele blevet samarbejdet på en lykkelig måde. Derom kan man overbevise sig bl.a. ved at betragte indholdet i Fortid og Nutid, der har været og er Fællesforeningens flagskib. Naturligvis har der været problemer og vanskeligheder, ikke mindst omkring forbindelseslinierne mellem styrelser og medlemmer, og de er ingenlunde definitivt løst. Store udfordringer ligger i befolkningskoncentrationen i byerne, ligesom kommunesammenlægningerne 1970 har kaldt på overvejelser ikke mindst i amtssamfundene.

Hvis vi forsøger at forestille os det lokalhistoriske arbejdes vilkår her i landet om nogle år, er der efter bestyrelsens mening grund til optimisme. Det er en vurdering, jeg gerne vil begrunde. Vi bombarderes i disse år med en hel del modeflade ord, der skrider efter et indhold. Et af dem er ordet »miljø«, undertiden også »nærmiljø«. Det er som at trykke på en knap, og der fremvokser en forestilling om betonhuse

med stokroser. Ordet »miljødebat« fremkalder let associationer til evindelige skænderier i den lokale presse, oftest smykket med betegnelsen »kritik« – igen et modeord, men nok farligere: i sin egentlige mening udtrykker det afvejning og vurdering efter nogle kriterier, altså en hædersbetegnelse, men oftest har det fået en negativ ladning af mistro og mistænkeliggørelse.

Skræller vi imidlertid alle floskler og vildskud bort, så bliver der noget meget frugtbart tilbage, et behov og en interesse for sammenhæng og kontakt mellem mennesker, der bor, arbejder, lever inden for et nogenlunde afgrænset område, sammenbundne af fælles omgivelser og fælles opgaver. Det er en interesse, der er inde i en kraftig vækst, ofte formuleret i et ønske om at beholde den lokale skole, i modstand mod fjernelse af værdifulde bygninger o.l. Det er en interesse, der vidner om, at historien for mange mennesker indgår som en betydningsfuld del af stedets sammenhæng, af »miljøet«.

Her er det, det lokalhistoriske og topografiske arbejde kommer ind med et konstruktivt tilbud til den kulturpolitik, der skal gøre de vage interesser konkrete. Det er et tilbud fra foreninger, arkiver og museer.

Det historisk-topografiske arbejde vil i de kommende år finde udtryk i et betydeligt indsamlingsarbejde, der redder billeder, dokumenter, foreningsarkiver, museumsgenstande. Talrige udgivelser vil se dagens lys, nogle i årbogsform, andre udsendt som almindelige bøger og hæfter, evt. i et samarbejde mellem forening, arkiv og museum. De vil være billedrige og fængslende, ofte med veloplagte titler, der spiller på ting, som folk kender lidt og gerne vil vide mere om. Talrige udstillinger vil blive vist, hvor fortid og nutid spiller livligt mod hinanden i en lokal sammenhæng. Slægts- og lokalhistoriske emner vil blive faste tilbud i oplysningsforbundene og kommunernes aftenundervisning.

I hele denne virksomhed øjner jeg imidlertid nogle vanskeligheder, som jeg i første omgang kun skal nævne, men om lidt tage op igen. For det første er folkeskolens historieuundervisning blevet svækket kvantitativt under den nye skolelov. For det andet er informationen om lokalhistoriske initiativer vistnok mange steder for tilfældig. Disse problemer er en udfordring til det lokale arbejde, men ikke mindre til Fællesforeningen.

Om årets kontante arbejde vil jeg på denne baggrund sige følgende:

Medlemstallet er vokset fra 436 til 465, en fremgang på 8 foreninger inden for SLF til 56, en fremgang på 18 inden for SLA, der nu har 217 medlemmer, og en fremgang på 2 medlemmer inden for DKM, der ialt har 133 medlemmer. Desuden har DHF 63 direkte medlemmer, der ikke naturligt hører hjemme i nogen af sektionerne.

De nye medlemmer, som jeg hermed byder velkommen under Fællesforeningens paraply er:

Komiteen for byhistorie, Hist. Institut v. Odense Universitet,

Lokalhistorisk Forening for Egebjerg Kommune,
Greve lokalhistoriske Forening,
Lokalhistorisk Forening for Jernløse Kommune,
Lokalhistorisk Forening for Skørping Kommune,
Solrød lokalhistoriske Forening,
Ølstykke lokalhistoriske Forening,
Aabenraa byhistoriske Forening,
Karlebo Kommunes lokalhistoriske Forening,
Viborg Amts Konserveringsanstalt, Skive, og
Vejle Amtsråds Konserveringsværksted, Kolding,
samt lokalhistoriske arkiver i:
Farsø, Gladsaxe, Gudme,
Hadsund, Jernløse, Læsø,
Løgstør, Mårslet (Århus kommune),
Nibe, Ravsted (Tinglev kommune), Sunds (Her-
ning kommune),

Solrød, Spørring (Århus kommune), Stenstrup-Ve-
ster Skerninge (Egebjerg kommune), Tinglev, Tøllø-
se,

Vejlby-Riisskov (Århus kommune), Vinding (Tre-
høje kommune).

Styrelsen har konstitueret sig med museumsinspek-
tør Jørgen Slettebo som næstformand, arkivar Helle
Linde som sekretær, direktør Ejgil Pedersen som kas-
serer og som redaktør af Fortid og Nutid først univ-
ersitetslektor Knud Prange, derefter universitetslektor
Claus Bjørn. I sin egenskab af redaktør for håndbogs-
serien har universitetslektor Herluf Nielsen deltaget i
styrelsesmøderne. De øvrige medlemmer af styrelsen
har været formændene for de tre sektioner, skolein-
spektør A. Strange Nielsen (SLA), museumsinspektør
Palle Friis (DKM) og overlærer Warthoe-Hansen
(SLF).

I tilskud til foreningens drift har Kulturministeriet
ydet 14.000 kr. Samme ministerium har desuden af
tipsmidlerne givet 5.000 kr. som tredje del af en tre-
årig bevilling til trykning af institutionsberetninger i
Fortid og Nutid. Undervisningsministeriet har bevil-
get 4.500 kr. til foreningens skriftserie og 2.000 kr. til
Fortid og Nutid. Fra Dansk historisk Fællesfond har
vi modtaget 1.650 kr., fra Zeuthens Mindelegat
7.000 kr.

Kulturministeriets tilskud til de lokalhistoriske foreninger
har i regnskabsåret været på 62.000 kr., som er for-
delt efter indstilling fra DHF efter de sædvanlige ret-
ningslinier. Vi opnåede en ekstraordinær bevilling i
fjor på 20.000 kr., der er fordelt til foreningerne i
samråd med SLFs styrelse. Lokalhistorisk Journal har
fra Kulturministeriet modtaget et tilskud på 7.000
kr. For tilskud, men også for en altid positiv indstil-
ling til hele det historiske arbejde i DHFs regi vil jeg
gerne rette en tak til Kulturministeriets repræ-
sentanter, kontorchef Eigil Thrane og fuldmægtig
Eva Paulsen.

Som bekendt udkom i foråret vort store *bogkatalog*
1976 med historisk litteratur fra DHF og dets med-
lemmer. Ca. 75 foreninger og institutioner benyttede
sig af lejligheden til at få deres publikationer gjort
kendte i større kreds. Et udvalg med Finn H. Laurid-
sen som formand havde lagt retningslinier, men det
store slid havde redaktøren, Inger Bjørn Svensson.

Jeg retter en varm tak til udvalget og en endnu var-
mere til Inger Bjørn Svensson. Det er blevet et festligt
og indbydende katalog, ikke mindst takket være
Kamma Svenssons omslag. Vi forsøger at måle effek-
ten ved at anmode annoncørerne om at sammenligne
bogsalget i halvåret efter katalogets udsendelse med
salget i den tilsvarende periode sidste år.

Der er grund til at glæde sig over, at *Fortid og Nutid*
har indhentet forskelserne. Siden sidst er årgan-
gene 1974 og 1975 udkommet samt fornylig 1. del af
1976. Claus Bjørns planer om, at Fortid og Nutid skal
bringe en orientering om, hvad der skrives i de lokal-
historiske årbøger, kan styrelsen fuldt tilslutte sig.

I vor *bogserie* er udsendt 3. oplag af Kr. Halds Sted-
navne og Kulturhistorie. En nyhed, der har været
imødeset med længsel, er just kommet på markedet i
håndbogsserien, nemlig Erling Olsens Statistik for his-
torikere. Vi kan forvente en lokalhistorisk vejviser
samt manuskripter om lokalhistorien i skolen, om Pa-
pir og vandmærker (Ove K. Nordstrand) samt 3. og
sidste del af Kr. Halds Personnavne i Danmark.

Sidste år rettede jeg en kraftig opfordring til køb af
vort *danmarkshistoriske billedværk*, hvis pris vi nedsatte
til 100 kr. pr. sæt for medlemmer, 150 kr. for ikke-
medlemmer. Ekspeditionen er nu overgået til Fæl-
lesekspeditionen; jeg vil gerne rette en tak til cand.
jur. Stig Hvidtfeldt, der indtil i år på en udmærket
måde har varetaget ekspedition, regnskab m.v. af
dette værk. Der er salg i det, ca. 30 eks. om måneden,
støttet af en positiv omtale i en del provinsaviser, for-
midlet af Richard Nielsens informationstjeneste. Ap-
pellen fra i fjor har imidlertid fortsat gyldighed!

Dansk historisk bibliografi, der udsendes af DHF og
Den danske historiske Forening i samarbejde med
Det kongelige Bibliotek, udsender i 1977 en fireårs-
bibliografi for årene 1970-73. *Dansk Lokalbibliografi*
har mødt interesse i de amter, hvor arbejdet er i gang,
men det kniber stærkt at finde penge til det centrale
redaktionsarbejde; forhandlinger med amtsrådsfore-
ningen og med Kulturministeriet har endnu ikke løst
disse problemer. Der er dog håb om bedre tider, når
første bind (Roskilde) udsendes. Stadsbibliotekar
Abitz' og førstebibliotekar Gissels indsats kan kun ka-
rakteriseres som utrættelig.

Fra årets arbejde vil jeg endvidere nævne vor hen-
vendelse til det folketingsudvalg, der behandlede *mu-
seumsloven*. Vi kunne heri støtte DKMs synspunkter.
Et tilbud om, at Slettebo og jeg også mundtligt kunne
forfægte synspunkterne over for udvalget, blev ikke
modtaget.

Arbejdet med *forslag til nye vedtægter* nævnes her
kun i bifarten, da emnet behandles under et andet
punkt på dagsordenen. Anledningen var ønsket om
klarhed over for skattemyndighederne, men denne
lejlighed har vi så villet benytte til justeringer, der
forhåbentlig vil gøre vedtægterne som helhed mere
overskuelige.

Efter de mere generelle bemærkninger om fremti-
den for det lokalhistoriske arbejde og efter en ret
kontant beretning vil jeg til slut gerne forbinde visi-
onerne med en omtale af nogle konkrete arbejdsop-

gaver for DHFs styrelse. I hvert fald fire ting bør fremhæves.

Indsamling af kilder til de folkelige bevægelers historie er en meget stor opgave at løse. Et udvalg under Strange Niensens formandskab afgav betænkning i fjor. Fornylig har vi haft et meget opmuntrende møde om sagen med historikere og organisationsfolk, indbudt af rigsarkivaren og mig. Et lille udvalg har nu fået som opgave at skaffe penge, bl.a. til aflønning af den person, der skal forestå og koordinere de praktiske initiativer. Vore medlemmer, de store organisationer, presse og Danmarks Radio er det fundament, der må bygges på.

Lokalhistorien og skolen har været emnet for et dynamisk udvalg under seminarielektor Verner Bruhns ledelse. En mængde gode ideer og forslag ligger gemt i den betænkning, der er afleveret til DHFs styrelse. Udvalget er nu blevet anmodet om at medvirke til forslagernes realisering, bl.a. gennem den tidligere nævnte bog til vor håndbogserie om lokalhistorien og skolen, redigeret af seminarielektor Leif Ingvorsen. Med den nye folkeskolelov, der kun i 6. og 7. klasse påbyder en selvstændig historieundervisning, er historiens stilling i skolen truet. Men historien har muligheder dels som et af orienteringsfagene geografi, biologi og historie i de mindre klasser, dels som led i den nye disciplin samtidsorientering og som valgfag i de større klasser. Skolen og skolenævnene vil her få en afgørende indflydelse, men deres beslutninger vil naturligvis atter være afhængige af det undervisningsmateriale, der foreligger, og den historiske interesse, der findes i hjemmene. Lokalhistorien synes her at kunne blive et værdifuldt tilbud: hvert sted i dette land har sin historie, den er konkret, og den giver nogle altid efterlyste muligheder for kontakt mellem skolen og det omgivende samfund. Det er vor opgave at tilskynde til en udnyttelse af mulighederne såvel i skolen som i læreruddannelsen.

For det tredje vil jeg nævne en udbygning af *oplysningsvirksomheden*. Det første fornødne er her at få udgivet den lokalhistoriske vejviser i en ny og større udgave, og den er, som man vil vide, Vibeke Nielsen i færd med at tilrettelægge. Målet er naturligvis at sikre, at der ikke er nogen i dette land, der er uvidende om, hvilken forening eller hvilket arkiv og museum de hører til ud fra deres bopæl. Det er vigtigt, at denne publikation når ikke alene til vor medlemskreds, men også til bibliotekerne og til de kulturelle udvalg rundt i kommunerne samt til pressen; indledningsvis må den bringe en lille orientering om det historisk-topografiske arbejde her i landet.

Der er vundet meget ved fremkomsten af lokalhistorisk Journal, som jeg ikke kan anbefale nok til den, der har fået fat i et hjørne af arbejdet. Her gives solid information, ligesom i DKMs Stof. Men trods alt mest for de indforståede, naturligt nok for her må bringes mødereferater m.v. Vi kan slet ikke undvære de to nævnte organer. Men jeg spørger mig selv, om vi her i landet ikke har brug for et stort, billed- og kortrigt, smukt historisk-topografisk kvartalskrift, der blev læst af alle vore mange tusinder direkte og indirekte

medlemmer og gerne af langt flere historisk-topografisk interesserede. Letlæste artikler om alt det, der sker på den historiske front herhjemme, måske også med udblik til det historisk-topografiske arbejde i det øvrige Norden. Jeg ved ikke, om dette er en rigtig tanke, men somme tider møder jeg den bemærkning, at både pressefolk og andre folk, der ikke har tid til at dyrke tunge tidsskriftsafhandlinger, savner et sådant historisk-topografisk skrift.

Ind i overvejelserne om en bedre information må også gå det foredrag, som Jacob Nielsen holdt på årsmødet i Odense. Tager vi et initiativ og giver et oplæg, vil lokalradioen være meget lydhør, var hans løfte. Der er her brug for det folkelige foredrag. Det gælder i nogen grad også inden for oplysningsforbundene, hvor der ofte savnes historiske tilbud. En liste over samtlige vore udgivelser med oplysning om normalpriserne bør vi nok tilstille alle boghandlere.

Som fjerde og sidste punkt må jeg have lov at nævne ønsket om en udbygning af det *lokalhistoriske institut* el. rettere afdeling. Dets bemandings- og lokaleforhold er for små. Jeg skal ikke gå nøjere ind herpå, men dog sige, at umådeligt værdifuldt ville det være med en stipendieordning, der kunne frigøre en lokalhistoriker i nogle måneder eller et halvt år, til færdiggørelse af en undersøgelse, i tilknytning til instituttet. Under gode vilkår ville instituttet kunne rumme også en konsulenttjeneste. Faciliteter for DHFs sekretær og kasserer er også vigtige ting på ønskesedlen.

Der er som nævnt grund til optimisme. Men der forestår et stort arbejde med de her fremdragne emner. Vigtigst er nok oplysningsarbejdet, fordi en dygtig information om alt det, der foregår på den historisk-topografiske front, vil give medbør til løsning af de øvrige opgaver.

Knud Prange fortsatte med at aflægge årsberetning for Lokalhistorisk Institut:

Siden sidste årsmøde har inst. udgivet 2 publikationer og endnu 5 større og mindre bøger er på stabelen. Arbejdsomstændigheder er det lige i overkanten af hvad vi kan klare. At det kan løbe rundt økonomisk skyldes udelukkende en stribe små mirakler. Det er nemlig lykkedes endnu en gang at skrabe 1½ gange så mange penge sammen i ekstraord. bevilling som i ordinære. Heldigvis – for siden inst. oprettelse i 1970 er de ordinære bevillinger sunket ca. 40 % i købekraft.

Mens det kniber med pengene er der til gengæld ingen mangel på interesse. Jeg oplevede det stærkt på det andet nordiske lokalhistoriske seminar der blev afholdt i Finland i sidste måned. Dette samarbejde mellem de 4 nordiske lokalhistoriske institutter blev startet for 3 år siden på dansk initiativ. Hvert 3. år samler vi en forholdsvis lille kreds af specialister, der i nogle dage gennemdrøfter emner af fælles interesse. I år var det befolknings- og bebyggelsehistoriske problemer. Foredragene bliver senere udsendt i en rapportbog. Møder af denne art har betydning på flere måder. Bl.a. ved at skabe respekt om det lokalhistoriske arbejde. En af konklusionerne på dette års

møde var således, at hvis man vil forstå fortidens befolkningsudvikling og sociale og geografiske bevægelser, så bliver lokalhistorien og dens resultater af uvurderlig betydning.

Også et andet sted fornemmer jeg en stor interesse for lokalhistorie: blandt de studerende. Der bliver i stigende grad afleveret examensopgaver med lokalhistoriske emner til bedømmelse på instituttet. Bortset fra at der går en del tid med at rette opgaver, er det jo i enhver henseende glædeligt. Det sidste år har der på instituttet været undervist i købstadshistorie i 17 og 1800-tallet. 12 dygtige studerende har her arbejdet snævert sammen om at belyse udviklingen i Præstø. Det første resultat heraf er 4 examensopgaver på ialt 80 sider. Og et par større afhandlinger følger formentlig efter. Der er kommet nogle spændende resultater ud af arbejdet – jeg håber meget at det kan blive til en lille bog om Præstø. Fra min side var denne undervisning et experiment. Det er ikke mærkeligt om man kan interessere studerende fra en bestemt egn for denne egnshistorie. Men kan man gennem 2 semestre få et hold til at arbejde med en lokalitet de ikke personligt har noget forhold til? Ja det kan man altså. Jeg er derfor ikke i tvivl om, at undervisningen i lokalhistorie kunne udbygges efter en helt anden målestok end den der nu har været tale om.

For et institut med 1 fast stilling er mulighederne begrænsede. Foruden det arbejde jeg her har skitseret er der jo adskilligt andet at passe: foredrag rundt om i landet, specialevejledninger, møder i institutbestyrelse og arbejdsgrupper (ca. 50 på et år), deltagelse i udvalgsarbejde, regnskab, administration og adskilligt andet. Det er ikke arbejdsopgaver, der mangler, det er de 3 p'er vi har for lidt af: personale, penge og plads!

Ingen ønskede ordet efter beretningerne, og de var dermed godkendt.

Kassereren forelagde regnskabet og gjorde opmærksom på, at revisionsfirmaet Scan-Revision er et nyt navn for Klarskov-Jepesen. På forespørgsel oplyste kassereren og formanden, at regnskabet for bildebogen er afsluttet af Stig Hvidtfeldt og fra næste år vil indgå i Fællesforeningens regnskab, hvorefter regnskabet godkendtes.

Kontingentet fastsattes uændret.

Forslaget til nye vedtægter forelagdes af formanden, der gjorde opmærksom på, at hovedformålet var at få fastslået, at foreningen havde en sådan karakter, at den ikke blev genstand for beskatning. Forslaget, der var sendt til medlemmerne sammen med dagsordenen i begyndelsen af juli, lød således:

Forslag til nye vedtægter for Dansk historisk Fællesforening

§ 1. *Navn*

Foreningens navn er Dansk historisk Fællesforening.

1. Dansk historisk Fællesforening har som formål at støtte og styrke interessen for historie.
2. Med dette formål for øje arbejder Fællesforenin-

gen på at fremme dansk historisk forskning og at udbygge samarbejdet mellem historiske, arkæologiske og etnologiske foreninger og institutioner.

3. Fællesforeningen varetager sine medlemmers fælles interesser i forhold til myndighederne.
4. Fællesforeningen udgiver tidsskriftet *Fortid og Nutid* samt andre skrifter, der kan bidrage til at opfylde foreningens formål.
5. Fællesforeningen bistår sine medlemmer med råd og vejledning. Den koordinerer medlemmernes arbejde, når opgavernes løsning kan fremmes gennem en fælles indsats.
6. Fællesforeningen afholder møder og kurser, der kan bidrage til at opfylde foreningens formål.
7. Fællesforeningen kan prisbelønne afhandlinger, der er blevet trykt i de lokalhistoriske årbøger.

§ 3. *Medlemmer*

1. Som medlemmer af Dansk historisk Fællesforening kan optages foreninger og institutioner, der arbejder på at fremme kendskabet til historie, arkæologi eller etnologi.
2. Medlemmerne kan forene sig i sektioner med love og styrelser, men medlemskabet i Fællesforeningen medfører ingen forpligtelse til at indtræde i nogen sektion.
3. Beslutning om en ansøgers optagelse i Fællesforeningen træffes af dennes styrelse. Dog kan en forening eller institution, der ønsker optagelse i Fællesforeningen og har henvendt sig derom til styrelsen, uden at denne har ment at kunne imødekomme begæringen, forlange spørgsmålet forelagt til endelig afgørelse på det første ordinære repræsentantskabsmøde.
Et nyt medlem betaler kontingent fra 1. april i det år, hvor det optages.
4. Enkeltpersoner kan ikke optages som medlemmer af Fællesforeningen. Dog kan repræsentantskabsmødet beslutte at hædre en person ved tildelelse af et æresmedlemskab.

§ 4. *Repræsentantskabsmødet*

1. Repræsentantskabsmødet er foreningens højeste myndighed. Repræsentantskabet består af én repræsentant for hver af de som medlemmer optagne foreninger eller institutioner.
2. Ordinært repræsentantskabsmøde afholdes 1 gang årligt. Indkaldelse til ordinært repræsentantskabsmøde sker med mindst 4 ugers varsel ved skriftlig meddelelse til de foreninger eller institutioner, der er medlemmer. Hvert medlem kan sende flere repræsentanter til mødet, men kun én af disse kan fungere som medlemsrepræsentant i en eventuel afstemning.
3. Dagsordenen for det ordinære repræsentantskabsmøde skal mindst omfatte:
  - a. Valg af dirigent.
  - b. Formanden aflægger beretning om foreningens virke i det forløbne år.

- c. Kassereren forelægger det reviderede regnskab til godkendelse.
- d. Fastsættelse af kontingent.
- e. Behandling af indkomne forslag.
- f. Valg af formand.
- g. Valg af 3 resp. 2 medlemmer til styrelsen.
- h. Valg af revisor og – hvert andet år – revisorsuppleant.
- i. Eventuelt.

Forslag, som ønskes behandlet på repræsentantskabsmødet skal indsendes til formanden senest 3 uger før mødets afholdelse.

4. Ekstraordinært repræsentantskabsmøde afholdes, når styrelsen eller mindst ti medlemmer stiller krav herom med samtidig angivelse af det eller de emner, som ønskes behandlet. Ekstraordinært repræsentantskabsmøde indkaldes på samme måde som ordinært repræsentantskabsmøde.
5. Bortset fra de i §§ 7 og 8 nævnte forhold træffes repræsentantskabets beslutninger ved simpel stemmeflertal. Skriftlig afstemning skal afholdes, dersom dirigenten eller én stemmeberettiget repræsentant ønsker det.

§ 5. Styrelsen

1. Foreningen ledes af en styrelse på mindst 9 medlemmer. *Formanden* vælges af det ordinære repræsentantskabsmøde for et år ad gangen.

5 medlemmer vælges af det ordinære repræsentantskabsmøde med 2, henholdsvis 3 medlemmer hvert andet år. Første år 1977 – afgår 3 medlemmer, der udpeges ved lodtrækning.

I tilfælde af vacance i årets løb kan styrelsen supplere sig selv, idet det nyindtrådte medlems valg dog skal godkendes af det først afholdte ordinære repræsentantskabsmøde. Efter valgets godkendelse træder det nye styrelsesmedlem ind i forgængerens valgtturnus.

De tilsluttede sektioners formænd er fødte medlemmer af styrelsen.

Mindst 1 medlem blandt de 5 valgte skal repræsentere de foreninger og institutioner, som ikke er organiserede i sektioner.

2. På første styrelsesmøde efter det ordinære repræsentantskabsmøde konstituerer styrelsen sig med næstformand, kasserer, sekretær og redaktør.
3. Styrelsen repræsenterer foreningen i alle økonomiske og juridiske forhold. Styrelsen disponerer over foreningens midler, men kan meddele foreningens kasserer fuldmagt til at disponere over indestående på bank-, sparekasse- og girokonto samt til at trække på foreningens kassekredit. Ved køb, salg eller pantsætning af fast ejendom tegnes foreningen af den samlede styrelse.
4. Styrelsens beslutninger afgøres ved almindelig stemmeflertal. Styrelsen er beslutningsdygtig, når 6 af dens medlemmer – herunder formanden eller næstformanden – er tilstede.

5. Styrelsen holder møde, så ofte som formanden eller 4 af styrelsens medlemmer finder det påkrævet.
6. Styrelsen fastsætter selv sin forretningsorden og kan nedsætte udvalg efter behov.

§ 6. Økonomi

1. Foreningens kontingent fastsættes af repræsentantskabsmødet.
2. Foreningens regnskabsår går fra 1. april til 31. marts.
3. Foreningens regnskab revideres af 2 revisorer. Disse samt en revisorsuppleant vælges af repræsentantskabsmødet for 2 år ad gangen. Revisorerne afgår skiftevis hvert andet år. Genvalg kan finde sted. På repræsentantskabsmødet 1977 sker afgang efter lodtrækning. Det reviderede regnskab sendes af revisorerne til foreningens formand tilligemed revisionsberetningen senest 3 uger før det ordinære repræsentantskabsmøde.
4. Foreningens eventuelle overskud skal alene komme foreningen tilgode. Styrelsen kan bevilge tilskud til specielle formål inden for foreningens medlemskreds, jfr. § 2. Herudover kan ingen andre organisationer eller enkeltpersoner få del i foreningens overskud.

§ 7. Vedtægtsændringer

1. Ændringer i foreningens vedtægter kan kun ske på et repræsentantskabsmøde. Et forslag herom skal behandles som et særligt punkt på dagsordenen. Forslag til vedtægtsændring skal udsendes til medlemmerne samtidig med repræsentantskabsmødets indvarsling.
2. Til ændring af foreningens vedtægter kræves, at mindst halvdelen af foreningens medlemmer er repræsenterede.

§ 8. Foreningens opløsning

1. Beslutning om opløsning af foreningen kan kun træffes på et repræsentantskabsmøde, hvor mindst halvdelen af foreningens medlemmer stemmer for opløsningen. Vedtages opløsningen, men uden opnåelse af det anførte flertal, kan beslutning om opløsningen – mindst 14 dage og højst 28 dage senere – forelægges på et nyt repræsentantskabsmøde, hvor den kan vedtages med almindelig stemmeflertal blandt de fremmødte stemmeberettigede repræsentanter.
2. Ved foreningens opløsning skal dens formue, når al skyldig gæld er betalt, efter repræsentantskabets nærmere bestemmelse anvendes til støtte for dansk historisk forskning.
3. I tilfælde af opløsning påhviler det den siddende styrelse – med mindre andet vedtages i forbindelse med opløsningen – at fungere videre indtil den økonomiske opgørelse af foreningens aktiver

og passiver er gennemført, herunder den vedtagne anvendelse af foreningens nettoformue.

Dirigenten oplæste 3 indkomne ændringsforslag:

Hans Worsøe foreslog en ændring af § 2 stk. 7, således at alle medlemsforeningers skrifter kunne præmieres. Formanden gjorde i den forbindelse opmærksom på, at man ikke præmierede artikler skrevet af faghistorikere.

P. Kr. Iversen foreslog en ændring af § 3 stk. 3 til »Medlemmer af sektionerne er selvskrevne medlemmer af Dansk historisk Fællesforening. Beslutning om optagelse af medlemmer uden for sektionerne træffes af DHFs styrelse«.

Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver havde foreslået, at der til § 6 stk. 1 tilføjes »for sektionernes vedkommende dog først efter forhandling med sektionernes styrelse«.

Dirigenten mente, at der kunne fremsættes yderligere forslag på selve repræsentantmødet, men Svend Nielsen, der fik ordet, sagde, at der burde være gjort opmærksom herpå. Han udtrykte undren over at styrelsen ifølge § 5 stk. 1 supplerer sig selv, mens man vælger suppleanter for revisorerne, og spurgte, om et revisorfirma, der ikke er medlem, kan vælges som revisor. Formanden og kassereren fandt, at det var et praktisk spørgsmål af mindre betydning. Aage Lauritsen henstillede, at man overvejede at ændre regnskabsåret, og sluttede sig til Svend Niensens indvendinger. Sekretæren gjorde opmærksom på, at det i praksis kunne være umuligt at inddrage en suppleant på sekretær- eller kassererposten, fordi disse poster arbejdsmæssigt var så krævende, at man måtte være sikker på, at vedkommende havde tid og lyst til arbejdet. Kassererposten krævede desuden en vis sagkundskab. Derimod kunne man udmærket vælge revisorsuppleanter, da man på forhånd vidste, hvilket arbejde de pågældende evt. gik ind til. Torben Witt henstillede, at man næste år retter de foreslåede vedtægter, så man bl.a. sikrer en udskiftning af bestyrelsen, og også han mente, at man måtte kunne leve med en suppleantordning.

Flere gjorde opmærksom på, at ifølge gældende love skulle også ændringerne have været sendt ud i forvejen.

Formanden fastholdt, at det var væsentligt at få

vedtægterne ændret nu af hensyn til skattemyndighedernes, og det nye forslag vedtoges derefter uændret med det forbehold, at der blev lejlighed til en revision på næste årsmøde.

Formanden, Vagn Skovgaard-Petersen, og de 5 styrelsesmedlemmer, som var genopstillet, nemlig Jørgen Slettebo, Ejgil Betzer-Pedersen, Helle Linde, Claus Bjørn og Knud Prange, genvalgtes.

Olav Christensen og revisionsfirmaet Scan-Revision genvalgtes.

Eventuelt

P. Chr. Nielsen kom med en hilsen fra overlærer Meyling, som har sendt de fremlagte eksemplarer af Saga til deltagerne.

Halkjær Kristensen efterlyste oplysninger om dansk tin i privat eje til en bog om danske kandestøbere. Evt. oplysninger kan sendes til Poul Halkjær Kristensen, Nationalmuseet.

Formanden bragte en hilsen fra foreningens æresmedlem Johan Hvidtfeldt og oplyste, at mødet næste år vil foregå på LO-højskolen i Helsingør 25.-28. august. Han sluttede mødet med at takke dirigenten, som havde påtaget sig det utaknemlige arbejde at lede et møde om vedtægtsændringer.

Lørdag eftermiddag var der åbent på landsarkivet, museet og landsbiblioteket, og i Billedsalen på Folkehjem fortalte Morten Kamphøver om billederne. Kl. 16.00 var der udflugt til Sandbjerg arrangeret af fhv. museumsinspektør Jørgen Paulsen, som fortalte om Sandbjerg. Efter en forfriskning gik turen videre til Sønderborg slot, hvor der med museumsinspektør Jørgen Slettebos hjælp var arrangeret en stemningsfuld middag med dans.

Søndag gik udflugten nordpå langs hærvejen til Immervad, Vedsted, Tørning mark og Tørning voldsted. Der spistes frokost i Tørning kro og derefter fortsattes til turens nok største oplevelse, Christiansdals gamle elværk, der var sat igang i dagens anledning, og som redaktør Bjørn Svensson fortalte om. Dagens sidste punkt var et hurtigt overblik over nyt og gammel i Vojens stationsby, og kl. 16.30 var busserne tilbage i Åbenrå. Museumsinspektør Hans Neumann og landsarkivar P. Kr. Iversen havde planlagt den vellykkede tur med sikker hånd.

Dansk historisk Fællesforening

Resultatopgørelse for tiden 1. april 1975–31. marts 1976

<i>Indtægter:</i>	<i>Note</i>		
Kontingenter			22.175
Udgivelser, overskud			
Skriftserien	1	30.658	
Fortid og Nutid	2	1.401	
Årsbibliografien	3	3.284	
			35.343
Tilskud:			
Kulturministeriet		14.000	
Dansk Historisk Fællesfond		1.600	
Landsforeningen for Hjemstavnskultur		1.688	
			17.288
Renteindtægter			673
<i>Udgifter:</i>			75.479
Foreningens omkostninger	4	38.320	
Omkostningsdæmpende ydelse vedr. 1974/75 tilbagebetalt		1.296	
Renteudgifter m.v.		2.025	
Afskrevne tab på tilgodehavender		7.916	
			49.557
	<i>Overskud:</i>		25.922
<i>Aktiver:</i>	<i>Balance pr. 31. marts 1976</i>		
Kassebeholdning			85
Bikuben, Fakse:			
Konto nr. 624-01-01643		11.742	
Konto nr. 624-02-19806		5.464	
Konto nr. 624-00-04036		379	
			17.585
Giro:			
Konto nr. 5086264		8.777	
Konto nr. 6255868		26.945	
			35.722
Tilgodehavender			81.428
Mellemregning med Lokalhistorisk afdeling			2.925
Boglager, nedskrevet værdi ÷ 30 %			79.650
			217.395
<i>Passiver:</i>			
Skyldig A-skat og merværdiafgift			6.261
Skyldige omkostninger			84.712
Forudbetalinger			542
Mellemregning med Fællesekspeditionen			5.729
Hensat til imødegåelse af tab på tilgodehavender			10.236
Kapitalkonto:			
Saldo 1. april 1975		83.993	
Overskud iflg. resultatopgørelse		25.922	
			109.915
	<i>Vagn Skovgaard-Petersen</i>	<i>Ejgil Betzer-Pedersen</i>	
	dr. pæd.	underdirektør	217.395
	formand	kasserer	

Foranstående regnskab med tilhørende noter 1–4, som vi har revideret, er opstillet på grundlag af foreningens bogføring.

Lageret er opført i overensstemmelse med en optælling foretaget af Fællesekspeditionen. Vi har ikke deltaget i denne optælling. Lageret er værdiansat i samråd med foreningens kasserer, bl.a. under hensyntagen til de enkelte udgivers omsætningshastighed.

København, den 2. september 1976.

Olav Christensen
socialinspektør

SCAN-REVISION I/S
Thorbjørn Bertelsen
statsautoriseret revisor

Noter

Note nr.

1	<i>Skriftserien, overskud kr. 30.658:</i>		
	Salg		131.161
	Tilskud fra Undervisningsministeriet		4.500
	Tilskud fra Ors. Zeuthen's Mindelegat		7.000
			<hr/>
			142.661
	÷ omkostninger:		
	Trykning	16.295	
	Indbinding	4.525	
	Afgift til Lokalhistorisk afdeling	11.417	
	Forfatterhonorarer	8.760	
	Redaktion	1.231	
	Reklame og brochurer	19.572	
	EDB-registrering	10.132	
	Omkostninger vedr. Fællesekspeditionen	13.288	
	Afgift på kommissionsbøger	3.510	
	Forsendelse	3.679	
	Administration	935	
	Udgift vedr. fælles bogkatalog 1976	2.699	
		<hr/>	96.043
	+ lagernedgang		15.960
			<hr/>
			112.003
			<hr/>
			30.658
			<hr/>
2	<i>Fortid og Nutid, overskud kr. 1.401:</i>		
	Salg og abonnement		52.314
	Tilskud fra Undervisningsministeriet		2.000
	Tilskud fra Kulturministeriet		5.000
			<hr/>
			59.314
	÷ omkostninger:		
	Trykning	32.887	
	Forfatterhonorarer	16.127	
	Redaktion og administration	4.402	
	Lønninger	930	
	Forsendelse	3.567	
		<hr/>	57.913
			<hr/>
			1.401
			<hr/>
3	<i>Årsbibliografien, overskud kr. 3.284:</i>		
	Salg		4.751
	Tilskud fra Forskningsrådet		9.080
			<hr/>
			13.831
	÷ omkostninger:		
	Redaktionshonorar	4.000	
	Tilsynshonorar	2.000	
	Administrationsafgift m.v. til Dansk Historisk Fællesforening	3.286	
	Diverse	1.261	
		<hr/>	10.547
			<hr/>
			3.284
			<hr/>

4 Foreningens omkostninger kr. 38.320:

Årsmødet	2.044
Bestyrelsesmøder og rejser	9.106
Honorarer	7.500
Lønninger	5.276
Kontoromkostninger	1.385
Porto og telefon	2.440
Brandforsikring	1.180
Revision	5.000
Gaver og repræsentation	439
Udgifter vedr. diverse udvalg	3.950
	<hr/>
	38.320
	<hr/>

Indhold

<i>Kommentar: Den nye folkeskolelov og historieundervisningen</i>	1
<i>Kirsten Bendixen: Mønternes funktion i Danmark i perioden c. 1075 til c. 1300 belyst ved skriftlige og numismatiske kildeudsagn</i>	4
<i>Karl Erik Frandsen: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede</i>	21
<i>Jens Holmgaard: Landboreformerne – drivkræfter og motiver</i>	37
<i>Claus Bjørn og Margit Mogensen: Litteratur om dansk landbohistorie 1959–1975</i> ..	48
<i>Debat</i>	67
Susanne Krogh Bender: Kildeudgaver: hvad, for hvem, hvordan?	67
Kaj Henning Jensen: Amatører og fagmænd	70
Erling Rump: Mere om kultkar	72
Ejvind Slotved: Tiendeafløsning og foldudbytte	74
<i>Birgit Højer-Pedersen: De lokalhistoriske årbøger 1975. En oversigt</i>	81
<i>Anmeldelser</i>	91
E. Kolding Nielsen: Dansk historisk bibliografi (Th. Kjærgaard)	91
NAA 74 (Olaf Olsen)	92
A. Steensberg: The Common Fields of Culture (F. Skrubbeltrang)	92
Sønderjyske historikere efter 1864 (Johs. Lomholt Thomsen)	93
Nordslesvigske præstearkiver (Jørgen H. Andersen)	93
Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid (Susanne K. Bender)	94
I. E. Momsen: Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in Dänischer Zeit (1769–1860) (Jan Kanstrup) ..	95
C. F. Holm: Bidrag til Sundtoldens Historie (Jan Kanstrup)	97
Erik Moltke: Runerne i Danmark og deres oprindelse (Marie Stoklund)	97
Brian Patrick McGuire: Conflict and Continuity at Øm Abbey (Nanna Damsholt)	99
Agneta Horn: Levned (Nanna Damsholt)	100
E. Ladewig Petersen: Veritas et honor regis (Frede P. Jensen)	101
Povl Eller: Billedkunsten og borgerne på Christian IV's tid (C. Rise Hansen)	102
Th. Ringsmose: Rantzauholm Gods før og efter Svenskekrigene 1657–60 (Aa. Fasmer Blomberg)	103
Torben Glahn: Soranerbiografier 1747–1800 (John Erichsen)	104
Finn Askgaard: Rustmester Christian Wilcken Kyhl (B. Thomsen)	104
Benedicte Mahler: Cathrine og Valdemar (Steen Ove Christensen)	105
Peter Brogaard: Om det danske landskabs historie (K. E. Fransen)	106
Steen Estvad Petersen: Herregården i kulturlandskabet (John Erichsen)	107
Dansk fiskeri før industrialiseringen (Hans Jeppesen)	108
F. Vestergaard: Salget af Vordingborg rytterdistrikt (M. Mogensen)	109
Holger Rasmussen: Kvaseskipper fra Bøjden (Jan Kanstrup)	110
Erna Lorenzen: Folks tøj i og omkring Århus (Bjarne Stoklund)	111
A. Gammelgaard: Fra almueskrifter til bibliotek (Steen Ove Christensen)	118
H. H. Engquist: Tjele (Flemming Jerk) ..	118
N. J. Israelsen: Johan Gottfried Hödrich (Flemming Jerk)	118
Ørslev kloster (F. Skrubbeltrang)	120
Gunnar Jespersen: Hundrede års Herning-spind (Ulla Thyrring)	121
Videbækbogen (Th. Kjærgaard)	121
Andersen m.fl.: Træk fra Vilslev og Hunderup sognes historie (Th. Kjærgaard)	122
T. Winther: Lemming sogn (Th. Kjærgaard)	122
A. Fiil: Vorning sogn (Th. Kjærgaard) ..	122
J. Vejen Larsen: Brogede blade af Aaskov kommunes historie (Th. Kjærgaard)	122
J. Møller Gregersen: Oxholm (Th. Kjærgaard)	124
V. Villadsen: Ribe domkirke (Elna Møller)	124
Åbenrå Bys Historie I–III (Johs. Lomholt Thomsen)	125
Sven B. Ek: 14 augusti 1894 (Steen Ove Christensen)	129
Nils-Arvid Bringéus: Årets festeder (Holger Rasmussen)	130
Kristian Bjerknes: Kaupanger stavkirke (Kjeld Licht)	131
<i>Historiske noter</i>	133
<i>Årsmøderne i Åbenrå 1976</i>	142
Dansk kulturhistorisk museumsforening	142
Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver	146
Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger	147
Dansk historisk Fællesforening	148
Dansk historisk Fællesforenings regnskab 1975/76	155